

Handwritten: *Handus Betig*

A babérliget- könyv

Hexakümion

Hamvas Béla

A babérligetkönyv
Hexakümion

Hamvas Béla
A babérligetkönyv

TARTALOMJEGYZÉK

<u>A babérligetkönyv</u>
<u>Meditáció a hegytetőn</u>
<u>A virágszedés lélektana</u>
<u>Reggeli feljegyzés</u>
<u>Aranynapok</u>
<u>Antik és modern tájkép</u>
<u>Túlvilági kalauz</u>
<u>Paidokratia</u>
<u>Kierkegaard Sziciliában</u>
<u>Ízek</u>
<u>Téli terv</u>
<u>A magányos király könyve</u>
<u>A tamariszkusz alatt</u>
<u>A jövő könyve</u>
<u>A konyhakert</u>
<u>Íróasztalkultúra</u>
<u>Imaginárius könyvek</u>
<u>Fák</u>
<u>Olbrin Joachim csodálatos utazása</u>
<u>Thoreau</u>
<u>Faragott fejek</u>
<u>Az utazótáska</u>
<u>A madarak éneke</u>
<u>Csillagok</u>
<u>Álom</u>

A BABÉRLIGETKÖNYV

Déli szigetek között hajóztam, s egy napon olyan helyre értem, ahol a fogadó babérligetben állt. Babérfát még keveset láttam. Úgy tudtam, ha természetesen fejlődik, csak bokor. Itt szép, magas, lombos fa volt, a kertben legalább háromszáz darab. Ebéd és vacsora közben a mély, sötétzöld árnyékban fűszeres illatát szívtam. A frissen sült hal, vörösbor,

szőlő mellé babérillatú levegő! Aki teheti, szánjon rá egy hetet, nem fogja megbánni.

Az étkezésre korábban jöttem, csak hogy tovább ülhessek itt. A tengerre láttam, a kicsiny kikötőre, ahol munkások, halászok, fügét áruló asszonyok nyüzsögtek. Távolabb az öbölben apró szigetek, ciprusfákkal, a közepén kolostor. Ott ültem az árnyékban tétlenül, mialatt kint a napfényben izzottak a fehér kövek és szikrázott a tenger. Ebéd után, mikor a török kávé megittam, a heverőbe dőltem, lábamat felraktam a székre és a nehéz, illatos dohányt élveztem. Többször elbóbiskoltam néhány percre, aztán ismét felnéztem. Csábított az alvás, de a szépség, amit láttam, nem eresztett. Nem tudtam választani az álom és az ébrenlét között. A déli napfény, a tenger felől jövő puha szél, a fűszeres levegő inkább volt álom, mint amit álmodni tudtam volna.

Egyszerre arra gondoltam, hogy nincs nálam könyv. Olyan könyv, amit most jól esne olvasni. A gondolat lassan támadt bennem, egészen lassan, ahogy a cigarettafüst lebegett a zöld árnyékban, sietség nélkül és megbékélten. Mi az, amit magammal hoztam? Vándorkönyv, hajófedélzetkönyv, alkonyati könyv. Egyetlenegy babérligetkönyv sincs. Tűnődtem, ugyan melyik lehetett volna, ha elhoztam volna: kínai? Francia? Görög? Angol?

Akkor elhatároztam, hogy hasonló alkalomra, nem is másnak, csak magamnak, vagy nem is magamnak, csak másnak, egyszer, ha időm engedi és a Múzsák, könyvet írok. Idevaló könyvet, amit azonnal le lehet tenni, ha hozzák a levest. Újra föl lehet venni s mielőtt a szardella érkezik, még el lehet olvasni belőle ötven sort. Esetleg százat. Két korty bor között és feketekávé után. Két lapot vacsora előtt. Olyan könyvet, amelyik nem sértődik meg, ha olvasás közben az ember kinéz a partra és elbáméjszkodik valamin, amit a következő pillanatban elfelejt. El lehet veszíteni és el lehet ajándékozni.

A szobában, itthon, vagy a könyvtárban semmit sem fog érni. Olvasása nem is ajánlatos. Csak fűszeres babérlevegővel élvezhető. Legjobb kávé után, amikor az ember nyugvószékben hever, illatos cigarettát szív, elolvas belőle másfél lapot s utána édesen szundikál, mialatt a sirályok a kék víz fölött keringenek.

MEDITÁCIÓ A HEGYTETŐN ALKONYATKOR, VAGY AZ EMBERI CSELEKVÉS METAFIZIKÁJA

Szigetnek hívják azt a szárazföldet, amelyet minden oldalon tenger vesz körül. A meghatározás egzakt; mégis, amikor először voltam azon a szigeten, ahol a hegyre fölmentem és köröskörül mindenütt vizet láttam, megdöbbsentem. Egészen más ez, mint a meghatározás. Meg voltam illetődve.

Két hetet laktam ott, és minden délután, mikor a hőség alábbhagyott, a hegyre mentem. A kis kápolna mellett a lépcsőn üldögéltem a sárga rozmaring bővös illatában. Olvastam, a legtöbbször hangosan, hogy a tenger is hallja. S mikor felnéztem, szememmel a part szegélyét kísértem köröskörül, nevettem és azt mondtam: sziget.

Délkeleten a láthatár szélén város feküdt. Nappal a párás levegőben elveszett, csak alkonyatkor volt látható, mikor a lámpák kigyúltak. A szigeten százötven halász lakott, a hajó kétszer egy héten hozott postát, s így a kultúrvilággal az egyetlen kapcsolatom ez a távoli lámpafény volt. Nem bántott és nem érdekelt; mindössze tudomásul vettem, hogy amott húsz, vagy hány ezer ember él és szokott emberi tevékenységét folytatja.

A halászfalu felé fordulok. A szélső ház elé ölfával rakott kézikocsi érkezik. Az ember az ölfát vállára veszi, tíz lépésre viszi és leteszi. Visszamegy, a másik ölfát is felveszi, elviszi, leteszi. Majd a kocsi megürül. Akkor az egyik szálfát újra felveszi s a bakra ráteszi. A fűrész az ajtó mellől a szögről leveszi és az ölfára ráteszi. Mikor a hasábokat elfűrészelte, újra felveszi s a favágó-tönkre ráteszi, a fejszét előveszi, a fát felaprítja s a fejszét leteszi. Az aprított fát felszedi, a kosárba beteszi, a kosarat felveszi s a házba beviszi. Röviden tehát: kiteszi, beteszi, felveszi, leveti, elviszi, leszedi, beviszi.

Egyszer azt néztem, hogy miképpen építik a nagy vashidat, amelyiken majd vasút megy, kocsi, autó, ember, hadsereg. A munkás a szöveget felveszi és beveri. Az acéllapot a kocsiról leszedi, a hídra felviszi és leteszi. A másik munkás átveszi, felszedi, leteszi. A szöveget a csomagból kiveszi. Tűzbe teszi. Mikor már tüzes, kiveszi, a hídra ráteszi és beveri. Csak azért, hogy a hídon keresztül az ember átvigye azt, amit kivett és betett és levett és átvett és letett.

Vagy elgondolom, hogy mit teszek reggel, amikor fölkelek: a lábamat a takaró alól kiveszem, a hálóinget leveszem, a kancsót felveszem, a vizet belőle kiteszem, a kancsót visszateszem, a szappant fölveszem, magamat bekenem, a vizet magamra teszem, a törülközőt felveszem, leteszem, a

poharat fölveszem, a fogpasztát a kefére ráteszem, a számba beteszem, aztán az egészet kiteszem, a cipőt és ruhát felveszem, a holmit a zsebembe beteszem. Röviden: felveszem, leteszem, kiszedem, beveszem, levetem, elviszem, leszedem.

Ezt ott a szigeten, a hegytetőn, alkonyatkor gondoltam el, különösebb melankólia, vagy káröröm nélkül, mialatt a kigyulladó lámpákat néztem s azon tűnődtem, hogy mit csinál ott olyan szűk helyen az a sok ezer ember. Mit csinál? Szokott emberi tevékenységét folytatja. S mi ez az emberi tevékenység? Fát rak, vagy hidat épít, vagy öltözködik. Más szóval: kiteszi, beteszi, felveszi, leveti, elviszi, leszedi, beviszi. Sokan már nem is szokásszerűen, hanem türelmesen, lelkesedéssel, komolyan, meggyőződéssel, sok tekintetben kiváló tanultsággal, begyakorolva, büszkén, hivatásosan, de kiteszik, beteszik, kiveszik, fölveszik, levetik, elviszik, leszedik, kiviszik, beviszik. Annak, hogy ezt a tevékenységet folytatjuk, általában értelmet szoktunk tulajdonítani. Ha megzavarnak benne, képesek vagyunk megharagudni, ha kifogásolnak, igyekszünk helyesen megtanulni. A kisgyerek már az anyatejet kiszedi, gyomrába beteszi s a fölösleget kiteszi. A csörgőt felveszi s leteszli. Később az iskolában a tollat felveszi, a tintába beteszi, a papírra ráteszi. Mindez hallatlanul fontos.

Irónia nélkül.

A VIRÁGSZEDÉS LÉLEKTANA

*A vasilincset eltépni könnyebb,
mint a virágkoszorút.
Abbé Constant*

Ha majd életem végén a Halál Angyala elé jutok, azt hiszem, lázadás nélkül fogom tudni követni az ismeretlenbe. Elmulasztottál valamit? Azt válaszolom: nem hiszem. De ha majd így szól: sajnálsz itt hagyni valamit? Azt fogom mondani: a virágokat.

Szívesen és könnyen lemondok arról, ami a földön él, de a virágok, a virágok!

Az Angyal azt mondja: meglátod, a képek világánál az értelem világa gazdagabb. Ott majd belülről fogsz látni. Olyan ez, mint mikor mély

meditációban elmerülsz. A földtől elszakadva nincs más tapasztalatod, mint az anyagtalan zsibongás; boldogan és felszabadultan a határtalanságban lebegsz. A szerelem nagy pillanataiban, amikor a külső és a belső világ között a fal leomlik, és nem tudod többé, hol a kint és hol a bent, a test lélekké válik és a lélek testté; a vallás nagy pillanataiban, amikor az itt és a túlnan közt a fal leomlik, és nem tudod többé, hol az itt és hol a túlnan; olyan állapotban fogsz élni, amelyben az önmagadról való külön tudatod megszűnik, és a szellemek Isten felé vezető fokait éled át, hogy végül elérj Hozzá, s akkor a célhoz elérkezel.

Én pedig: Szent Angyal! Még életemben részesültem abban a kegyelemben, hogy a lét törvényeinek önként engedelmeskedni tudjak. Alázattal mentem magamtól, és nem kellett sem kényszeríteni, sem ráncigálni. Most is megyek, mert kell, mert örülök, hogy tudok engedelmeskedni, s mert tudom, hogy a világ, amelybe lépek, az előbbinél magasabb. Semmi se fáj. Szívemben béke van. De a virágok, a virágok!

Még félig gyermek voltam. Emlékszem a helyre, domb tövéen, a hűvös völgy bejáratán, romba dőlt ház mellett a falon ültem, előttem az árnyékos helyen rózsaszín árvacsalán. Kicsiny koromban barátaimmal megegyeztünk, hogy az árvacsalánok a magyar katonák, a sárga gyermekláncok az ellenség. A gyermekláncot, ahol értük, irtottuk, de egyetlen árvacsalánt sem volt szabad bántani. Most, ahogy ott a falon ültem, erre gondoltam, s arra, hogy mennyi honvédkatona, egész zászlóaljra való, táborba szállt, vagy talán ütközetre készül és a gyermekláncok csapatát hátulról megkerüli. Diadalmuknak örültem és győzelmet kívántam nekik.

Ugyanakkor, tizennyolc éves lehettem, különös dolog jutott eszembe. Miért szakítja le az ember a virágot és miért díszíti fel magát vele? Mi az a rejtélyes kényszer, hogy márciusban a patak mellé hóvirágot szedni mentünk, májusban gyöngyvirágot az erdőbe, júniusban pipacsot és búzavirágot a szántóföldek közé? Miért örülnek a leányok, ha virágot adok nekik? Miért vannak otthon vázák a szobában, s miért van bennük tavasszal orgona, ősszel krizantém? Eddig jutottam. Akkor elhatároztam, hogy gondolkozni fogok rajta, s csak akkor nyugszom, ha a titok nyitját megtalálom. Meg fogom írni a virágszedés lélektanát.

Akkor persze még sejtelmem sem volt a lélektanról, csak azt értettem, hogy a virágot a lélek szedi. Miért? Ma sem tudom. Nyilván valami rokonság van közöttük. Minél inkább lélek valaki, annál inkább virág. A nő.

Különösen a leány. A gyermek. Főként a kisbaba. Női nevek: Ibolya, Rózsa, Viola, Piroska, de férfvirág is van: Nárcisz.

Azóta huszonöt év telt el, s ha eszembe jutott a kőfalon tett fogadalmam, éreztem, hogy tartozást kell egyszer lerónom.

A legelső, amiről beszélni kell, a virág neve. A virágnevek a nyelvek legszebb szavai. Magyarban éppen úgy, mint az angolban, franciában, vagy latinban. Sok délutánt és estét töltöttem el, különösen télen, a kályha mellett, azzal, hogy a szótárakból előkerestem a virágneveket és gyönyörködtem bennük. Sokszor önkényes képeket fűztem hozzájuk, néha egész történeteket találtam ki.

Csak egyet mondok el. Tavasszal egyszer, árnyékos, védett helyen, szakadék északi oldalán, fehér virágot találtam. Bár diákkoromban, s azóta is, szerettem növényhatározóval csavarogni, ezt a virágot nem ismertem. Gyöngyviráglevelek között nőtt, levele bolyhos volt, öt, hat, sőt hét puha, bársonyos fehér szirma között sárga porzóbóbita. Illata? Hogy is mondjam? Fűszeres és illanó, gyengéd, egy kicsit lilomszerű, de enyhébb és édesebb, finom, üde, és mintha nem is lenne anyagi. Fehér kökörcsin volt, németül Alpenrose, latinul Anemona. Magamban Fehér Anemónának hívtam. Tudok egy helyet, ahol szobányi téren seregestől nő. Május közepén a helyet meglátogatom, s ebben a látogatásban alig van valami földi. Lehajolok föléjük, s az az érzésem van, ha tizennyolc éves koromban találkoztam volna azzal a leánnyal, akivel egész életemben mindig találkozni szerettem volna, s a leány, még félig gyermek, szőke, bőre, mint az Anemona szirma, fehér, hozzám beszélt volna, ajkáról ez az illat áradt volna. Szerelem, vallás, szépség, lélek együtt, mint a teljesülhetetlen vágy megvalósulása.

Ez az illat s ez a név akkor mindjárt, s azóta mindig Léthét juttatta az eszembe, a feledés vizét. Valami kapcsolatot éreztem az Anemona neve, illata, fehérsége és a felejtés között: a boldogság, hogy van ital, amely hűvös varázsával minden emlékemet lemossa, s újra kezdhettek élni, mintha most születtem volna először.

Ősszel ismét arra jártam és különös, fehér gyapotba burkolt, egészen apró szemecskéket találtam. Olyan volt, mint a petéből kikelt apró és nyüzsgő kukac-sereg, vagy még inkább a Fehér Anemona termése. Határtalan gyengédség, tűnődtem, hogy a virág gyermekeit ilyen könnyű, meleg, puha fehér pólyába takarja, ha télen a földbe kerülnek, ne fázzanak.

Ha azt kérdezné valaki tőlem, kivel akarok élni, azt felelném: a fehér Anemona-leánnyal. Ha ránéznék, rajta kívül mindent elfelejtenék, a Léthé

bűbajos, hűvös vize nézne szeméből, érintése bársonyos lenne, s úgy kellene vigyázni rá, mint a fehér bársony szíromra. Jung azt a nőt, akit a férfi születésétől fogva szívében hord és akit tulajdonképpen és örök szerelemmel szeret, Animának hívja. Anima és Anemona. Lélekvirág. Boldogságvirág. A halhatatlan szűz virága.

Most azt kérdezem: meg tudom állni, hogy ne szakítsam le? Nem. És van ebben valami, ami magától értetődik. Tudom, hogy helytelen, ha az ember állatot öl és megeszi. Helytelen, ha fát kivág, épít belőle, vagy eltűzeli. Helytelen, ha élőlényeket létüktől megfoszt, csak azért, hogy jóllakjon, vagy kényelemben éljen. Csak egyetlen kivétel van: a virágszedés. Nem helytelen, ha letépem, hazaviszem, vázába teszem és félóránként megnézem, hogy milyen gyönyörű. Egészen természetes, hogy az ember a virágot letépi, koszorút fon belőle, gomblyukába vagy kalapja mellé tűzi. Miért? Nem tudom. Az ilyen egészen egyszerű tényben, hogy az ember virágot tép, van a legtöbb titok. Gyermekek gondtalanul szakítják, leányok bolondulnak érte, kirándulók nagy csokrokat szednek, a kertekből bokrétákat vágunk, s mindez így a lehető legnagyobb rendben van és így kell lennie. A virág is élőlény, s a virágszedés ölés. De szabad. Senki sem állja meg, hogy ne szedjen ibolyát az erdő szélén áprilisban. Olyan misztérium ez, amely előtt tehetetlenül állok és értetlen csodálkozással nézem.

Könyvemben, amit szabadban olvasok, mindig virág van. Délen szívesen szakítom le a mirtuszt, a rozmaringot, a kicsiny lila sóvirágot, vagy a füge falevelet, a repkényt. Idehaza csaknem minden virágot, ami elém akad, kedvem van letépni. Régebben herbáriumom is volt, de elhagytam, mert ez inkább csak múzeum. Jegyzetfüzetemben most is állandóan hordok magammal néhány szál levendulát. A múlt ősszel szedtem, néha előveszem, eldörzsölöm és illatával nem tudok betelni.

Van úgy, hogy az egyetlen mód az ember érintetlenségét megóvni, ha feladja. Az egyetlen mód arra, hogy tovább is ártatlan maradjon, ha bűnt követ el. Az egyetlen mód életben maradni, ha meghal. Ez a vallás, a szerelem, a művészet misztériuma. És a virágszedésé.

Minden férfi átélte, hogy a leányt, akit szeretett, menyasszony korában bűbajos, meleg, drága teremtésnek látta, s aztán a házasság alatt kitűnt, hogy tele van a házsártos, komisz, uralomra vágyó, kegyetlen, közönséges lélek hibáival. De ha nem is élte át, biztosan át fogja élni, mert ez a tapasztalat a férfi sorsának el nem engedhető, szükségszerű állomása. A

menyasszony egyetlen méltó jelzője: a virágos. Ezért kell őt virággal elhalmozni, s ezért igaz, hogy a vőlegény kedveséhez virág nélkül nem mehet. A férfi azt hiszi, hogy virágot vesz feleségül. De nem. Azt a felfogást, hogy a nő és a virág rokon, sajnos, le kell rombolni, mert nem igaz. Különös, hogy a nőben levő hamis, hazug, gyarló, bosszantó, leverő és kiábrándító tulajdonságok eredete és gyökere nem az önzés. Úgy értem: ha ezekkel a tulajdonságokkal saját létét tartaná fenn és magát velük, akár a férfival szemben is megvédené, akkor még lehetne virág. Mert nem áltatom magam, a növény sorsa sem eszményi, hanem keményen önző, mert sok, egészen vad és nehéz, kíméletet nem ismerő feladatot kell megoldania. Elég a gyökerek munkájára gondolni: nem játék, ahogyan táplálkozik. Nem eszményi küzdelem az, amit a helyért, és a fényért folytatnia kell. De rendben van: saját létének fenntartása igazolja, hogy ébernek és önzőnek kell lennie. A nőnél azok a tulajdonságok, amelyek az embert felbőszítik, lehangolják, összetörik, s végül az élet második legnagyobb szépségétől megfosztják, nem a nő természetes létfenntartó ösztönéből következnek. Itt van a legnagyobb különbség a nő és a virág között. A nő ezért nem virág. A merő önzésből fakadó rossz mindig megbocsátható és megbocsátandó. Mert ebben mindnyájan egyenlőek vagyunk és nem vethetünk egymás szemére semmit. A nőben levő gonosz, pusztító és ördögi, ami éppen olyan aljas és közönséges lehet, mint amilyen szépséges és elbájoló a nő, az teljesen indokolatlan, értelmetlen, a természetes sorshoz nem tartozó, független gonosz. Nem énjében levő szükségszerűség ez, hanem a lényén kívül levő rossz Hatalmak szolgálata. Nem azt mondom, hogy másképpen lehetne, hanem azt, hogy így van.

Ennél megrendítőbb tapasztalatot egész életem folyamán egyet se tettem. Nem is egyszerre és hirtelen ébredtem rá. Daimónom megkímélt tőle, mert tudta, hogy nem lettem volna képes elviselni. Hiszen a nő számomra, mint az egészen természetes, és ahogy ezt minden férfi azonnal megérti, saját magamnál végtelenül fontosabb volt. Lassan, egész évek során keresztül, minden esztendőben csak egy cseppet. Így kellett végre megtennem ezt a belátást akkor, amikor arra, hogy kibírjam, már volt bennem elég erő és fölény.

A valóságos nő pótlására, mint mondják, a férfi lelkében kifejlődött az igazi. Animának hívják a férfi női lelkét, azt a nőt, akit magában hord, talán mint megszámlálhatatlan előbbi életek során kialakult lényt, mint mondom, nem a valóságosat, hanem az igazit. Sokan tapasztalatilag is igazolták, hogy

így van. A magam részéről az ilyesmire nem sokat adok, mert idegenkedem mindennemű fogalomtól, amelyet tapasztalatilag állapítottak meg. Lehet, hogy az Anima a valóságos nővel szemben fejlődött ki, hogy a férfit a tökéletes összeomlástól megmentse, és az igazi nőről való képet benne életben és épségben tartsa.

Shelley azt mondja: néhányan valaha Antigonét szerettük, s ezért kevés a földi asszony. Rilke véleménye más: szerintem a belső lélek-leányt meg kell hódítani, s ő az, akibe beleszeretni, s vele élni a férfiélet igazi feladata. Több vélemény van, több tanítás. Most ez a kettő elég. Azt, ami itt nyugszik, nem tekintem problémának. Nem is kívánom megoldani. Egyébként is, megoldási szándék hasonló esetekben szerénységgel lenne. Amiről beszélni kívánok, a nő és a virág kapcsolata.

Biztosan emlékeznek arra a képre, hogy a fiatal nőnek virágot hoznak, s a következő történik: a nő a csokrot szíve fölé, a keblére szorítja, óvatosan, hogy a báj feltételeinek megfeleljen és tökéletes illúziót keltsen. Arcát féloldalt a virágok közé süllyeszti, az illatot szívja és mosolyog. Életben is látták legalább kétszázszor, fényképen még többször. Ez a nő úgynevezett kollektív mozdulata. Soha még nem láttam, hogy másként történt volna, mint ahogy nem láttam macskát kétféleképpen mosakodni. Mindenütt ugyanaz a csaknem rosszhiszemű és kirakatba tett báj, ugyanaz a mosoly, az arcnak a virágokban való ugyanolyan elsüllyesztése, s ugyanaz a hamis meghatottság, hogy a virágtól el van ragadtatva. Úgy akarja feltüntetni, hogy ő az igazi leány, az, aki a férfiben él, a virág, akinek a valóságos nő csak elrontott alakja.

Ha szép nőt látok, mindig újra megbűvölten nézem, mert a szép nő ellen örökre védtelen maradok, bármilyen elragadó és tündöklően szép legyen is, már látom, hogy hol van benne az irigység, a bosszú és a méreg. Bűbája már nem téveszt meg. Nem virág. Bármennyire szeretném. Bármennyire szeretné. Rám mosolyog, de tudom, hogy e mosoly titka a *ressentiment*. Ebbe a gondolatba már nem fogok beleöregedni. Ezen kívül is van elég, amibe úgyis kell.

Nem vagyok Dante Gabriel Rossetti álláspontján, akinek a nőről nagyon rossz véleménye volt, s csaknem vallásos tiszteletben részesítette, mert úgymond: le kellett aljasodnia, hogy szépségét megmentse. „Néha úgy látszol, mintha nem te magad lennél, hanem értelme mindannak, ami: van.”

És azt sem hiszem, hogy a nő éppen úgy, mint a virág, Kali istennő, Magna Mater színes ruhája, Májá tarka varázslata. Nők jól tudják, hogy

hiába selyem, bársony, ékszer, hajviselet, pirosító, fehérítő, feketítő, mosoly, hiába az egész bolondító farsang, hiába és hiába. A nőnek az árulást csak azért kell megbocsátani (azon kívül, hogy minden ellenünk elkövetett rosszat meg kell neki bocsátani), mert bár a férfit árulja el, de akinek sorsát ezzel tulajdonképpen megrontja, az ő saját maga. A férfi megússza. A nő belebukik, belecsúnyul, belevénül. Éppen abban bukik el, amiért árulást követett el: a szépségében. Szabályként ki lehet mondani: ha valaki másnak hazudik, árt, mást megrövidít, megcsal, lehet, hogy azt, akit megcsalt, valóban az élet kincsétől fosztja meg. Nem bizonyos. De számítani lehet rá. Az azonban holtbiztos, hogy a hazugsággal önmagát hazudja el, a megrövidítéssel önmagát rövidíti meg, a csalással önmagát csalja meg. Ez feltétlenül így van, és ez alól kivétel nincs. Más elárulása önmagamra visszaüt, s az esetleg elkerülheti, én magam soha. Aki másra kardot fog, nem biztos, hogy le is szúrja, de önmaga biztosan kard által fog elveszni. Erre mérget lehet venni.

Még meg kell említenem: a virágnak valami kapcsolata van a halottakkal. Ezért kell, hogy a temető kert legyen. Minden virág vonatkozásban áll a halállal, de főként a letépett virág, a csokor és a koszorú. Milyen sajátságos, ugye? Csokrot kap a menyasszony és a halott. Vajon ki hal meg, amikor az esküvőt tartják, és hogyan van az, hogy a halál olyan, mint a nász? Schuler, aki erről biztosan sokat gondolkozott, (de örök kár, hogy olyan sajnálatosan keveset írt), azt mondja: a növény a nyílt lét szimbóluma. Nyílt lét? Mi az? Olyan lét, amely az élet látható határain túlterjed. Elsősorban áttérjed az élet előtti és utáni lésre, a születés előttire és a halál utánira, olyan lét ez, amelynek az élet határa nem határ, nyílt, előre és hátra, fel és le. Ez persze csak olyan embereknek szól, akik tudják, hogy a halál nem megsemmisülés.

A növény két világban él és kettőt köt össze: a föld alattit, azt, ahol a halottak vannak, ahol az anyag van, és a föld felettit, ahol a lelkek vannak s ahol a szellem van. Ezért a növényi lét nyílt, olyan, mint a híd vagy a kapu, nyitva kifelé és befelé, felfelé és lefelé. Nyíltabb, mint az emberé, aki a földtől már elvált és a földalatti sötétség felé tehetetlen. A virág mint a növény szellemi szerve: lélekszimbólum. A sötét rész, a gyökér a halottaké, akiknek teste lent van; a virág, a világos rész, a halottaké, akiknek lelke fent van.

Amikor az ember a sírra virágot tesz, áldozatot mutat be. És: „az ember minden esetben azt áldozza, aminek az áldozatot bemutatja”. Virágot

áldozni annyi, mint a virágnak áldozni. A léleknek. A lélek feláldozza magát a léleknek. Lelkem érintkezésbe lép a halottak lelkével. Ez a menyasszony és a halott rokonsága. Mind a ketten a nyílt lét szimbólumai, akiken keresztül a lét szabadon jár onnan ide s innen oda, mint a hídon, akik itt vannak, de túl is vannak, akiknek léte az élet határán átnyúlik, s akik életüket az örök földöntúli forrásból meritik, mert lelkek. Ahol az élet kitágul és átlép a merő földi jellegen, ott mindig virágossá válik. Így válik virágossá a természet tavasszal, amikor túllép a határon, amelyet az anyag tele vont neki. Így a halott és a menyasszony. A mezőn virágot szedni túlvilági foglalkozás, realitásfölötti és veszélyesen nyugtalan. A lélek önmagát szakítja le és megnyílik a világ felé, ahol nincs határ. Önmagát fonja koszorúba. A koszorú, a csokor pedig a korona, az aura, a nap, a megdicsőülés, a lélek visszaérkezése az elíziumi boldog mezőkre, a paradicsomba, ahol újra virággá válik.

Az előbbihez még egyszer visszatérve, az ember most már jobban érti, hogy a menyasszony, akinek a férfi virágot hoz, miért jelenti a nászt, a nyílt létet, ahol a férfi nővé lesz, a nő férfivá, s így nem áll meg a határnál, amelyet a természet szabott, olyan kerek, körszerű, mint a világ, mint a nap, mint a koszorú, együtt van élet és halál, férfi és nő, ahogy a szerelemben együtt van az öröklét: a születés, az élet, a meghalás és újjászületés. A virág az egyetlen jel, ami ezt a nyílt létet jelenti és jelentheti, s amikor a nő a virágot elfogadja, a neki bemutatott áldozatra a kezét kinyújtja, így szól: nyíljunk ki egymás felé és kössünk össze minden létet egymásban. Milyen különös, hogy az emberi nász csak azt nyitja meg, ami lent van. Ezért bújik elő aztán a szörnyeteg. A szörnyeteg nem egyéb, mint a gyökér, amely csak gyökér, semmi egyéb, a sötétben él, nem hajt virágot és nincs is rajta virág.

Három évig olyan kerti házban laktam, ahol ablakom alatt jázminbokor nőtt, s a szomszéd kertben olajfa. Május végén, amikor a jázmin és az olaj virágzott, mintegy két héten át, a nyitott ablakon szüntelen dőlt a jázmin és az olaj illata. Néhány napig bódultan, az illattól a szó szoros értelmében mámorosan élveztem a halottak párolgását, a túlvilágról áradó lét észbontó erejét. Különösen hajnalban, a legnagyobb csend idején, egy és három között volt ez az áradat olyan lenyögözően erős, hogy az ablakba ültem és átengedtem magam a képeknek, amiket ez az ittas állapot idézett.

Ligetekben jártam, félálomban, ahol fehér labdarózsabokrok álltak, s a tövükben piros pünkösdi rózsák nyíltak. Majd a mezőkön sétáltam: pipacs, margaréta és búzavirág nyílt a széles lapályon. Aztán kristályos patakok

mellett lépkedtem, a földet nem is érintve, nárcisz nőtt a tisztásokon. Felettem virágzó meggy-és almafák ágai hajladoztak.

A virágzásnak ebben az esztelen pompájában végigszálltam a föld fölött, és láttam a sok százezer kicsiny gyermek, állat, bogár, madár, hal és kételtű születését, mintha a földbe alulról egyszerre számtalan helyet fúrtak volna, és azon keresztül a sötétségből a fényre nyüzsögtek volna elő. Minden hely, minden mód, minden alkalom elég jó volt ahhoz, hogy kibújjanak, szégyentelenül ártatlanul, mohón és életéhesen, ahogy a forrás a föld alól buzog. A sötét létnek ez a mérhetetlen fényvágya, s a földnek ez a leküzdhetetlen lélekvágya olyanná tette a földet, mintha felhabzana, s a homályból az élőlények meg nem számlálható faja, lénye bugyborékolna elő.

A virágot a lélek szedi. A virág az egyetlen kép a földön, amiben a lélek önmagára ismer. Gyökerem a sötétben van, s a fény felé nővök. S amikor virágot szedek, csokorba vagy koszorúba, gomblyukamra tűzöm vagy a kalapomra, magamat felvirágozom, annyi vagyok, mint a virág. Az illat, a szín segít abban, hogy átéljem e misztérium érthetetlen varázsát. Mert a léleknek van illata, s Hérakleitosz azt mondja: az anyagtalan lelkek a túlvilágon illatukról ismerik meg egymást – *hai pszüchai oszmóntai kat' Haidén*.

Hogy a virág lénye mi, nem tudom és nem fogom megtudni talán soha. De amikor virágot szedek, tudom, hogy virággá változom, és ez olyan, mintha lelkem felszívna testemet, anyagtalan illattá és szépséggé válnék, mint az Anima, s ezt egyetlen szál gomblyukamba tűzött kicsiny ibolya is idézi. Virágot szedni annyi, mint virágozni; s ez annyi, mint átmenni egy kapun az ismeretlenbe. Amikor a virágot leszakítom, átmegyek a misztikus hídon. Hová? Nem tudom. De tudom, hogy megmagyarázhatatlan gyönyörűségben részesülök, s a lét eddig titkos irányába megnyílok.

REGGELI FELJEGYZÉS

(Mialatt az ember a mólón ül, lábát a víz fölé lógatja, s a tengerben a halakat nézi.)

Az északi életrend a délitől a következőkben különbözik: északon az az ember, aki kezéből a kezdeményt kiereszti, elveszett. – Délen viszont az

veszett el, aki a kezdeményt megtartja, és nem tudja magát elereszteni.

A különbség lényeges. A kezdeményt északon az embernek kezében kell tartania, s ezért minden dolgok középpontja: az én. Délen a kezdeményről le kell mondania, s ezért minden dolgok középpontja: az istenek.

Aki délre jön, jól gondolja meg, tevékenységét fel kell adnia és magát el kell engednie. Megrögzött hyperboreusnak nehéz. Nehéz, hogy ami benne a legerősebb, azt kell kikapcsolnia. Sokan ki se bírják. A metamorfózis e fajtájától megbetegszenek. A betegség neve: unalom.

A szellemi ember a metamorfózisra különösen érzékeny. Éppen ezért, amikor Delet eléri, a határkö mellé ásson gödröt, tegye bele énjét. Ha fél, hogy valaki ellopja, tegye melléje névjegyét, vagy csomagolja papírba és jelölje meg nevének kezdőbetőivel, aztán nyomtassa le kővel. Visszatértében újra vegye ki és tegye helyére. Ha a szertartást megteszi, meglátja, hogy én nélkül is egészen jól meg lehet élni.

Az első tapasztalat, amit az ember szerez, hogy a vagyok eltűnt. Kék ég van, napfény van, meleg van, szél van, sós víz van, hajó van, zaj van. És ez a sok van úgy egyszerűsíthető, hogy istenek vannak. Az embernek semmi dolga. A legfontosabbat, azt, hogy van, az istenek elvégzik helyette. Az ember nem csinál semmit. És mert nem csinál semmit, nem fárad el. Ezért alszik az ember délen olyan jól.

A másik tapasztalat, hogy egyszerre elkezdi nem sietni. Semmi sem sürgős. Minél lassabban és minél kevesebbet. A déli ember úgy él, mintha állandóan szabadságon lenne. Az ember észreveszi, hogy az én, aki állandóan kergette, nincs. Megnyugszik, és attól a pillanattól kezdve mindenre ráér.

A harmadik tapasztalat a legfontosabb. Nem kell gondolkoznia. Ha mindenáron akar, lehet. De nem muszáj és teljesen fölösleges. Gondolkozom, tehát vagyok? Ezt az északi ember találta ki. Egyáltalában nincs így. Nem gondolkozom, mégis egészen jól megvagyok. Sőt nem is vagyok. Az istenek vannak és én itt csak lopom a napot. Sőt, nem is én, hanem valaki, aki könnyebb, világosabb, nyugodtabb, mint az én, aki nyugodtan és szabadon lebeg a világban.

Gondolkodás helyett délen az embernek a dolgok eszébe jutnak. Csak úgy, minden különösebb erőfeszítés nélkül, sőt minél kisebb az erőfeszítés, annál inkább. Íme, most is mi jutott eszembe. Tegyük fel, hogy két nép egymással háborúba keveredik. Nem ritkaság, a történet hoz fel rá néhány

példát. A bolondok egymásnak rohannak és ezerszámra halomra gyilkolják egymást. Amivel azt érik el, hogy a másik mindig dühösebb, és ha le is győzik, bosszút esküszik. Erőt gyűjt, néhány év múlva újra megrohanja a másikat, és akkor esetleg ő győz. Most az egész kezdődik előlről.

Ha véletlenül valakivel háborúba keverednék, első dolgom lenne: azonnal, a legmegalázóbb feltételekkel is, haladék nélkül békét kötni. Ígéretet tennék, hogy harminc éven keresztül az illető nép rabszolgája leszek. Minden örömmel az ő javát fogom szolgálni. Vasútaimon neki szállítanám azt, amit földem terem, hajóimmal neki vinném a távoli földek nagy kincseit. Sok fűszert, édességet, selymet, aranyat, drágakövet, mind, mind neki adnám. Saját népeimről még az inget is leszedném, s azt is odaadnám. Irgalmatlan lennék. Úgy elhalmoznom földi javakkal, hogy nem is érne másra rá, csak dőzsölésre. Hizlalnám, tömném, dicsérném. Ami gyümölcs, hal, hús, vad, rizs, gyapjú, kávé van a földön, mind eléje szórnam.

Százat egy ellen, hogy az a nép harminc évet sem bírna ki. Úgy meghízna, annyira ellustulna, olyan léha, buta, hájas, aluszékony lenne, hogy nem is kellene hadjáratot indítani ellene. Ha fegyverrel győzném le, megerősíteném, mert növelném benne az elégtétel ösztönét. S a jólétbe eddig még minden nép belehalt.

Ilyesmi jutott az eszembe. Nem tudom, helyes, vagy helytelen, nem is gondolkozom rajta.

ARANYNAPOK

Ha csak néhány napra, vagy órára, van úgy, hogy egy hétre, sőt még tovább, de minden esztendőben visszatér az idő, amit szeretnék úgy hívni, hogy: az aranynapok. A föld a nyárvégi esőktől újra nedves és puha. A levelekről a víz a port lemosta, s a lomb újra zöld. A hajnalok frissek, de a nap még meleg. S a hegyeken alkonyatkor langyos a nyugati szél.

Aranynapoknak ezt az időt azért neveztam el, mert a szeptember színe az arany. A levegőben apró ragyogó szemecskék tündökölnék, és ha az ember a hegytetőről a síkságra néz, úgy látja, hogy a tájat fénylő aranypor vonja be. A ragyogó ködben, a csillogó párában a kertek lustán pihennek, s ettől a szendergő lassúságtól érik meg a szőlő, válik az alma habossá,

ízesedik meg a dió, a mandula, az őszibarack és a szilva. Arany mézben úszik a föld, és a napfény úgy fénylik, mint a sárga olaj.

Mikor a nyárvégi esős idő szűnik, az ég kitisztul és az időre jellegzetes lágy nyugati szél megindul, tudom, hogy itt vannak az aranynapok, mindig találok valamilyen módot arra, hacsak kétszer, vagy háromszor huszonnégy órára is, de a hegyekbe menjek, és a kertekben töltsék el annyit, amennyit csak lehet. Nemcsak azért, hogy a szőlőtőkék alá üljek, sorra, lassan végigkóstoljam a fajták elragadó sokaságát. A Muscat Black Hamburg, a tojásdad fekete muskotály, omló mazsolaízával minduntalan visszatérésre csábít. De ott van a Muscat otonel, a Mézesfehér, a Delaware, a Szőlőskertek királynője is. Közben mandulát rágszállok, leülök a partra, friss diót hámozok, figyelmesen és gondtalanul. Ezekben a kései, érett napokban még a madarak is megszólalnak. Reggel korán rigót hallok, délután a fülemüle énekel néhány ütemet, mintha sóhajtana, s alig tudom a meghatottságtól könnyemet visszafojtani. Miért? Nem tudom. Reggel tavasz van, délben nyár, este ősz, az akác virágzik, a cinke szól, az erdei pacsirtát egész éjjel hallom a völgyből, olyan ez az idő, mint az egész év összefoglalása, de kimondhatatlan békével és szelíden, mintha bölcs emlékezet képe lenne, s a bűbájos melankóliába feloldaná.

Kimegyek a kertek közé, hogy teleigyam magam az érettség illatával, szemem jóllakjon a dús káposzták, répák, érett paradicsomok, paprika, a nehéz tökök és dinnyék csodájával. A gyalogút fölé szilvafa hajlik, két szemet leszedek, a földre hajolok, hogy a lábam mellől a négylevelű lóherét leszedjem, mintha május vége lenne.

De kimegyek azért is, mert a múlandóságnak e bővös napjaiban, inkább, mint a friss áprilisban, a lángoló júliusban, közvetlenül át tudok élni valamit: az élet megdicsőülését. Az az arany, ami az égen és a levegőben ragyog, nem természeti jelenség. A megdicsőülés aurája fénylik az érett föld körül. S ebben a világföldről tündöklésben, a halál küszöbén, de az élet csúcán, amikor érett, mézes békében már szenvedély s erőszak nélkül a természet önszántából szórja el egész vagyonát, ebben a megnyugodott szépségben minden alkalommal megérik belül is valamilyen rejtélyes gyümölcs. Valahányszor az aranynapok elkövetkeznek, én elindulok, hogy létükben részesüljek, mindig kapok valamilyen belátást, mintha az év munkája akkor érett volna meg, és szüretelésre készen állna.

Az idén e napok aránylag későn kezdődtek és szokatlanul soká tartottak. Az ég szeptember huszadika körül derült ki, az arany az erdők fölött

október ötödikén még mindig ragyogott, az erdei pacsirta szüntelenül énekelt, és a nedves völgyekben ibolyát szedtem csokorba. Könnyű nyári ruhában félnapokat kószáltam az erdőben, s amikor hazatértem, a szőlőskertek alatt nyíló levendulát találtam.

Amit elmondok, személyes. Első pillanatra úgy látszik, senkire se tartozik. Mégis elbeszélem, és tudom, nem vagyok indiszkrét, mert hasonló helyzet lehetősége ma sokak számára nyílt. Következhet olyan idő, amikor ebbe a helyzetbe kerülhet sok száz ember, s nem éppen értéktelen. Amikor délután a hegyoldalon hevertem, s lent a mezőn sarjút kaszáló parasztot néztem vagy két órája már, mialatt a könyv mellettem nyitottan és érintetlenül feküdt, akkor igen mélyről úgy éreztem, hogy jó, ha erről más is tudomást szerez. Elvégre nem került volna különös fáradságomba vagy elhallgatni egészen, vagy a naplóba följegyezni, s ezzel más számára eltemetni.

Kora délután kezdődött, odafenn a fenyők alatt. Őszi kikerics nyílt a kicsiny tisztásokon, s ott jártam e tündérek között, minden ízemben zibongva, boldogan. Eltűnődtem a magányos élmények határtalan gazdagságán és megértettem azokat, akik inkább választották a kertet, vagy a könyvtárszobát, mint a szószéket és a csatateret. Ebben a percben a közösségi élet végtelen unalmát, a színház, a szórakozás ürességét elviselhetetlennek tartottam, a magányban élt élet gazdagságához képest sivárnak és tartalmatlannak láttam. A magányos élet eseményekben gazdagabb, mint a nyilvános. A bölcs többet él, mint a hős. Ezekben az aranynapokban itt, hogy egy hét múlik el egyedül, szótlanul, most nagyobb életben van részem, mint mikor húsz éve hat hónapig háborúban éltem.

Mikor az erdőből lejöttem, a mogyoróbokrok tövében, a napos oldalon nyíló pipacsot láttam. Az aranynapok az embert mindig meglepik. Fent kikerics, itt lenn pipacs: egymás mellett ősz és június. A szó akkor jutott eszembe. Az *agón*. Görög szó, de Burckhardt, a történetíró értelmezte számunkra szépen. Annyi, mint: a görög világban csak annak volt jelentősége, ami a nyilvánosság előtt történt.

Mi ezt az agonális életrendet a görögöktől teljes egészében átvettük, és általában csak azt vesszük számba, ami a nyilvánosság előtt játszódik le. Fontos: a hír, a siker, a név, a dicsőség. Önmagukban ezeknek semmi értelmük sincs. Mit kezdek a hírnévvel erdei magányomban? Azért olyan fontosak, mert agonálisak. Az embernek erejét kifelé, szereppé kell

átalakítania, mert az egyetlen lényeges: mások előtt kedvező színben feltűnni.

Egy perzsa király palotát akart építtetni, s két építőművész ajánlkozott: kínai és görög. A tervet mindkettő elkészítette, s a király mikor megnézte, így szólt: a görög szebb, kifelé, mert ha valaki e házat látja, rögtön tudja, hogy király lakik benne; de a szobák üresek és hidegek. A kínai nem ragyog úgy, de belül meleg, meghitt, lakályos, és ezt választom otthonomnak. Mert házamban magamnak akarok lakni, nem pedig a nyilvánosságnak.

A kínai életrend, vagy talán az egész keleti, szemben áll az agónnal. Ez a magánélet intimitása, mely a görögből s a miénkből hiányzik. Mikor itt most egyedül vagyok már több, mint egy hete, megértem a perzsa királyt, mert most magamnak élek, és nem a nyilvánosságnak. Az agonális élet egyszerűen komolytalan.

A füves domb oldalából gömbölyű szikla búj ki. Jólesett ráülni. Zsebemből somot szedtem ki, bár félérett volt még csak, azt szopogattam, és a magot messze fricskáztam. A felismerés egészen elfoglalt. Éreztem, hogy döntő perceket élek. Választanom kell. Vagyis már választottam. Nem a cézári életet, nem az agónt, nem a hírt, nem a sikert, nem a nyilvánosságot, hanem az intim és meleg magányt, egyszerűen azért, mert ez a gazdagabb. A több.

Az embert nehéz becsapni. Nem lehet azt mondani neki, hogy eredj erre, itt kapod a többet. Egy idő múlva rájön a csalásra, és akkor vége. Az ember pedig egészen elképzelhetetlenül életéhes lény. Mindig odamegy, ahol több életben van része. Még arra is képes, hogy beteg legyen, ha az egészség kevés élményben részesíti. Mindig a több kell, a ragyogóbb, a tüzesebb, az érdekesebb, a komolyabb, az izgatóbb, a hatásosabb, a megragadóbb. Még régen gondoltam, hogy az agónnal valami baj van, mert keveset ad. Most látom, hogy a bajon nem lehet segíteni. A kertet választom és a könyvtárszobát, a hallgatag sétákat, a szótlan imát és a csendes üldögélést. Miért? Mert így lemérhetetlenül többet kapok abból, amire szükségem van. A magányban élt élet a nyilvánosnál határtalanul gazdagabb. Életemben magamnak akarok élni, nem pedig a nyilvánosságnak.

Ezt a magatartást számomra kortársaim igen megkönnyítették. A szellemiség, amit szolgáltam, itt magyar földön ismeretlen volt. Ha egész a közönségességig, sőt a nyilvánosságig akarnám a dolgot egyszerűsíteni, azt kellene mondanom, hogy e szellemiségnek három lényeges pontja volt. Az

első: az emberismeretet minden lehető módon, még kellemetlenségek árán is fokozni, mert csakis a jól megalapozott és helyes emberismeretből fakadhat az emberek között termékeny viszony, és csak azok vehetik egymást komolyan, akik egymást ismerik. A második: felismerni annak a kornak, amelyben élünk, veszélyes válságtermészetét, és az idő khiméralényével szembeszállni. A harmadik: *mystique au lieu de politique*, ahogy Péguy mondja, vagyis előnyben részesíteni a Szentírást a pártprogramokkal szemben.

Lehet, hogy ez a szellem nagyon is szembeszáll mindazok érdekével, akik itt éltek. Lehet, hogy Angliában, Franciaországban vagy Németországban el tudtam volna érni valamilyen befolyást. A feltételekről és a lehetőségekről tudomásom nincs és nem is lehet. Kétségtelen, hogy a hazám határain túl élő eszmék iránt mindig rendkívül fogékony voltam, talán azért is, mert itt eszméket egyáltalán nem találtam, csak programokat. Ami az egyetemes színvonalat és korszerűséget illeti, tehát nem volt szégyellnivalóm. Ami azonban a lényeges produktivitást illeti, abban, őszintén szólva, nem vagyok biztos, mert nem tudhatom, hogy a dolgok menetébe termékenyen bele tudtam volna-e avatkozni.

Magyar földön az eszméket bizalmatlansággal fogadták. A bizalmatlanság bizonyos százaléka természetesen mindig a személynek szól, s ezt aránylag korán észrevettem. De sem saját lényemet kiküszöbölni, sem őszinte érdeklődésem körét megváltoztatni nem állt módomban. Kénytelen voltam megelégedni azzal a sajátságos helyzettel, amely tulajdonképpen helyzettelen. Igazán otthon egy – a valóságban meg nem levő – szellemi Európában lettem volna, ahol igazán otthon azok a szellemek voltak, akiket komolyan vettem és tiszteltem és barátaimul fogadtam, s az a tény, hogy reálisan itt éltem Magyarországon, szavamnak súlyát és életét elvette.

Azt hiszem, helyzetemet jól magyarázom, amikor azt mondom, hogy itt nem voltam otthon, mert nem voltam stílszerű, korszerű, népszerű; ott pedig, ahol mindez lehettem volna, ott egyszerűn nem voltam. Itt egyetlen emberrel sem találtam olyan, egész bennem élő szellemiségre kiterjedő kapcsolatot, amelyből termékeny közösség keletkezhett volna, s így legalább egy kicsiny körnek alapja lehetett volna. Ahol pedig rokon szellemű emberekkel találkozhattam volna, ott sohasem tartózkodhattam annyi ideig, hogy az érintkezést felvehettem és kimélyíthettem volna.

Röviden tehát: ahol élni számomra kedvező lett volna, ott alig, vagy egyáltalában nem éltem; itt pedig, ahol éltem, lényem és eszméim idegenek voltak és maradtak. Az, hogy ez miért történt: koromat megelőztem, eszméim újak voltak, lényem túl elvont, a gondolatok lehetetlenek, személyem túl radikális, a színvonal magas, vagy egyéb, most egészen mellékes. Az ilyesminek eldöntése úgysem tartozik reám, mert az ember ezekben a kérdésekben önmaga felől nem mondhat kifogástalan véleményt.

Az ilyen helyzettelenség olyan embert, aki vezetésre és hatásra törekszik, lesújtana. S amíg azt hittem, hogy vezetnem és hatnom kell, engem is lesújtott. Később, amikor a becsvágyról, későn ugyan, de mégis önként lemondtam, és nem támasztottam többé igényt arra, hogy hatást érjek el, a helyzettelenséggel járó határtalan előnyök iránt szemem egyszerre kinyílt. Ez volt az az idő, amikor anélkül, hogy tudatosan mérlegeltem volna, az agónt mint számomra alkalmatlan és sekélyes életrendet elvetettem. Hogy az agón ellenoldalán mi volt, akkor még nem tudtam. Egyelőre csak el a nyilvánosságtól, el a becsvágytól, el a szereptől!

Egyáltalán nem ismerek olyan szellemileg jelentékeny embert, akinek véleménye valamiképpen ne jelentene csoportvéleményt. Az egyik szava mögött párt van, a másiké mögött baráti kör, a harmadiké mögött érdekszövetség, a negyediké mögött a tanítványok tömege. Minden komoly figyelemreméltó vélemény, amellyel találkoztam, persze itthon, többeké volt, s ezeket a többeket a vélemény megmozdította, s ezek a többek magukat a véleménnyel azonosították. Minden szó tulajdonképpen többek nevében leadott szavazat volt. Úgy vettem észre, hogy a szó súlyát általában úgy mérték, hány ember azonosította magát vele. Ezeket a szavakat igen kedvelték. Ha valakit megtámadtak, a támadó szó csoportszó volt, ha az illetőt megvédték, a védelem is csoport nevében történt. A gondolkodás, az írás, a küzdelem, a vélemény, a vita általában csaknem teljesen kollektív megnyilatkozás volt. A szellemiség szavai, amint mondtam, tulajdonképpen világszemléletek, állásfoglalások, érzelmi és érdekkapcsolatok szavazatai voltak.

Helyzetlenségem folytán nekem sohasem volt alkalmam ilyenképpen szavazni. Mindig csak a magam nevében beszélhettem. Mögöttem, mellettem, vagy velem, nem volt senki. Azzal, amit mondtam, senki sem azonosította magát. Inkább ellenkezett, vagy vitába szállt, vagy bosszúságot váltott ki, elvégre tényleg bosszantó, hogy amikor mindenki kollektív és csoportvéleményt vall, akkor legyen valaki, aki mindezekre fütyül, és csak

a maga nevében szól. Helyzettelen voltam, időszerűtlen, népszerűtlen, stílszerűtlen. Senki sem védett meg, magamnak kellett magam megvédenem. Senki sem felelt értem, magamnak kellett felelnem. A véleményért járó felelősségekért a felelősség egész súlya reám esett. Semmiféle csoportba nem tartoztam. S így lassan kénytelen voltam annyira önmagammá válni, még jobban talán, mint eredetileg szándékom volt, amennyire csak lehetett. Rendkívüli módon individualizálódtam. Kortársaim belekényszerítettek abba a teljes magányba és egyedüllétbe, amelyben az összes kollektív kapcsolattól elszakadva és elszakítva, csak azt mondhattam ki, amit tényleg és valóban én mondtam.

Kár a sok szóért. Kiléptem az agónról és *outsider* lettem. Illetve *outsider*nek néztek. Mert még mindig azt hitték, részt veszek a versenyben. Nem is tudták elképzelni, hogy legyen valaki, aki a többitől annyira különbözik, hogy még csak nem is versenyez. *Outsider*nek hívják a legszálló futó lovat. Sejtelmük sem volt arról, hogy már nem vagyok agonális versenyző a sikerért a nyilvánosság előtt, aki szerepéről nem tud lemondani. A pályáról leléptem, és néző lettem. De nem a verseny nézője. Az egész versenyhistoria, a sikerért való mindennap megújuló egészségtelen loholás végtelenül untatott. Igazán találtam különb néznivalót ebben a szép világban. Találtam különb gondolkoznivalót, különb élnivalót, különb írtnivalót. Becsvágyam megnőtt. A versenyen aratható győzelem lehetőségét megvetettem. Így értem meg a nevezetes névtelenségre.

A nevezetes névtelenség az agonális életrend ellenkezője. Olyan életrend ez, amelyben a nevezetes ember névtelen, és pedig azért, mert önmagát a nyilvánosságtól bizonyos óvatos távlatban tartja. Persze a távlat nem jelent negatívumot. A nyilvánosság néha igazán érdekel, s a legtöbb esetben mindazt, ami ott történik, jóindulattal fogadom. De cseppet sem ragaszkodom hozzá, s végeredményben az egész nyilvános életet bántóan eseménytelennek találom. Ha valaki fölkeres, szívesen beszélek vele, ha elfogadnak, semmi kifogásom ellene, ha hívnak, el is megyek. De ne kívánják, hogy az agonális verseny szenvedélyemmé legyen: ezt a kívánságot nem tudnám teljesíteni. Méltányolniuk kell, hogy érdeklődésem köre egészen más.

A nevezetes névtelenség magatartása nem emberi. Nevezetes névtelenségben él a rigó éppen úgy, mint a tücsök, a bölcs vagy a szent, a névtelen jótevő s a magányos művész. A kifejezés egyébként annyit jelent: kozmikus helyzet jelentékeny betöltése. Az agón ellentéte, mert az agón

éppen a nyilvánosság előtt játszott szerep hatásos eljátszása. Nézetem szerint a nevezetes névtelenség egészen kiválóan alkalmas költőknek, gondolkodóknak, műélvezőknek, bölcseknek, vallásos embereknek. S minthogy bennem mindegyikből van valami, számomra tökéletes. Aki nem akar elérni semmit kifelé, agonálisan, még nem jelenti, hogy egyáltalán nem akar elérni semmit. Az ilyen ítélet félreismerné az emberi becsvágyat. A becsvágy hallatlan erejéről nekem is vannak tapasztalataim. Szörnyű, amikor ég, de még szörnyűbb, amikor elfojtják. Meg kell adni neki azt, hogy az embert nevezetessé tehesse, ha már mindenáron azzá akarja tenni. Az ilyen irtózatot realitást, mint a becsvágy, büntetlenül elnyomni nem lehet. Az erőszakos kísérlet vége csak kedélybetegség.

De különbség van aközött, hogy az agónon, az emberi nyilvánosság előtt küzdök a sikerért, és aközött, hogy nevezetes vagyok egy intim végtelenségben. A vallás azt mondja: Isten előtt. S mivel ez a helyzetnek tényleg megfelel, a legjobb a kifejezést megtartani. A lények: virágok, fák, csillagok, madarak csak ezt az Isten előtt való nevezetességet ismerik; egyedül az ember elégszik meg kevesebbel, az emberiség előtt való nevezetességgel. Mintha az emberiség előtt való múlandó hír több lenne, mint a halhatatlanság Istenben.

Ez a gondolat vége. Nem egy nap alatt jutottam ide. Mikorra megérett, a kertekből régen visszatértem, tél lett és újra tavasz. De valahányszor eszembe jutott és tűnődtem rajta, mindig felmerült bennem az aurában tündöklő hegycsúcs, a langyos erdő, a sarjút kaszáló paraszt, a pipacs, számban a muskotály ízét éreztem s arcom a nyugati szél puha érintését kereste.

ANTI-K ÉS MODERN TÁJKÉP

Az antik tájkép kezdetben igen egyszerű volt. Egyetlen hullámvonal, s alatta egyetlen hal, semmi több, ez volt a tenger. Amint látszik, nem volt olyan kép, amilyen a mai felnőtt ember ízlésének megfelel. Jel volt mindössze. Jelkép. Mint az írás, a hieroglifa, amellyel rokonságot tartott.

De ha az ember a modern festményt jól megnézi, Corot, Van Gogh, Constable, vagy Claude Lorrain tájképét, meglepődve fogja látni, hogy ez se más. Csak a jel változott meg. Megszoktuk, hogy a művész varázslatának

engedünk és elhisszük, hogy amit elénk tesz, a friss reggeli erdő vagy a levegős olajfaliget hűsége utánzata.

Nem is olyan régen akadt egy pillanat, amikor észrevettem, hogy hol van az a rés, amelyen a művész keltette illúzióból ki lehet bújni. S amikor kibújtam – mert nem álltam meg, hogy meg ne tegyem –, a táj és a festmény között semmi hasonlóságot nem láttam. Így azonban pontosabb: a hasonlóság nem volt nagyobb, mint az antik tájképnél, amikor a tengert a hullámvonal s a hal jelentette. Jelek ezek is mind, és nem is nagyon érthetetlenek.

Amióta ezt a számomra rendkívül fontos észrevételt megtettem, hónapokon keresztül nézegettem antik és modern tájképeket, ahol éppen hozzájuk jutottam. Megfigyeléseimről számos feljegyzést készítettem, amíg végül annyi lett, hogy nem esnék különösebben nehezemre könyvet írni.

Most ez nem szándékom. Néhány gondolatot közlök csupán, lehet, a fontosabbakat.

Mindenekelőtt az első európai költői kép, az Odüsszeiából, Kalüpszo nimfa kertje: a házban tűz lángol, és az égő cédrus-és citromfa füstjének kellemes illata messzire terjed. Ő maga szépséges hangján éneket dúdol, mialatt fürge keze az aranyorsóval ragyogó palástot sző. A barlang körül liget, csupa zöldellő fa, éger és jegenyenyár, mélyfekete ciprus. A lomb alatt laknak a szárnyaló madarak, baglyok és vércsék, a fecsegő varjak, vízimadarak, melyek a parton a halakat fogják. A bejárat fölött pedig a sziklán felfutó szőlő csüng indás hosszú karjaival, bíborszínű fürtöket érlelve magán. Négy forrás ezüstvize ered itt csillogva, egymáshoz egészen közel, s itt kanyarog valamennyi. A rétek üdén ragyognak, violával és zellerrel teleszórva.

Jól megfigyelték, hogy mi van itt? Hunyják be szemüket, és képzeljék el a tájat. A kép olyasféle lesz, amelyet a görögök festettek, vagy amelyet Pompejiben látni a falakon. A dísz ellenére feltétlenül egyszerű. Mert egyszerű benne az érzés, a gondolat, s egyszerű az ember, aki festi. A hangulat legtöbbször idillikus. Még akkor is, ha a kép vihart ábrázol, vagy sötét.

Hadd állítsam szembe a modern költői tájat. Verhaeren egy kötetéből való a következő:

*Agg pásztorok, akikre mind egy-egy
századév zuhant,*

*s kutyáik szélhajszott ősi rongyok a réten,
gyakran látják a hangtalan síkon,
az aranydűnék árnyékában,
csendben, éjszaka, a szörnyet vonulni,
hogy a víz a posványban szégyellve lapul,
a mező elsápad és elburkolózik,
hogy minden falevél a cserje ágán figyel,
s a haldokló nap tüze,
melynek fénye mint egy örült tört elő,
megfullad sugaraiban.*

Az ellentét eléggé jellegzetes. Íme a tikkasztó rémület, ami e szavakban reszket, mintha semmiben sem hasonlítana Kalüpszo kertjéhez. És tényleg nem is hasonlít semmiben. Olyan ez a kép, mint a lidércnyomásos vízió, valamilyen mély homályban elrejtett feszülő mardosás, amely nem engedi, hogy a festő egyenes vonalat húzzon. Elkínzott, görbe, szenvedő vonalak, mint Van Gogh összetört és gonosz, elhagyatott, bűnös és zokogó almafái.

A kérdés, hogy melyik az igazi. Mi persze már tudjuk, hogy egyik sem. Az antik táj nem egyéb, mint jelkép. De a modern se más. Tudjuk, hogy a festmény soha nem is lehet más, mint a jel. De míg az antik tájkép festőjének eszébe sem jutott a ligetbe ülni, s a fák természetű lemásolásával az igazság illúzióját kelteni, a modern festő, mint mondják, természet után dolgozik. Az antik tájkép eredetijét az ember hiába is keresné. Sehol ilyen öböl, ilyen fa, ilyen barlang, ilyen kő, ilyen virág nincs a földön, kivéve a festő képzeletét. A modern tájkép eredetije, azt mondják, itt van, mindenki által megtekinthető, és hogy az ellenőrzés nagyobb legyen, le is fényképezhető. Az antik festő képzelt, úgynevezett ideális tájat hoz elénk; a modern becsvága nagyobb, vagy kisebb, nem tudni biztosan, de mintáját a természetből veszi.

A címszó tehát: a természet. Ez az a téma, amit az antik festő vagy nem ismert, vagy figyelembe se vett. És ez az a téma, amelyen a modern festő dolgozik.

Az egyetlen szerző, akire ebben a nehéz kérdésben számítani lehetett volna, John Ruskin. A *Modern Painters*ben az antik és modern tájképről hosszú fejezeteken keresztül beszél. Foglalkoztam vele, s ha egész

vállalkozásomnak csak annyi haszna lett volna, hogy Ruskin könyvével mintegy két hetet meleg barátságban töltöttem, akkor is nyertem volna.

Az antik festménytől a modern szerinte abban különbözik, hogy felhős. A felhő, magától értetődik, nem mint a műveletlen ember hinné, a levegőben úszó pára, amely a földre árnyékot vet, s a napfényt felfogja. Aki ezt ilyen egyszerűen képzei el, nem ismeri Ruskint. A felhők szolgálata, *service of the clouds*, azt jelenti, hogy a képről a napfény leszorult. Ezzel életbe lépett az az irányzat, amely a színek szent elemeit megalázza. Nincs több ragyogás. Nincs több felhőtlen kék ég. És amikor az ég felhőssé válik, a kedély belül is elborul. A szép emberből egyszerre csúf és nevetséges teremtmény válik. Az ember már nem vallásos többé, hanem tudományos. A búskomor én-imádat – *troublesome selfishness* – a felhős képeknek megfelelő sötét lelkiállapot. Ez a modern ember *unparadised*, paradicsomból kutasztított helyzete.

Amint látszik, Ruskin a tájkép moráljáról beszél. Amit ő sem tagad. Nem mintha nem lenne igaza. Gondoljuk meg jól, és látni fogjuk, hogy e dorgáló szavakból egyetlen egy sem igaztalan. A felhőnek ez a metafizikája minden vonatkozásában, százszázalékosan indokolt. Csak egy a baj: nem erről van szó.

Azt mondják, hogy a természetet Rousseau fedezte fel. A magam részéről ebben egyáltalán nem hiszek, éspedig azért, mert a németalföldi tájképfestők már előtte jó százötven évvel ugyanazt a természetet ismerték. Rousseau-t egyébként újabban mind negatívabbnak látom: ösztönés természetimádata nézetem szerint nem egyéb, mint az értelem halálugrása. Rousseau-ban végzi ki magát a descartes-i *raison*. Ezért nála a súly inkább arra esik, hogy az ész *nem*, mint arra, hogy az ösztön *igen*.

A természetet a később általánosult alakban először Dürernél találtam meg. Nem mint nagy képet, mint végleges és biztos megoldást. Olyan hangsúlytalan kis rajzai és vázlatai, mint a bogarak, virágok, füvek, a modern tájkép csírái. Természet után és úgynevezett hűséggel másolt. A modern illúziót, a természetességet itt látom felmerülni. Hogy északi és protestáns? Az. De hogy északi és protestáns, szintén jel, mint Ruskin felhője, vagy a hullámvonal és alatta a hal.

Kassner közelebb van. De abban a megkülönböztetésben, amit a táj és a természet között tesz, éppúgy nem tudom megvetni lábamat. A kettőt persze nem szabad összetéveszteni. A természet egész, határtalan, amiből a táj csak

kivágott, önkényesen elkülönített rész. A táj kelléke a keret; a természetnek nincs kerete.

Szép az, ahogy Kassner a korokat jellemzi. A görög ember s a táj között vannak az istenek. A középkorban több a szenvedély, mint a távlat. A reneszánsz a nagy szőnyeg. A természetstílus a XIX. század elején jelentkezik, éspedig az angoloknál: Shelley és Turner.

Az antik és modern tájkép között levő különbséget feltételesen így fogalmaztam meg: az antik táj idea-kép, a modern pedig valóság-kép.

Ez pedig közhely. Nem óhajtom, hogy nekem tulajdonítsák. Az idea-festésről, remélem, van tudomásuk. Nem akarom terhelni emlékezetüket azokkal az anekdotákkal, amelyek szerint az egész ókor, középkor, még a reneszánsz is a valóságot lenézte. Az élő ember és táj csak alkalom volt, hogy a harmónia törvényeinek megfelelő merőben fantáziaképet megfessék. Ez a kép a valósághoz nem is akart hasonlítani. A valóságos Lorenzo di Medicire halála után tíz évvel már senki sem fog emlékezni, szólt Michelangelo, de szobrát ezer év múlva is csodálják. Ki tudja, milyen volt a valóságos Akhilleusz? Csak az Akhilleusz-ideát ismerjük. Milyen volt Kalüpszo kertje? Csak az idillt ismerjük.

Különös, hogy az ideális táj milyen sokáig fennmaradt. Az arcképet már régen természet után festették, mint Gioconda esetében, de a mögötte levő táj még ideális volt. A modern kor se tudott teljesen lemondani róla: Hodler, Puvis de Chavannes, Böcklin, Segantini képei tanúskodnak róla.

A kérdés azonban tulajdonképpen a következő: kétségtelen, hogy az ideális táj nem kíván igaz lenni. De vajon a valóságos táj, amely reális kíván lenni, tényleg igaz? Az ideális táj ideális. A valóságos táj valóságos. De hogyan áll a dolog az igazzal? Megállapításom lényege, hogy a modern tájkép, amely a valóságot híven akarja ábrázolni, éppen olyan kevésbé igaz, mint az antik tájkép, amely az ideát akarja ábrázolni. Az a természet, amelyet a modern tájképen látni, éppen olyan kevésbé igaz, mint az, amit az antik tájképen látni. A régiek ideális tájat festettek, a valóságos táj természete azonban, amit a modernnek festenek, az igaztól éppen olyan távol van, mint az idea.

Természet és igazság nem ugyanaz. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, és a továbbiak érdekében jól meg kell jegyezni: a modern tájkép emberábrázolásának az igazsághoz semmi köze.

Jól van. A modern tájkép nem ábrázolja sem az ideát, sem az igazságot. Hát akkor mit ábrázol? A természetet. A címszó: a természet. De mit jelent

az, hogy természet?

Nem untatom a görög *phüszisz*, a latin *natura*, a magyar *természet* szavak elemzésével. Csak annyit mondok, hogy e szavaknak eredetileg semmi közük sem volt az igazsághoz. Ami természetes, még nem kell, hogy igaz legyen; azért, mert természet, még nem kell, hogy igazság legyen. Természet és igazság egymást nem fedik. Hogyan mondjam még világosabban?

A feltevés tehát az: a valóság-természetben nincs több igaz, mint az ideában. Ezzel még távolról sem mondta senki, hogy a valóság-természet irreális. Hiszen az idea sem az. Mindnyájan tudjuk, hogy az ideának igen komoly és számításba veendő realitás-tartalma van. Azok, akik az ideát a realitással szembeállítják, mondván, hogy a kettő ellentétes, és sem a realitásban idea, sem az ideában realitás nincs, azok a dologhoz nem értenek. Az ideának igenis mélyen megalapozott realitása van. Mindenesetre van annyi, mint az úgynevezett természetnek.

Végül is a helyzet az, hogy az igazat nem ábrázolja sem az idea, sem a természetkép. Amit az újkor eleje óta naturalista festészetnek hívunk, s amelynek illúziója az úgynevezett hűség, éppen olyan kevésbé hasonlít az igazsághoz, mint az idea. Constable vagy Ruijsdael képei az igaztól éppen olyan távol állanak, mint Homérosz Kalüpszo-kertje, vagy mint a pompeji falfestmények és Verhaeren tája. Meg vagyok győződve arról, hogy az igazat, vagyis a tényleges helyzetet, ahogyan az, ami van, nem festette le senki, sőt nem is látta senki, és nem is festheti le senki, mert nem is láthatja senki.

Induljunk el valamely adott esetből. Corot művét ajánlom, amely erdei utat ábrázol, a háttérben néhány falusi háztető és egy templomtorony. A kép címe: Gyalogút a templomhoz. Nézzék meg a képet, és vallják be, hogy a legelső benyomásuk a következő: nyár eleje van, vasárnap reggel, az éjszaka friss volt, és a nap meleg lesz, a levegő azonban még üde, és az erdőben csend van, csak a harang szól. Most azt kérdem: hol látják önök a nyár elejét? A méregzöld lombon? Az ég színén? A felhőkön? Az úton? Hol látják a vasárnap reggelt? Hol látják, hogy az éjszaka friss volt? Hogy a nap meleg lesz? Nem tudnak rá felelni. Megvallom, én se tudok. De ha valaki azt merészné mondani, hogy ez a kép szeptemberben készült és délután, kinevetném, és azt ajánlanám neki, foglalkozzék valami egyébvel, mert a képekhez nem ért. Egyébként még a templomi harangszót is

megkockáztattam, sőt azt is tudom, hogy a mise csak negyedóra múlva kezdődik, mert ez csak az első harangozás.

A természet neve alatt néhány száz év óta az érzékelhető jelenségek összességét foglaljuk össze. Corot képe csupa ilyen jelenség. A levegő, az erdő színe, a napfény, a felhő, a meleg, a pára, a harangszó, mind ilyen jelenség, ilyen érzékelhető és érzéssel felfogható és az érzéseknek szóló kép. Az egész pedig nem egyéb, mint a természet, mint jelenség, mint érzéki benyomás.

Nézzék meg Claude Lorrain, vagy Ostade, Theodore Rousseau, David Cox, De Wint, Rembrandt, vagy akárki más képét, és ugyanazt fogják találni. A tájkép minden esetben a jelenséget fogja bemutatni. A jelenséget és nem az igazat. Hogy a kettő egymással nem egyenlő, azt remélem, tudják. Ezeken a képeken sajátos érzékmisztika van, szemben az antik tájfestő ideamisztikájával. Mind a kettő misztika, és hogy az igazsággal milyen viszonyban áll, az nem állapítható meg, mert ha az igazról van is valamilyen homályos érzésünk, csak arra elég, hogy megállapíthassuk: a tájkép nem igaz.

Mindenképpen tényleges megkönnyebbülés ezentúl a modern tájképen többé nem a hasonlóságot keresni, a hűséget, vajon a fa tényleg olyan volt, a nap tényleg úgy sütött, s a tenger színe tényleg olyan ibolya volt. Nincsen szó utánzásról.

A modern tájkép nem másol. A jelenséget ábrázolja. Spengler azt mondja, hogy az érzéki jelenség kozmikus érintés. *Kosmischer Takt*. Kozmikus ütem. Elmondani, hogy ez az érzéki jelenség milyen kozmikus mozzanat, annyi teret igényelne, hogy bele sem fogok. Karl Welkisch könyvét ajánlom, olvassák el, és meg fogják érteni, hogy az emberi szellem e magasrendű tevékenységét új értelmezésben kell látni. Más jó könyv erre vonatkozólag J. C. Powys: *In defence of sensuality*je. Csak a sajnálatosan félreértett kereszténység és a tévesen magyarázott morális aszkézis fokozta le az érzéki jelenség szellemi értékét oda, ahol ma van, és tekintette kerülendő bűncselekménynek. Az érzéki jelenséget nem elutasítani kell, hanem egész mélységében áthatni, átítatni, átszellemíteni.

A modern tájkép a természet átszellemítése. A szemet érintő kozmikus érintés ábrázolása. Most már értik talán, hogy Corot képén a beavatott miért látja, és kell hogy lássa, mindenekelőtt a nyári reggelt, a friss levegőt, és hallja a harangszót. A tájkép ezt az érintést ábrázolja. A világnak ezt az ütemét festi meg. Hogy az erdő, az út, a háztető, a templomtorony fontos?

Az. Mert ezek a jelenségek azok, amelyeket ábrázol. Ezek azok a bizonyos jelek és hieroglifák, mint a hullámvonal és a hal. A modern tájképfestőt semmiért sem lehetne rávenni arra, hogy Kalüpszo kertjét megfesse. A kiállítás, ahol ma ideális tájak lennének, halálra untatna bennünket. A természetben levő kozmikus érintést, az érzékeknek ezt a bizonyos misztikus mozzanatát keressük. Ennek a mozzanatnak az igazi természettel milyen kapcsolata van? A képek nem ábrázolják, ami van, hanem azt, ami – hogy is mondjam csak: „van”, idézőjelben és aláhúzva, úgy gondolom, félreértették.

A természet, amit ma látunk, átélünk, csodálunk, amiben hiszünk, s amit a festőink oly hűséggel ábrázolnak, a jelenségeknek az érzékek számára való misztikus elmélyítése.

Most, hogy közvetlenül a gondolatmenet végére értem, engedjenek meg egy alapvető megkülönböztetést. Azt hiszem, az utolsó lépést meg fogja könnyíteni.

Különbséget kívánok tenni a szakrális és a profán táj között. A szakrális táj korok szerint más és más. Kalüpszo kertje az, de Verhaeren tája is. A középkor Golgota-képein a fantasztikus hegyek, a reneszánsz arcképei mögé festett dekoratív ideális tájak, Burne-Jones vagy Marées festményein látható tájképek mind szakrálisak.

A profán tájakat nehezebben tudnám jellemezni, mégpedig azért, mert azoknak a festőknek nevét, akik ilyeneket festettek, vagy nem is hallottam, vagy azonnal elfelejtettem. Az esztétika azokat a festményeket, amelyek ebbe a csoportba tartoznak, giccseknek hívja. A profán táj a giccstáj. A mázsolmány. Az értelmetlen és avatatlan és hitvány festékpocsékolás.

Ez így azonban egészen pongyola. Pontosabban szólva: a szakrális táj az, amely mögött igazság van, s amelyben igazság van; a profán táj az, amely mögött igazság nincs. Az igazság nem ábrázolható. Nem is látható. Az igazság ideafölötti, valóságfölötti, természetfölötti, érzékfölötti, jelenségfölötti, az igazság az, ami az ideát, a valóságot, a természetet, a jelenséget tartja. Ez így van. A festőnek az érzéki jelenséget kell ábrázolnia, és tudnia kell, hogy az igazságot sohasem láthatja meg. A jelenség csak jel. Mint a hullámvonalak és a hal. Mindig a jelet kell ábrázolnia, de mindig tudnia kell, hogy jaj a képnek, amely csak jel és semmi egyéb, s amelynek a megközelíthetetlen és megláthatatlan igazsághoz semmi köze sincs. Elérhetetlen, de a képen ott kell lennie; láthatatlan, de látni kell. Nem érzékelhető, de ábrázolni kell, és csak ezt az egyet szabad és kell érzékelni

és ábrázolni. Ha a képen nincs igazság, akkor profán, és be lehet vele fűteni. Csak akkor szakrális, vagyis csak akkor magas, ha az igazat ábrázolja.

Az újkor fölfedezése, hogy szakrálisan lehet ábrázolni szarvasbogarat is (Dürer), és az eldobott cigarettacsutkát is, nemcsak Mária mennybemenetelét; erre példa van ezer. Tudjuk, hogy egy fűcsomó, egy híd, egy virág, egy tál alma, ha az igazság jele, szakrális lehet, és az is. És ugyanakkor tudjuk, hogy profánul lehet ábrázolni Krisztus születését, a feltámadást is, ahogy erre is van példa ezer, sok cudar kontár komisz giccse, ami nem az igazság jele.

A modern tájkép hallatlan újítása, hogy előtérbe állította a természet látszatát, s ezt a látszatvilágot arra tudta felhasználni, hogy a világ eddig jelentéktelennek látott jelenségében meg tudta ragadni a benne levő megragadhatatlan igazat.

Mit ábrázol? Legyet? Esőcseppet? Kezet? Hegyet? Olajfaligetet? Mindegy. A gyaloghídról festett kép igazabb lehet, mint Veronika kendője, ha a szakrális érzéki érintés benne van. A modern festészet az érzéki jelenségben levő szakrális lehetőség megnyilatkozása.

Arra a kérdésre, hogy mit jelent itt a szakrális fogalma, egyszerű felelni. Szakrális annyi, mint szent. És szent annyi, mint az, ami van. Ami tényleg van. Ami nem felület, nem múlandó, nem tűnékeny, hanem lét, örök, halhatatlan. Szóval nem az, ami elmúlik, hanem ami: van. Ami igaz. Mindig igaz, és mindenütt igaz. Ami ténylegesen van. Az pedig, ami örök is, létszerű is, halhatatlan is, igaz is, ami szent, ami szakrális, ami van, az a világon csak Egyetlenegy.

TÚLVILÁGI KALAUZ **(Tévedés joga fenntartva)**

*Nagyon jól kell tudni löni annak,
aki pontosan a cél mellé akar találni.*

A túlvilág iránt való állandó érdeklődés, ezzel szemben a túlvilágról szóló kevés, hiányos és ritka újabb kori feljegyzés a kiadóban felébresztette azt a szándékot, hogy ezt a kézikönyvet megszerkessze, s ezzel szolgálatot tegyen mindazoknak, akik a világon túlra utaznak. A kiadást főképpen az tette szükségessé, hogy azok a nagyszabású művek, amelyek erről a tárgyról

régebben keletkeztek, elavultak, vagy elvesztek. Állítólag a Toth által írt Halottak Könyvétől kezdve a 18. században élt Swedenborgig nagyon sok ilyen irányú mű forgott közkezen. A könyveknek azonban, a mai ember szemével nézve, mind az a hibája, hogy irányzata merőben építő és vallásos, s így egyáltalában nincsen tekintettel azokra a gyakorlati szempontokra, amelyek pedig a modern korban élő embert a legjobban érdeklik.

Így például az a modern ember, aki a túlvilágra megérkezik, a földön tanultak nyomán először a Mennysország, a Tisztítótűz és a Pokol felől érdeklődik. Ezen a ponton az utazót mindjárt meglepetés éri. Azt hiszi, hogy a Túlvilág csak ebből a három részből áll. A való helyzet ezzel szemben az, hogy a Mennysország, a Tisztítótűz és a Pokol a túlvilágnak csak elenyészően csekély része, olyan kicsiny és olyan jelentéktelen, hogy a legtöbben már sok ezer éve tartózkodnak ott, de sem az egyikben, sem a másikban még sohasem voltak. Hogy ennek mi az oka, azt az utazó azonnal megérti, mihiyt ezeket a helyeket meglátogatta.

A Mennysország a legjobb üdülőhöz, egyesek szerint Nizzához hasonlít. A belépést eredetileg bonyolult eljáráshoz kötötték. Az embernek kérvényt kellett beadnia, amelyhez mellékelni kellett curriculum vitae-jét, keresztlevelét, erkölcsi bizonyítványát és halotti levelét. Ez utóbbira azért volt szükség, mert attól tartottak, hogy esetleg élő emberek is bejutnak (lásd Odüsszeusz, Vergilius, Dante). Ezen kívül kötelezvényt kellett aláírnia, amelyben fogadalmat tett, hogy a legbensőbb meggyőződése szerint a Mennysországba tartozik. Az akta bizottság elé került, amely a kérvény felett döntött. Ha a döntés kedvező volt és az igényjogosultságot megállapította, az embert egy – a katonai sorozáshoz hasonló eljárásnak –, majd lelki vizsgálatnak vetették alá. Az alkalmas kimondása esetén az illetőt aztán beöltöztették, vagyis utasították a központi raktárt, hogy a halott járandóságait adják ki, fertőtlenítették, s aránylag egyszerű szertartás alapján, amikor is az embernek meg kellett esküdnie, hogy a Mennysországban minden erejével és igyekezetével, stb. Végül bibliai nevet választottak számára és beeresztették.

Az eredetileg elgondolt eljárás azonban sohasem lépett érvénybe. Ma a helyzet az, hogy aki be akar menni, annak egy már kész, sematikus blankettát kell aláírnia, melynek szövege szerint az illető lelke legmélyéről érzi a Mennysóra való igény jogosultságát. Ezt a segédhivatali igazgató ellenjegyzí, s az ember fehér ruháját, zsoltároskönyvét, csajkáját és kulacsát

azonnal megkapja. A mai helyzet kialakulásának oka az, hogy a Mennyország a túlvilág legrosszabbul menő üzeme. Nemcsak azért, mert valószínűtlenül unalmas hely, hanem azért is, mert egy sereg súlyos és kevésbé súlyos visszaélés az ott-tartózkodást csaknem elviselhetetlenné teszi.

A Mennyország ellátása rossz. A vezérigazgató az ügyekkel nem törődik, a különböző tanácsnokok, igazgatók, felügyelők úgy garázdálkodnak, ahogy akarnak. A szabályzat szerint az ottlakók csajkáját naponta kétszer színültig kellene tölteni mannával, és egy fél liter nektárt kellene kiadni. A fejadagokat azonban csökkentették, s ma már a halott alig kap egy fél csajkát. A minőség is teljesen leromlott. Mindennapos jelenség, hogy nem friss, dohos, avas, penészes mannát szolgáltatnak ki, a nektár pedig savanyú, zavaros és sokak szerint olyan, mint az uborkalé.

Feljelentésekkel semmit sem értek el. Az akta az adminisztráció útvesztőiben elsikkad. A vezérigazgatóhoz is elmentek kihallgatásra, és az meg is ígérte, hogy szigorú vizsgálatot indít, de semmi sem történt.

Ami aztán a Mennyországban való tartózkodást igazán tűrhetetlenné teszi, az a hurik viselkedése. Huri az olyan nő, aki idekerült, mert a földön nem volt része szerelemben. A Mennyország tele van velük. Édeskésen mosolyognak, grácia, báj, melegség nélkül, a szajhaság és a kenetteljes morál legétvágyrontóbb vegyülete, ahogy beszélnek, minden férfival azonnal szóba állnak, kikezdenek vele, hozzádörgölőznek, hamis hangon énekelnek. Nem lehet tőlük szabadulni. A nap egyik órájában sem bizonyos, hogy nem jönnek el, nem kezdenek el kihívóan viselkedni.

A helyzet nem nagyon csábító és nem is csábít. A Mennyország nagyon rosszul megy. Többször volt már szó arról, hogy az üzemet megszüntetik, vagy átalakítják valami egyébbé. Hogy ez eddig nem történt meg, annak oka: még nem találtak olyasmit, ami a Mennyországot helyettesíti.

Ha a Mennyország leginkább üdülőhöz hasonlít, akkor a Tisztítótűz kórházhoz, vagy szanatóriumhoz. A túlvilágon általában arról vannak meggyőződve, hogy ide azok az emberek mennek, akiknek nincs önbizalmuk, akik neuraszténiásak, szkizofrének, hipochonderek, mániákusok és önkínzók. Az eredeti szabályzat itt is elég szigorú volt. Az igényjogosultságot igazolni kellett, és akkor a Tisztítótűz-bizottság megjelölte a vezeklés módját. Ma már a halottak a felügyelő közegekkel maguk beszélhetik meg a kúrát, sőt felügyelet nélkül is olyan gyógymódot használnak, amilyet akarnak.

A Tisztítótűzben az egész élet a betegség, bűn, véték, hiba, szenvedés, nyavalya, görcs, fekély, nyomorékság körül forog. Az emberek minden idejüket azzal töltik, hogy bűneiket és betegségüket tanulmányozzák, nagy könyveket olvasnak a gyógy módokról, erről beszélnek, egymást analizálják, tanácsokat osztogatnak, újabb és újabb igen nagy könyveket írnak a legkülönbözőbb nyavalyákról. A Tisztítótűz a betegség kultuszának helye. Az emberek ide azért jönnek, hogy vétkeiktől megszabaduljanak, de a megszabadulás ebben a környezetben teljesen lehetetlen. Kúra, gyógy mód, operáció, aszkézis, jód, kloroform, éter, bonyolult vágások, beavatkozások, kezelés, pakolás, masszázs, fürdő, légzés, fogyasztás, hízlalás, hashajtó. A Tisztítótűzet az ápolónők teszik tűrhetetlenné. Higiénikus hisztériájukkal senkit egy pillanatra sem hagynak nyugodtan. Egyébként egymást érik a bűnbánati kurzusok és legújabban nyolcosztályos siralomiskolát állítottak fel, ahol igen híres szakértők tartanak előadásokat.

Amint látszik, a való helyzet egyáltalában nem felel meg a földi ember képzeletének, s így a túlvilágot ajánlatos szakszerűen, Baedeker-módjára ismertetni.

Útiköltség

Az utazás költsége az igények szerint rendkívül különböző. Luxusutazás, lassú úton, kényelmesen, hálókocsival és teljes ellátással 6500 livorin. (Livorin a túlvilági pénzegység.) A kiszolgálás átlagban külön tíz százalék. Az első osztály 5000 livorin, a második osztály 4500, a harmadik 3000. Turistaosztály 2650, a fedélköz 2500. Ellátás nélkül 33 százalékkal kevesebb. Kedvezményes jegyért lehet folyamodni, de sohasem adják meg. Az utazás költségeit a túlvilágra való érkezéstől számítva egy éven belül meg kell fizetni. Részletfizetési engedélyt adnak.

Megérkezés

Már Aiszhülosz írja, hogy a túlvilág kapujában az embert telephosza fogadja. A görögök általában tudtak arról, hogy az embert, amíg tájékozódik, a Pszüchopomposz vezeti. A Pszüchopomposz, mai szóval az idegenvezető, piros svájcisapkájáról könnyen felismerhető. Díjazása egy napra 2.50 livorin.

A határátlépés rendesen nem zajlik le simán. A vámvizsgálat szigorú, semminemű idegen tárgyat a túlvilágra bevinni nem szabad, még akkor sem, ha az ember hajlandó érte vámot fizetni. Ahogy Goethe mondta,

útravalóul csak a kiképzett tulajdonságot szabad elvinni. Vannak, akiknek ilyesmijük egyáltalán nincs, s így ezek kénytelenek üres kézzel megérkezni.

A határon az elkobzott tárgyak múzeuma áll, s ezt érdemes megnézni. Mindenféle tárgy található itt: zsebkendő, elszáradt virág, kis szalagocska, ami a földön maradt kedvesre, férjre, asszonyra, gyerekre emlékeztet; van itt jócskán pénz, főképpen arany, ruha, testi szépség, vannak könyvek, van koldustarisznya, kutya, ló, kard, minden, amihez az ember ragaszkodott. A határőrség nem ismer irgalmat, mindent elkoboz, a tárgyakat le kell tenni, még azoknak emlékét is.

Köztudomású, hogy a túlvilág határa, a Sztüx folyó igen rohamos folyású és mély víz, amin a csempészet lehetetlen. A túlvilági oldalon egyébként állandó határrendőrségi járőrök cirkálnak, a partokat fényszórókkal világítják meg, s eddig még senkinek sem sikerült tiltott tárgyat, emléket stb. a határon átcsempésznie.

A földön némelyek tanításának hatása alatt az a nézet terjedt el, hogy az ember jó és rossz tulajdonságait a határon szétválasztják, a jók a Mennyországba, a rosszak a Pokolba kerülnek. Ebből egy szó sem igaz. A személyiség a maga egészében megmarad, csak azt veszik el, ami nem tartozik szorosan hozzá. Némelyek megkíséreltek protekciót igénybe venni, de ajánlólevelek, rokonságra, stb. való hivatkozás eddig minden esetben eredménytelen maradt.

Nyelv

A túlvilági nyelvhez hasonló a földön nincsen. Sajátságos hangzásban leginkább a közép-afrikai törpe népek csaholásához hasonlít, felépítése azonban ember számára elképzelhetetlenül bonyolult. Különös szerepet játszanak benne a félhangok, dupla hangok, torokkreszelés, orrhang, nyávogás, és egy hang, amit •••-val jelölnek, s ami úgy hangzik: *prprpr*, mintha az ember köpne.

A főnevek ragozására szabály nincs. Minden főnév ragozása a másiktól mindenben különbözik. A nyelv állandó ragokat és képzőket nem ismer. Némelyik főnévnek kilenc esete van, némelyiknek hat, némelyiknek kettő, másnak tizenegy, vagy pláne harmincnyolc.

Példa:

föld = mjachtorr

földnek = mjaturru
földet = mjachterke
földszinten = tamkovijj
föld fölött = kakap
föld alatt = imbarna

Bizonyos vonatkozásban azonban maguk a szavak is megváltoznak. Így ha valaki azt akarná mondani: föld alatt vagyok, ezt nem a nyelvten szerint imbarnával fejezik ki, hanem azt mondják: nyujj konto torko broka prprpr. Az angyal szó ragozása:

angyalnak a = rrr
angyalt = cijjceő
angyali = buhh
angyaltól = imlador

Megjegyzés: váratlan bonyodalmak is akadnak bőven. Pl. az említett imlador szó nemcsak azt jelenti, hogy angyaltól, hanem jelenti a következő szavakat is: angyalszárnytoll, angyaltól származó félvér gyermek, angylexcrementum, de azt is jelenti, hogy bánatos.

Igeragozásra szabály éppen úgy nincs, mint a névszóragozásra. A személy mindig attól függ, hány személyről van szó. Ez a nyelvet hallatlanul megnehezíti. Mert van egyes szám, kettes szám, hármas szám, négyes szám, tízes szám, nyolcvanas szám, egészen ötszáz és negyvenhatig. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy a közönséges nyelvben. Mert az irodalmi nyelvben még tovább is van, ezerszázhatvankettőig. Miért éppen eddig? Senki sem tudja, bár sok nagy könyvet írtak róla.

Példa:

megyek = bet
ketten megyünk = bubini
hárman megyünk = ferkema
négyen megyünk = törtő
öten megyünk = tarkama
hatan megyünk = százaj
százharmincketten megyünk = banakuloj

háromszázötvenketten megyünk = tömeleghamba
általában: sokan megyünk = nyamagaimő
ötszáznegyvenhatan megyünk = ürülőprprpr

A dolgok azonban itt sem egyeznek. Mert ha valaki azt mondja: sokan megyünk a vásárba, ezt nem a nyelvtan szerint szabályos *ürülőprprprrel* fejezik ki, hanem azt mondják: *nén ikunszju caft nyuló toff ch*.

Néhány közkeletű szólásmód:

jó napot = imemama jakurtuk
hogyan van? = püüpü
köszönöm = ija banakafur éskejte valahen xeszitijaprprpr
jól vagyok = sz
merre van? = üskükü
WC = pampipapszesz
jó éjt = uvauvau
kérek = ü ü
kenyér = buuchuu

Fontos megjegyzés: a túlvilági nyelv szavainak kiejtésében gondosan kell ügyelni a jellegzetes éneklő hangsúlyra. A hangsúly elhelyezésére szabály nincs, és azt könyvből tanulni nem lehet. A helyes éneklésre az embert csak a gyakorlat taníthatja meg.

Írás

Az írás, úgy látszik, a görög, az ékírás és a kínai írás összetétele. Háromféle írást különböztetnek meg. Az első a fonetikai vagy hangírás, amelyben összesen száznegyvennégy hang szerepel. A második az úgynevezett szótagírás, és ebben kilencvenezer szótag van. A harmadik a fogalomírás, amelyben egymillió és háromszázezer fogalomról tudnak.

Az első írást a kereskedők, iparosok és hírlapok használják. Ezt tanítják az elemi iskolákban is. Példa: †+◇0 – ami olvasva: *huirprprpr jamhaucs kairtimó*. Jelentése: összörnyeteg.

A szótagírást a középiskolákban tanítják és a magasabb irodalomban használják. A fogalomírás, az úgynevezett *scriptura inferna*, a bíróságok, a törvény stb. nyelve és írásmódja.

A három írás nem mindig fedi egymást. Ugyanaz a jel a különböző írásmódokon különböző szavakat jelent. Így például van olyan írásjel, amely az egyik írás szerint olvasva közbiztonsági ellenőrt jelent (így hívják a rendőrt), a másik írás szerint havas esőt, a harmadik szerint levéltetőt.

Pénzegység

A túlvilág pénzegysége a livorin. Egy livorin ideális névértéke 44 örja, egy örja 16 sikiri, egy sikiri 252 bumm.

Arra a kérdésre, hogy ezek a számok miért ilyen szabálytalanok, senki sem tud kielégítő felvilágosítást adni. A pénz helyzete éppen olyan zavaros és bonyolult, mint a nyelv és az írás helyzete. Így mindjárt: háromféle livorin van, arany, ezüst és papír. Az arany azonban a legkevesebbet éri (38 örja), utána a papír (42 örja), a legdrágább az ezüst (43,5 örja). Örja viszont négyféle van: arany, ezüst, papír és úgynevezett hitelörja, amelynek tőzsdei árfolyama is van. Rendesen tizennégy-tizenöt sikiri között ingadozik. Sikiri azonban már hatféle van: arany, ezüst, papír, hitel, járadék és birodalmi sikiri. A bumm váltópénz. A forgalomban több mint a fele hamis. (A pénzről bővebben az Államügyek c. fejezetben.)

Időszámítás

A túlvilág időszámítása nagyon egyszerű. Az órák harminchárom percesek, a percek harminchárom másodpercesek, a napok harminchárom órák, a hónapok harminchárom naposak, az évek harminchárom hónaposak. A hónapnevek: *tironin, deva, gagori, cucame, bölön* stb.

Az undecimáliák napnevei: *tot, lot, bolot, lolot, tobolot, bolotot, lotobot, otabolot, botolotot, tololobob, ké*. Minden hónap első undecimáliájának első napja, a másodiknak a második, a harmadiknak a harmadik, ünnep és teljes munkaszünet.

Fürdő

A nagy szabad fürdő közvetlenül az érkezési oldal mellett van. Belépődíj 10 sikiri. Óriási területen egyszerre ezerhatszáz-millió ember fürödhet. Ez az úgynevezett szexi. Kisebb fürdők sok helyütt. Szállókban a szobákhoz ingyen fürdő jár, masszázssal és erotikával. A fürdés mindennemű ruha nélkül történik. Kabinok a szabad fürdőkben nincsenek, mindenki ott teszi le ruháját, ahol akarja, és azt a ruhát veszi fel, amelyik jól esik neki. A túlvilágon a fürdőkultusz igen nagy, és divatos az éjszakai

fürdés. A fényszolgáltatás állami monopólium (bővebbet lásd az Államügyek c. alatt). Az éjjeli fürdés drágább (12 sikiri). Fürdőtársnak, illetve társnőnek bárkit fel lehet kérni utcán, a szállóban, az étteremben, s a nők a meghívást egészen kivételesen tagadják meg.

Megjegyzés: férfi és nő közös fürdése a törvény értelmében szigorúan tilos. Akit rajtakapnak, azt súlyos pénz-és börtönbüntetéssel sújtják. Tény azonban, hogy utcákon, tereken, kávéházakban, vendéglőkben, nyilvánosan és állandóan a közös fürdés állandó szóbeszéd tárgya, még hatósági személyek, bírák, rendőrök, miniszterek között is, és a szexiben soha férfi vagy nő egyedül nem fürdik és nem fürdött. Ez a jelenség szorosan összefügg a túlvilági társadalmi renddel.

Társadalom

A túlvilág társadalmi életében az érintkezés formáit megérteni, felvenni és megszokni a legnehezebb. De mindjárt hozzá kell tenni, a megértésre vonatkozó mindennemű kísérletet fel kell adni. Nem lehet abból semmit megérteni. A társadalom négyszázkilencvenhárom kasztra oszlik, minden kasztnak egyenruhája és címe van. A kasztok tagjai egymás között másképpen üdvözik egymást, mint a felsőbb vagy az alsóbb kasztokat. Az úgynevezett sárgabetétesek (klistérozással foglalkozók) saját kasztjukat úgy üdvözik, hogy balkezüket mereven előretartják és fügét mutatnak. A felsőbb kasztokat úgy, hogy mind a két tenyerüket ülepükre teszik és egy helyben ugrálni kezdenek. Az alsóbbrendűeket viszont úgy, hogy jobbkezüket hüvelykujjának körmét fogukhoz verdesik. A sárgabetétesek az alacsonyabb kasztokhoz tartoznak, és alattuk már csak tizennégy kaszt van. Ezek: a kutyamosók, kerítők, utcai árusok, rikkancsok, szappanfőzők, hullarablók, detektívek, névtelen levélírók, hivatalfőnökök, utcaseprők, filmsztárok, parkett-táncosok, árnyékszéktisztítók és hamis proféták.

Címzésben a kasztot mindig meg kell jelölni. Három megjelölés van: nagyméltóságú, középmeéltóságú és kisméltóságú. (Méltóságosnál alacsonyabb címzéseket a demokratikus parlament eltörölte.) A zsebmetszőt pl. így kell szólítani: „Kisközépméltóságú, zsebmetszésben rendkívüli kiváló tevékenységet folytató, többszörösen méltán kitüntetett X. Y.” A százhatodik kasztnál (denunciánsok) kezdődik a középmeéltóság, a kétszázhuszonegyediknél a nagyméltóság. Persze van nagykisméltóság (sofőrök), nagyközépméltóság (csirketolvajok), nagynagyméltóság

(markotányosok), nagyfőméltóság (pénzhamisítók) és főnagyméltóság (hóhérok).

A túlvilágon a neveknek rendkívüli fontossága van. Akit halálakor egyszerűen Varga Ferencnek hívtak, az egy idő múlva Vargha, majd Wargha, még később Whargha, aztán Wharrgha, végül Wharrghaa lett, azoknak az okmányoknak segítségével, amelyet jó pénzért a hivatásos irathamisítók (négy százharminckettedik kaszt, főnagyfőméltóság) állítottak ki. Három nemesi előnevet is szerezhethet, s így most a következőképpen hívják: fegyverneki, bánatrasmakuti és felsőnemesharangozói Warghabéless-Wharrghaa Ferenc.

Ha valakit apagyilkosnak hívnak (száznegyvenhatodik kaszt), nem olyan sértés, mintha valakit nem a túlvilági viszonyoknak megfelelően szólítanak.

Külön kell beszélni a kitüntetésekről s az ezekkel járó címekről. Kasztjából tulajdonképpen senki sem léphet ki, de ha valaki valamilyen téren kitűnt, magasabb kaszt tiszteletbeli tagja lehet, s akkor az összes címet és jelvényt használhatja, köszöntési módja is a magasabb kasztnak megfelelő, csak közigazgatásilag marad az eredeti kasztban. A kasztból kiléphet, ha kitüntetésben részesül.

Négyféle kitüntetés van: hivatalos kormányzati, egyházi, félhivatalos kormányzati és kaszti. Hivatalos 118-féle van. A legmagasabb a Nagykakukkrend (arany orrperec, fülbevaló, sisak, arany talár, hosszú kard, sarkantyú, térdig érő álszakáll), a legalacsonyabb a túlvilági lovag címzése: alkisközépméltóságú kegyelmes fővitéz; újabban életbe léptették a bán címet és rangot is (lila kaftán, fekete cylinder, nyaklánc, mellen és háton vérvörös bársonykör). Egyházi, félhivatalos és kaszti kitüntetés összesen 113 689 van, de minden esztendőben több és több lesz.

Tudomány

A túlvilági tudományról könnyen fogalmat lehet alkotni abból a könyvből, amely a legújabban jelent meg, s rövid idő alatt ezernégy százhatvannyolc kiadást ért meg. A könyv szerzője Arphanax Nathanael óperzsa származású botanikus, aki a túlvilág egy növényfajtájáról, az úgynevezett fekete bürcsönről monográfiát írt. A műből eddig 29 kötet került nyilvánosságra, de ez az egésznek még csak nem is a fele. Jelentősége az, hogy a tudományos szellemet egészen új alapokra

fekteti. A fekete bürcsön sikerét szakszerűségének köszönheti. Az első kötet (1288 lap) tartalomjegyzéke ízelítőt adhat belőle:

Első előszó az első előszóhoz
Második előszó az első előszóhoz
Harmadik előszó az első előszóhoz
Első előszó
Pótlék az első előszóhoz
Jegyzet az előszóhoz
Jegyzet a pótlékhoz
Első előszó a második előszóhoz
Második előszó a második előszóhoz
Bevezetés a második előszó harmadik előszavához
Megjegyzés a bevezetéshez
Első jegyzet
Második jegyzet
Pótlék
Utószó a pótlékhoz
Jegyzet az utószóhoz
Kommentár az utószó jegyzetéhez
Második előszó
Első jegyzet
Második jegyzet
Bevezetés a harmadik előszó első előszavához
Harmadik előszó első előszavának jegyzetei,
stb., stb.

A második kötet címe: *Prolegomena*. A harmadiké: *Előfeltételek*. A negyediké: *Nyolc jegyzet a prolegomenához és az előfeltételekhez* (döntő bizonyítékokat tartalmaz módszertani szempontból).

Az ötödik és hatodik kötet: *Általános bevezetés*. A hetedik, nyolcadik, kilencedik, tizedik kötet a részletes bevezetés. A tizenegyedik kötettől a huszonnyolcadikig az eredményt összefoglalja és jegyzetekkel egészíti ki. A huszonnyolcadik kötetben fordul elő először a fekete bürcsön kifejezés, a 864. lapon, alul, a kilencvenkettedik jegyzetben. Ez a kötet egyébként, mint címe is mutatja (*Általános áttekintés az első fejezet előzményei és feltételei fölött*) már a tárgyra tér.

Földrajzi fekvés

A túlvilág földrajzi fekvése, vagyis kozmikus helyzete, teljesen bizonytalan. Aki erre a helyre megérkezik, csodálkozva fogja tapasztalni, hogy az ott lakó nép állandóan azon vitakozik: vajon van-e túlvilág, avagy nincs? Sokan azt állítják, hogy van. Itt azonban sok nehézség merül fel, mert ennek az állításnak bizonyítására egyetlen adat sincsen. Az ellenpárt, amely a túlvilág nemlétezését állítja, bőven érvel. Be tudja bizonyítani, hogy ezen a helyen nincs mozgás, de nyugalom sincs; nincsen állandóság, de változás sincs; nincsen hang, de némaság sincs, és ahol valami nincs, de nincs meg az ellentéte sem, az a hely nemlétező hely.

Baj azonban itt is van, mert ha nincs, akkor hogyan lehet mégis tudni, hogy nincs? Erre Philip Harrison nevezetű gondolkozó, XVII. századbeli angol segédlelkész, akit templomrablásért felakasztottak, filozófiai iskolát alapított, és azt hirdette, hogy a túlvilág azért van, mert nincs, illetve azért nincs, mert van. A túlvilág ugyanis nem reális hely, amely tényleg létezik, amelynek kozmikus helyzete és kiterjedése van, hanem a meghaltak állapotának kényszerhelyzete, ami a meghaltságból következik. Ez az úgynevezett *needs position*, vagyis kényszerhelyzet-elmélet, másképpen Harrison-féle nonsens.

Amint látszik, a harrisonisták teljesen a szubjektív idealizmus alapján állnak, vagyis az emberből következtetnek a túlvilágra. Ezekkel szemben lépett föl Pelzwurm Archibald nevű német cipészlegény, aki a kritikai realizmus iskoláját alapította meg, és azt állítja, hogy a világ, akármilyen világ, ha túlvilág is, mégis csak világ, s így kell hogy legyen. Hogy mit tudunk róla, az másodrendű kérdés. A pozitivisták mind a két elméletet elvetették, és azt mondták, hogy a metafizikai kérdések teljes háttérbe szorításával ők az élet szolgálatában állnak, és gyakorlati alapon keresik a megoldást. Persze, mint a legújabban keletkezett iskola mondja, itt is baj van, mert hogyan akarnak ők az élet szolgálatában állni, amikor mindnyájan meg vannak halva, másodszor, hogyan akarnak gyakorlati alapon állni és megoldást keresni, amikor se gyakorlat, se megoldás nincs.

Ebből látszik, hogy a túlvilág kozmikus helyzete annyira bizonytalan, amennyire valami egyáltalán lehet. A helyzet a határokkal éppen ilyen. Számos expedíció indult már el, hogy a túlvilág határait megállapítsa, de mindegyik eredménytelenül tért vissza. A csillagászok véleménye is labilis. Az egyik iskola tanítása szerint a határ megvan, de végtelen távolságban,

amit hozzávetőlegesen 123 milliárd elektro bramarbas-ra becsülnek. Egy elektro bramarbas értéke egyenlő 1177,689 pert nád. Egy pert nád értéke egyenlő 549 és egyharmad szextillió fényév.

Államügyek

A túlvilág államügyei azok számára, akik megérkeznek, eleinte rendkívül bonyolultak. A minisztérium állandóan ugyanaz, éspedig nem azért, mert a kormány még nem bukott meg, hanem azért, mert ha megbukott, újra ugyanazok a személyek foglalják el a miniszteri székeket, csak más sorrendben. Állítólag a kormány mögött álló érdekkör és a megszervezett hivatalnoki kar, amely a kormányzatot szolgálja, a minisztériumot szilárdan tartja.

Az őslakosság, az első halottak, azt mondják, hogy az ő idejükben a helyzet aránylag egészen tűrhető volt, és semmiben sem szenvedtek hiányt. Adót ugyan kellett fizetni, és hogy, hogy nem, költségvetési deficit is mindig volt. Később a korrupció egyre nőtt, de idő, tér, határ, forma, szín, fény, hang, nyelv, művészet, táj és más egyéb, ami a túlvilági lény számára is fontos volt, még mindig érintetlenül állt. Lassan azonban mindez csaknem észrevétlenül fogyott. A kancellár az államháztartás egyensúlya érdekében hol a fény-, hol a hang-, hol a térszolgáltatást csökkentette. Arról mindenkinek tudomása volt, hogy ezeket az ő kreatúrái tüntették el, vagyis vágták zsebre, csak azt nem tudta senki, hogy hová a fenébe rejtették, mert nyoma veszett.

A pénzforgalom a történeti idők kezdetén, amikor a földön az első dinasztia az első államot Gondvánaföldön megszervezte, megszűnt. Minden pénz elfogyott és a túlvilág gazdasága kénytelen volt berendezkedni hitelkereskedelemre. De a miniszterek a hitelt is kezdték eltüntetni. Később áttértek a fény-, majd a hangkereskedelemre. De a fény is eltűnt és a hang is eltűnt. Most már illúzió volt minden forgalom, de úgy, hogy a Római Birodalom keletkezése idején kezdett eltűnni az illúzió is, sőt eltűnt maga a forgalom is.

A politikai helyzetben nyilatkozik meg elsősorban a túlvilági lét sajátsága: a lét homálya. Egyes elméletírók szerint a teljesen felbomlott politikát a kormányzat kapitalisztikus szellemének tulajdonítják. Pártot alapítottak, amely az államéletet a szocializmus mintájára akarta berendezni. A való helyzet, úgy látszik, súlyosabb. A kormány magatartása kétségtelenül burkolt banditizmus; az összes felelős és jövedelmező állást

tényleg a kormány kegyencei töltik be, akik felelőtlenül és szabadon garázdálkodnak. A korrupció és a cinikus fosztogató szellem azonban nem a politikából fakad. A politikában a túlvilág lét elfajulása tükröződik, és ennek okát nem szabad sem a kormányzatban, sem a népben keresni. Az elfajulás világfolyamat, vagyis az élet alapállapota itt a homály.

Így támad aztán az a helyzet, amit az idegen tapasztal, s amit oly nehéz megszokni, hogy a túlvilágiak beszélnek olyan határozott tényekről, mint a szóba kerültek: megérkezésről, vámvizsgálatról, pénzről, időről, szállóról, lakásról, fürdőről, férfiakról, nőkről, mindez azonban tulajdonképpen nincs sehol.

Tegyük fel, hogy a sajtóban cikk jelenik meg arról, hogy álarcos bakteriológusok a Yokohamából Cincinnatiba vezető országúton megtámadtak és kifosztottak egy csecsemőiskolát. Vagy pedig ilyen cím: *Leszúrta gyilkosát és dalolva ment a halálba*. Vagy a lapban támadó cikk jelenik meg, amelyik a kormányt a korrupció miatt felelősségre vonja. A valóság ezzel szemben az, hogy nincs sem sajtó, nincs álarc, országút, gyilkos, halál, nincs támadás, se korrupció, kormány sincs, nem jelenik meg újság, nincs nyelv és nem olvas senki. És az, hogy a hírlapírót a kormányzat megbünteti és lezárja? Büntetés! Bezárás! Ezeket a dolgokat a túlvilág kinevetné, ha lennének, sőt, ki tudja, talán örömmel fogadná, abban az esetben, ha tudna nevetni, vagy örülni.

De csalódik, aki azt hiszi, hogy ez képzelődés, vagyis, hogy a túlvilágiak tömegkényszerképzetek között élnek. Állítólag volt egy világ, de a kormányzat korrupt alakjai eltüntették. A történetírók állandóan erről vitatkoznak, s az úgynevezett realista história azon az állásponton van, hogy először azt kell eldönteni, volt-e valaha a túlvilágnak tényleges világjellege, vagy sem.

A földi ember ezek után hajlandó azt mondani, hogy a túlvilágon a legelemibb valóság is bizonytalan, vagyis nem is érdemes beszélni róla. Ez teljesen téves. Nincs szó itt sem elemről, sem valóságról, sem bizonytalanságról. A dolgok valamiképpen vannak, de csakis azt lehetne mondani: átvitt értelemben, más szóval: túlvilágra átvitt értelemben. Hogy mi ez az értelem, az a legnagyobb mértékben homályos és elvesző és felbomló, ami a végtelen ellenőrizhetetlenségben eloszlik.

Rövid megjegyzés

Olyasvalami ez, ami csak az itt élő ember számára fontos. A túlvilágra érve ugyanis, mint emléket (és nem szorosan az emberhez tartozót) le kell rakni és el kell felejtetni. Túlán senki sem beszél erről, fel se tűnik. Nincs. Ez az, hogy a túlvilágon a nagy emberek nincsenek sehol. Se festők, sem államférfiak, sem aszkéták, se filozófusok, se költők, se szentek, se próféták, a túlvilági ember világképéből a nagy ember teljesen és tökéletesen hiányzik. Hová lettek? Nem tudni. Talán egy helyre gyűltek? Valószínűtlen. A túlvilág külön részén tartózkodnak? Nem. Talán saját túlviláguk van? Teljesen ki van zárva. Az bizonyos, hogy abban a túlvilágban, amely – a dolgok bármiképpen álljanak is – mégiscsak a túlvilág, abban a túlvilágban nagy ember egyáltalán nincs. Ez a felvilágosítás persze az ott levő számára semmit sem jelent, mert hiszen odaérve el kell felejtenie. Az itt élő számára esetleg valamit meg tud magyarázni.

PAIDOKRATIA

Üldögélő így szólt Rózsapalásthoz:

– Az államok fölött rendetlenség lett úrrá. A dolgok annyira bonyolódtak, hogy a bennfentesek tudása csődöt mondott. Mit kellene tenni?

– A régiek azt mondták, hogy a hatalmat ilyenkor egy parasztra kell bízni; a régebbiek azt mondták, hogy egy vademberre; a még régebbiek azt, hogy egy asszonyra.

– És mit mondasz te?

– Tekintet nélkül arra, hogy az államokban a rendetlenség, vagy a rend az úr, a hatalmat egy ötéves gyerekre bízám.

– Miért nem vállalod magad?

– Mert még különbséget tudok tenni a jó és a rossz között; mert az embereket hasznuk, és nem arcuk szerint ítélem meg; mert kezem már a munkához szokott és elfelejtettem játszani; mert azt hiszem, hogy jó király lennék, ha az embereket boldoggá akarnám tenni; végül pedig, mert már tapasztalt vagyok.

– Öreg vagy és bölcs. De mondd, ha már tudsz, nem vagy-e tudatlan? Ha bűnös, ártatlan? Ha nem cselekszel, nem nyerted-e vissza a tevékenységhez való erőt? Ha már megértél, nem vagy-e újra gyermek?

– A mai embert a végzet elérte. Az államok fölött rendetlenség lett úrrá, s a dolgok már annyira bonyolódtak, hogy a bennfentesek tudása csődöt mondott. Hogyan történhetett? Azt hitték, hogy a kis rendetlenséget a kis tudású ember szünteti meg, a nagy rendetlenséget a nagy tudású, az igen nagy rendetlenséget az igen nagy tudású. Reálisnak hívták azt az embert, aki ravasz volt és elvetemült. Ebben az emberben, mint a régi mondás szól, egyesült egy angyal tudása és egy ördög tapasztalata. Gondolata mögött hátsógondolat van, hitében rosszhiszeműség. Senkiben sem bízik, minden szóban kételkedik. S amikor már tele van hátsógondolattal, rosszhiszeműséggel, bizalmatlansággal és kételkedéssel, mert mindenkiről feltételezi, hogy hazug és tolvaj és hiú és szívtelen, akkor azt hiszi, hogy a világot tökéletesen és kívül-belül megismerte. Meg van győződve arról, hogy a kapzsi szerez vagyont, és komisznak kell lenni annak, aki tekintélyt kapott. Nos, szedd össze mindazt, amit mondtam: ravasz és elvetemült, rosszhiszemű és bizalmatlan, kételkedő, és tele van hátsó gondolattal, mondd, milyen az ilyen embernek a világ? Egy sereg pimasz és nyegle gazfickó marakodása a hatalomért, a vagyonért és az élvezetekért. Ez az ember, akinek nincsenek illúziói, s amikor valaki azt mondja: nemes, hunyorgatva válaszol: én tudom. Ő az, akit az élet megtanított. Ő az, aki az iskolát kijárta. Megtanulta azt, ami közönséges és aljas és alattomos. Fontos, hogy túltegyen a csalókon és a sikkasztókon és a hazugokon és az útonállókon és a terroristákon. S amikor az első nemzedéken túltett, olyan gyermeket nevelt, aki rajta is túltett. A következő nemzedék ezen is túltett, és az erre következő még ezen is. Végül a gazdagságban, pizsokban, rondaságban és erőszakban mindenki olyan tapasztalt lett, hogy egymás eszén már nem tudtak túljárni, egymást nem tudták becsapni, és nem tudták egymást hátulról leszúrni. Most már egymásnak egyetlen szavát sem hitték el, egymásról csak ordenáré erőszakot feltételeztek, semmi mást. Az győz, hitték, aki nagyobb gazfickó, és elkövetkezett az idő, amikor mindenki egyforma gazfickó lett. Így aztán az államok fölött úrrá lett a rendetlenség, és már a bennfentesek tudása is csődöt mondott. Mindenki olyan reális lett, hogy semmit sem hitt el. Íme az ártatlanságát veszített, bukott emberiség, amely azt hiszi, hogy a benne levő romlottság értelem. Ezért mondják a régiek, hogy a hatalmat ilyenkor egy parasztra kell bízni, mert a paraszt még nem romlott; ezért mondják, hogy a hatalmat egy vademberre kell bízni, mert a vadember ártatlan; ezért mondják a még régebbiek, hogy a hatalmat egy asszonyra kell bízni, mert az asszony tapasztalatlan. A világot

ismét a romlatlanra, az ártatlanra és a tapasztalatlanra kell bízni. S ezért mondom én, hogy az uralmat egy ötéves gyermekre kell bízni, mert a gyermek nem reális. A gyermek nem korlátolt, nincsenek elvei, nem tud se jóról, se rosszról, csak nevet és játszik. A játék pedig a legnagyobb misztérium: ez a szellem gyöngédsége. A gyermeknek van szíve és nincs előítélete, nem ismeri a hatalmi viszonyokat, és az uralmat hamarabb unná meg, semhogy megbukna. Milyen megkönnyebbülés! A realitásban meghülyült szív után végre valaki, akinek nincs tapasztalata, hanem kedélye, akinek nem az élvezet a fontos, hanem az öröm, nem a hatalom, hanem az igazság, nem a vagyon, hanem a szépség. Láttál már gyermeket a homokban ülni és játszani? Nincs nála komolyabb lény. Több: nincs szakszerűbb. Amit tesz, azt jószívvel és odaadással teszi. Isten elemi alkotó szenvedélye még frissen él benne. Ha Isten reális lett volna, csak gyárat, bankot, hivatalt, tudományt teremtett volna, de sohasem: virágot, szép lányt és verseket. De hála legyen neki, Isten nem reális. A gyár, a bank, a hivatal, a tudomány nem egyéb, mint az elbukott emberiség alkotása, mert elvesztette, és nem érti a virágot, a szép leányt, az éneket és a verset. Nem hiszem, hogy Isten okos: ellenben tudom, hogy Istennek van szíve, hogy harmatos és üde és kedves, mint a gyermek. Isten játékaik vagyunk, és az van hozzá legközelebb, aki játszik. Mi lenne, ha neki is előítéletei lennének? Ha korlátolt lenne és elfogult? Ha ravasz lenne és rosszhiszemű és gyanakvó és bizalmatlan, és hátsó gondolatai lennének? Mi lenne, ha reális lenne? Gyermekkirályt választanék, és hozzá küldeném a bölcseket, a katonákat és a minisztereket, hogy tanuljanak tőle, nem tapasztalatot, hanem, hogyan kell a dolgokat komolyan venni. Különbséget tenni jó és rossz között? Nem. Örülni annak, ami van. Hasznót várni? Nem. Szépet csinálni. Dolgozni? Nem. Játsszani. Boldoggá tenni az embereket? Nem. Szeretni őket. Tapasztaltnak lenni? Nem. Tapasztalatlanak maradni, és ártatlannak, irreálisnak és elfogulatlanak, gyengédnek és romlatlannak. Megőrizni az emberinél magasabb égi realitást: azt, amelyik nem itt tesz bennünket otthonossá, hanem ott, ahol még a gyermek él.

– Hol?

– Ahonnan jöttünk és ahová megyünk.

KIERKEGAARD SZICÍLIÁBAN

Az utazás első élménye a lehetőségek rejtélyes kitágulása nemcsak arra, amerre valaki utazik, hanem minden irányba, és a hirtelen sokszorosára nőtt világban különös lélekjelenlétre van szükség, hogy az ember biztonságát el ne veszítse.

Az az elhatározás, hogy most Szicília felé halad, a lehetőségek egészen kolosszális méreteihez képest szegényes, és van benne valami komikus önkény. Miért éppen Szicília? Ez az egy? Mintha valaki a tál gyümölcsből, amely az egész kert kincsét az asztalra hozta, egyetlen szem cseresznyét választana ki, ahelyett, hogy az egészet megenné. Tulajdonképpen minden állomáson le kellene szállni; az épületből kilépve minden irányba el kellene indulni, egyszerre.

Fontosabb otthon maradni, s még az ablakon se nézni ki; rövid és biztos út a világegyetemet körülhajózni. De ha már a küszöböt átlépte, ugye tükrök közé lép, s azon szórakozik, hogy állandóan elfelejti: mindabból, amivel találkozik, titokzatos módon eltorzulva saját magának arca néz.

Otthon a világot ismered meg, utazva önmagadat; mert otthon a súly magadra esik, az úton a világra, s mindig az marad ismeretlen, ahová nézel. Úgy kellene utazni, ahogy a tűz terjed, a középpontból kiindulva, minden irányba, s ahogy a tűz, elemészteni azt, amin az ember átment, hogy mikor az utat befejezte, mögötte ne maradjon más, mint rom és hamu. Ehelyett az ember ég el, és a világ tovább virágzik.

Már a legelső órák egyikében feljegyzést tett a mágikus utazásról. Mit jelent az, hogy utazom? Realizálódok. De azzal, hogy Szicíliába utazom, a megnyíló világnak csak egy részét realizálom, a határtalanból csak ezt az egyetlenegyet, a többi mind megvalósíthatatlan marad, egészen biztosan visszavonhatatlanul és mindörökké. Ha most Velencében leszálnék, Ravennába utaznék, onnan Páduába, a lehetőségek közül ismét csak egyetlenegyet valósítanék meg.

A sok élet közül miért élem ezt az egyet? A sok Én közül miért vagyok éppen ez az egy? Valamit akarok tőle, de azt akarni, hogy ez az egy megadja nekem mindazt, amit a többi elmulasztásával vesztettem, bolondság. Szegény utazó, szegény élő, szegény én.

Azzal, hogy átúszod az óceánt, még nem győzted le, csak a felszín egyetlen vonalán haladtál át egy ideig. S ha képes lennél száz mérföldes mélységben és szélességben úszni, csak most úszol, de hol vannak az évezredek, mikor még nem úsztál, s mikor már nem fogsz! Ha már nem lehet egyszerre mindent, legalább annyit, amennyit lehet? Realizálódni ott,

ahol tudok. A legjobb úgy, hogy kidobni magamat az ablakon, ráfeküdni erre a mágikus mozgásra, ami az utazás, és hagyni, vigyen ahová akar, és tegye, ami neki tetszik. Kapjon fel az út és repüljön velem.

Ekkor jött közbe a gyomorrontás. Mit evett? A reggeli kávé már nem ízlett, de megitta. Baj volt? Talán. Kis keserűpálinkával próbálkozott, de sajnos hamisítvány volt, és csak a feje fájdult meg tőle. Gondolta, lefekszik aludni, de melankóliával ébredt. Este, bár semmi étvágya sem volt, mégis kávéit ivott. Másnap reggel ismét. Akkor az az állapot következett, hogy gyomra a éhségtől fájt, de étvágya csepp sem volt. Az egészet betetőzte, hogy mégis megebédelt. Estére már émelygett és szédült. Így telt az utazás első két napja.

A helyzet pontos tudatosításán sok múlik, így hát meg kell tudni: mi a gyomorrontás? A táplálkozás megszűnése oly módon, hogy az ember nem kíván enni. Lényegesen tehát a valósággal való kapcsolat megszakadása. Mint minden betegség. Enni annyi, mint tanulni, szól egy költő. S mikor az evést visszautasítom, a tanulást utasítom vissza. Nem akarok tanulni. A gyomorrontás tehát nem más, mint a realizálódást megakadályozó tényezők túlsúlya.

Közben a tengerparton ült és kedvetlenül a moszatos zöld vizet nézegette. A lassú szél nyirkos meleget hozott. Az egész környezet terhére volt. Holnap megérkezik Szicíliaba.

Bárkinek bármi legyen is a véleménye ma Napóleonnól, a történet tűzérhadnagyáról, aki francia császár lett és meghódította Európát, kétségtelen, hogy amikor élt, az emberek nem a történet alakját látták benne, hanem valami egészen mást. Az emberi élet korlátlan lehetőségének ez a példája a gyengéket elkábította. Az erőseket még inkább. De az ember már a kortársak előtt is másodrangú szerepet töltött be. A fontos nem Napoleon volt, hanem a napóleoni sors. És ha nem is lehetett utánozni őt, a sors, amit élt, követendő eszménnyé, sőt törvénné lett. Gyengékben és erősekben felébredt az élet korlátlan lehetőségének napóleoni tudata: kitűnt, hogy mindent meg tudunk csinálni, mert az, ami bennünk él, határtalan.

Az utána következő nemzedék csodája lord Byron volt. Kassner azt mondja róla: *der zweite Traum deren, derer erste Napoleon war*, azoknak második álma, akiknek az első Napoleon volt. Byron nem volt Napoleon, de ha előtte nem lett volna, senki sem értené azt a szenvedélyt, amely maga körül az összes határokat esztelenül feldúlta. Az irodalmárok ostoba emberek. Azt hiszik, hogy mindez irodalom. Azt hiszik, hogy romantika. A

romantika eredete abban van, hogy az emberek a napóleoni lét nyomán fölfedezték magukban a végtelenséget. Byron romantikus volt, ami azt jelenti, hogy szabadjára eresztette az elementáris tűzvészt, amit az ember magában hord, s aminek neve: élet.

Byron volt a második álom, az összes hagyományos határokon áttörő, az összes bilincseket lerázó, az összes szokásokat felforgató életszenvedély második megnyilatkozása, az élet kimeríthetlenségének második megnyilatkozása, s az élet daimonjának második felszabadítója. S nem állott egyedül. Hogy ne kelljen messzire menni, vegyük Stendhalt, aki saját becsvágyának óceánjába fulladt. Mert a becsvágnak Napóleon óta egészen más értelme lett, mint azelőtt volt. Régebben egy kicsit mindenki szégyellte, ha magában ilyesmit mértéken felül hordozott.

Stendhal elmondta véleményét, amikor Julien Soreljét, a Vörös és Fekete hősét megírta. Uralkodni, sóhajtotta, reggel és este, éberén és álmában, józanul és részegen; uralkodni, suttogta esztelen örületében és hajthatatlanul, mint egy hülye. Szegény bolond, egy bűbajos leány szívét eltaposva kívánt a világ trónjára lépni. De mit leány! Mit kegyetlenség! Mit örület! Mit hülyeség! Uralkodni, uralkodni!

Ez volt a helyzet a második álom emberei között. Uralkodni! Byron és Stendhal, Napóleon apostolai, s a napóleoni élet határtalanságának evangélistái kötelezővé tették a végtelenség-szenvedélyt, az uralomvágyat, a hatalmi ösztönt, a szégyentelen becsvágyat. Ne higgye senki, hogy ez a romantika abban az időben higgadtan megítélhető volt. Még ma sem tudja higgadtan megállapítani csaknem senki, hiszen magában mindenki úgy él: uralkodni, uralkodni! Min? Miért? Mindegy. Uralkodni. Lehetetlen volt ellenállni – nem a hősnek, hanem a hősi életformának. És ez alól Shelley éppen olyan kevésbé volt kivétel, mint Keats, Victor Hugo, Leconte de Lisle, vagy bárki más. Amiről itt szó volt: a heroikus életnek új formája, mindenki a végtelent és határtalant, a tökéletest és az istenit látta benne. Könnyű ma látni, hogy egyik se volt. Akkor bezzeg ugyan kinek kellett volna lenni, hogy a valóságot felismerje? Byron, Shelley, Stendhal, Keats, Hugo mégis csak idejüknek legkitűnőbb emberei voltak. S ha ők megszédültek, hogyan lehet nagyobb józanságot követelni Humboldtól, Hegeltől, vagy Fichtétől?

Úgy látszott, hogy ezt már nem lehet fokozni. Az összes nagy érzés felszabadult, és az összes nagy szavakat kimondták. Byron és Stendhal nyomán olyan ember kezdett kialakulni, aki már csak rendkívüli

pillanatokban tett különös erőfeszítésekben értette meg, hogy miről van szó. A felcsigázott emberi szenvedély olyan közszellemet alkotott, amely nagy szavakat csinált egy élethez, amely már nem volt sehol. Szent Ilonán maradt. Így vált az egész lendület irodalommá, s lett a polgár szórakoztatója. Mert a következő lépést már nem tudta követni senki. A napóleonok elárasztották a biedermeier szalonokat, hősi tetteket hajtottak végre a tőzsdén, a politikai gyűléseken és a hálósobákban. Byron elkezdett a gazdaságtannal foglalkozni, és Stendhal varrólányokat csábított el. Az epigonizmus teteje, amikor a hős újságcikket ír. Ez következett el a negyvenes években, amikor propagandát csináltak egy heroikus életnek, de hérosz már nem volt sehol.

– Nem igaz! Itt volt ő, de a világtól már elszakadt, s a padlásszobában lakott. A negyvenes évek manzard-Napóleonja, ez a keserű magányos, ez a nyomorult világhódító, a végtelenségnek ez a koldus uralkodója s a szégyentelen becsvágy toprongyos evangelistája Párizs és Koppenhága külvárosában élt, de nem adott fel semmit.

Az egyik Baudelaire. *Être un saint et un héros pour soi-même*, szent és hős vagyok, de csak magamnak. Saját korának vicclapfigura és megbotránkozás. A kor neki: szégyen és utálat. Mikor mindenki nagy szavakat keres a kicsiny létnek, ő kicsiket talál a nagynak. A hódító, ezt a papoló zshivajt már le se nézi, csak mint egy értelmetlen kényszerhelyzetet viseli, s terhére van.

A hódító már Stendhalnál befelé fordult, mert kívül a világot Napóleon felégette. A napóleoni becsvágyból pszichológia lett. A feladat most már nem Oroszországot legyőzni, hanem ott belül azokat a birodalmakat, amelyeknek se határuk, se nevük. Hősnek lenni a pszichológiában egészen más, mint a csatatéren. Veszélyesebb. A heroikus élet egészen más síkra helyeződött át. A korlátlan lehetőségek száma új világot nyit itt, miután az, amelyet Napóleon meghódított, poshadó trágyadombbá lett, és valamirevaló ember az utcán már csak az orrát befogva járt. Az élet daimónja megfordult, s a hódítás méltóbb terét kereste s találta meg, azt, amiről e nagyszájú svihákoknak sejtelmük sincs. Napóleon hozzá képest suhanc. A magányos hős, aki az élet határtalan lehetőségeit pszichológiailag meglátta, s az elementáris tűzvészt befelé is szabadjára eresztette, volt az új fensőbbrendű ember.

Az igazi győző, helyesebben az igazi legyőzött azonban nem Baudelaire volt, hanem Sören Aaby Kierkegaard. Mert nem lehet eléggé hangsúlyozni,

hogy ennek az újfajta belső győzelemnek ára a külső legyőzetés. Ezt a világot csak az hódíthatja meg, aki zátonyra jutott; csak az összetört ember diadalmaskodhat. Kierkegaard a harmadik álom – *der dritte Traum deren, derer erste Napoleon und zweite Byron war*. A hódítás teljesen megszűnt mint világi tevékenység. S erre a tevékenységre tényleg a legjobb a padlásszoba.

Kierkegaard hallatlan fölfedezést tett, olyan nagyot, amelyhez súlyra nézve a wagrami csata olyan, mint egy futballmeccs. Az élet, mondja, nem a jelenségen, nem a látható s érzékelhető képen, képzetben és alakon múlik: a belső aktivitáson, a pszichológiai tevékenységen, amely a külső világtól teljesen független. Az emberi lét nem jelenségekből, hanem elhatározásokból áll. Az egyedüli fontos, amiben az emberi lény közvetlenül él. Az egzisztencia középpontja nem a jelenség, hanem az elhatározás. Ma még sokan azt hiszik, hogy a hősben a látvány, a színpadi, megható és elragadó hatásos szerep a legfontosabb. Nem. A hősben egyedül a megvalósuló álom és eszmény a fontos. Mert az élet nem a hírből, hanem az álból táplálkozik. Az igény Napóleon óta megváltozott. Az újabb emberfajta a császár nem elégíti ki. Előnyben részesítette a padlásszoba lakóját, aki a fűszeresnek is tartozott, de a pszichológiai hőstett líráját meg tudta valósítani.

Amikor a hajó Szicília egy kikötőjében letette, lakást keresett, átöltözött és kiment. Gyomra rossz volt, s leheletének szagát maga is elkerülte. Mindenekelőtt megfürdött a tengerben, aztán valahová le akart ülni pihenni. A házak között forró bűdösség aludt, mint egy zsíros és nagyhasú szörny. Fát keresett, hogy árnyékában lehűljön, de csak bokrot talált. A melegtől elkínzott ág a napsugarat nem fogta fel. Mégis leült és nézte a vizet. Étvágyrontó zöld moszatok úsztak benne, s a fenekén a kövek között elhasznált edények törmeléke hevert. Tovább indult, hogy alkalmasabb helyet keressen. A part mellett inogva lépdelt. A hegy felől a lomha szél émelyítő nehéz illatot hozott, amitől minden tagja ellankadt. Csakhamar ismét leült. Csak úgy volt ott, semmi nélkül, könyv nélkül, gondolat nélkül, kívánság nélkül, kedv nélkül, öröm nélkül.

Azt gondolta, hogy itt a parton majd kedves, hosszú sétákat tesz. De út nem volt sehol, csak ösvérek taposta ösvény, tövises bokrok között az ingó köveken. A tenger cseppet sem volt barátságos, vizében a torzonborz hínárral és a nyúlós zöld moszattal. A nap meg annyira perzselt, hogy ha egy percre megállt, bőre égni kezdett.

Visszajövet a kövek között neszt hallott. Két lépésnyire tőle kígyó siklott el, nem is nagyon sietve, még vissza is fordult és sziszegett. Így hát, gondolta, a sétát is fel kell adni. Kár. De ilyen körülmények között öngyilkosság lenne. Minden bokorban mérges kígyó lehet. Talán rálép, vagy ráül, s akkor megmarja. Dermedten állt. A kígyó már jó ideje hogy eltűnt, mozdulni sem mert. Később óvatosan lehajolt, követ vett fel, s odadobta, ahová a kígyó bújt. Még egy követ. Semmi. Elindult, a kövek alját remegve nézte, nem nyúlik-e el közöttük a vipera. Most már nemcsak a melegtől izzadt. Ettől a naptól kezdve csak a házak közvetlen közelében mert járni.

Gyomra még mindig nem javult. A hőség állandó volt, a lusta szél fűszeres illatot hozott a hegyekről, s olyan nyirkos volt, hogy a szobában is minden tárgy a párából ragadt. Néha felnézett a környező sziklákra, s árnyékosabb helyet, szabadabbat vélt felfedezni. De amikor indulni akart, eszébe jutott a kígyó. Inkább a forró fal tövébe ült, s nézte a vízbedobott cserepeket.

Sajátságos: ez a sűrű melankólia, mióta elindult, már több mint egy hete, szüntelen tart, rosszul alszik, izzad, fáradtan ébred, a reggeli nem ízlik, és borzadva gondol arra, hogy kimegy a napra fürödni, de mégis megy, mert a házak között a párolgó olajgáz és a foszló szemét szaga elviselhetetlen.

A szélső háztól nem messze szokott fürödni. A parton haladt, inkább a vízben, mert úgy gondolta, hogy a kígyó a tenger közelébe nem merészkedik. Száz lépés lehetett mindössze, legfeljebb százötven. A legyek itt már nem kínozták annyira. A vízbe gázolt, a világos kövekre lépett, először mindig óvatosan megnézte, hová. Néhány métert úszott kifelé, aztán hirtelen visszafordult, mert azt hitte, hogy valami bestia megtámadja.

Megérkezése után a hatodik napon, éppen délelőtt s fürdőben, a nyílt tengeren, kint messze a parttól, lehetett vagy három mérföldnyire, bukdácsoló nagy halat vett észre. A hal gyorsan úszott, farokuszonyát a vízből ki-kivágta, és hancúrozott. Cápa, gondolta, hiszen csak a cápa szokott egyedül vadászni. Szívdobogást kapott, mint amikor a kígyóval találkozott. Már ez is.

Más fürdőhelyet kell keresnie. Ez itt nem elég védett. A cápa könnyen idejöhet és megtámadhatja. Néhány méterrel odébb sekély vizet talált, ahol a sziklák medenceszerűen körülvették a fürdőhelyet. Ha bement, itt igazán védve volt. Fürödni ugyan nem tudott, mert a víz sekély volt, meleg, poshadt és kevés. Végül, gondolta, mi különbség van aközött, hogy otthon,

abban a mosdótálban mosakszik, itt meg ebben? Mert az egész tényleg alig volt nagyobb, mint a mosdótál. A különbség az, hogy itt a nap eszeveszetten tűzött, és a legyek marták.

A tizedik napon elhatározta, hogy csak akkor megy fürödni, ha a nap már leszállt. Reggel és délelőtt a templom lépcsőjén állt, a falu egyetlen árnyékos és aránylag hűs helyén, s a legyeket hajtotta el magáról. Ha északi, vagy keleti szél volt, az idő tűrhetően telt, de a déli szél a házak minden bűzét idehozta. Dél felé aggódva gondolt az ebédre. Nem volt éhes, és gyomrában a realizálódás már két hete megállt. Mintha emészthetetlen massa ült volna benne, szivacs, vagy itatóspapír. Rosszkedvűen evett. A bor nem ízlett, de itta, mert legalább elálmosította. Délután ismét a templomhoz ment, lelapulva a falak között, nehogy a nap érje. Itt ült fél hétig. Akkor a nap már annyira lehajlott, hogy elmehetett a mosdótálig. Megmosdott, s idegesen nézte a nyílt vizet, vajon nem közeledik-e a cápa.

Az út igazán nem sikerült. Azzal indult, hogy a lehetőségek minden irányban kitágulnak előtte, íme most úgy látszik, hogy ugyanazok a lehetőségek lezárultak, és még sohasem volt ennyire fogoly, mint most. Tágas nagy séták helyett ötven lépés a fal tövében a háztól a templomig és vissza; sok új íz helyett az állandóan émelygő gyomor; ragyogó napfény helyett a kényszer, hogy az árnyékban üljön; a vidám és friss fürdő helyett a kicsiny mosdótál. Ennyire szűkült a kitáguló világ? És ha történetesen arra gondol, hogy a fülledt szagoktól fuldoklik, hogy a legyek marják, és nyaka, karja, válla már csupa seb és hólyag, a nyirkos szél az agyára fekszik, akkor azt kell gondolnia, hogy mindazt, amit várt, negatívan élte át, vagyis éppen az ellenkezőjét annak, amit remélt.

A kérdés, amiért az utazást elhatározta s magát ebbe az elhatározásba belevitte, a következő: próbára tette magát, vajon mindaz a szépség, amit e ragyogó világban sejtett, ki tudja-e csinálni kolostorából, vajon elég erős ahhoz, hogy a tündöklő természet kísértésének ellenálljon? Elég erős volt hozzá. Az ént nem lehetett kicsalni semmivel. Csak még beljebb bújt. Csak szenvedett bele.

Amit tapasztalt: saját arca néz vissza rá. Az én bent volt, de kívül se látott mást, csak őt. Amikor a tengerbe lép, kenőcsös moszat tapad rá, undorító legyek bosszantják, gyomra émelyeg, a forró párában fuldoklik, éjszaka izzadtan és álmatlanul, mint a kemencében az izzó kőfalak között hentereg. Utazva önmagad ismered meg. Ez vagyok én? Ez a harmadik

álom? Ez a nyomorúságos féreg? Igazán nem hasonlít sem az elsőhöz, sem a másodikhoz.

Előnyben részesítette a helyzeteket, amelyekben magát feszélyezve érezte, s aszkétikus szigorral védte meg magát attól, hogy a világgal békét kössön. Nem! Nem a világ! Az Én! Mit akar? Azt, hogy legyőzzék? Most aztán le van győzve. Tökéletesebben már nem lehet.

Ilyen vagyok? Így rettegek étvágyamért, így borzadok a szabad vízben úszni, menekülök a hulló elől, amely talán nem is mérges? Így félttem magam a napfény erejétől s a parazita legyektől? Ez vagyok Én?

Elutazott? Nem. Tapodtat se mozdult hazulról, mert Énjéből nem tudott kilépni. A mágikus mozgás, ami az utazás, nem tudta kicsalni belső kolostorából, ahol fogvacogva, dideregve valamit félt. Görcs. Gyomor. Fürdő. Nap. Ami eléje lépett: étel, bor, gyümölcs, séta, víz, kövek, virágok, illatok – attól rosszkedvűen és leverten elfordult, mert nem talált velük viszonyt, és a világból nem tudott semmit megszeretni. Ahelyett, hogy az Én is olyan tág, szabad és levegős lett volna, mint a világ, a világ is olyan szűk, sötét és szálnalmasan kicsiny lett, mint az Én. A fürdő szimbóluma: nem irtózatos, hogy az óceán helyett itt fürdik ebben a ronda pocsolyában? De az. Lavórban mosdik a tenger partján. Miért? Fél a poliptól, a cápától, a ráktól. Ő fél? Az Én. Mit félt? Önmagát. Csak hogy megmaradjon, senki se bántsa, meg ne sértse, jaj, el ne veszítse. S mit ért el vele? Rossz gyomrot, kínlódo izzadást, lapulást a fal tövében, unalmat, légycsípést.

Ahelyett belül bíbelődik önmagával, túlzott, tiltott és tisztátalan művelettel belenyúl minden piszokba. Ez a pszichológiai hős? Látni, beismerni, szenvedni, megalázkodni, bevallani. A lélekelemzés aszkétikus pátosza. Befelé utazik és fölfedezi magát. Piha! Elég.

Nem elég. Ha már itt vagy a pszichológiai líra mámorában, valld meg, hogy az egész kicsalás-elmélet gyatra és komisz önáltatás. Úgy tünteted fel, mintha ez a világ itt azt akarná: egyél, igyál, fürödj, sétálj, szeresd a kockázatot, a szabadságot, a veszélyt, a napot, – végre szeress valami mást is önmagadon kívül, s te állhatatosan nem engednél neki, mert kitartasz. E gyakorlat pedig dicsőség. Hát azt hiszed, ha nem szeretsz semmit, magadat tudod? Önmagadhoz csak a világon keresztül vezet az út, és nem szeretheted magad, ha mást nem szeretsz. Az, hogy elbújsz előle, nem jelenti, hogy elbújsz magad elől? Nem kell a nap, más szavakkal: nem kellesz magadnak. Mi ez? Mindentől félsz? Miért? Mind ellenedre van?

Hal? Bor? Kígyó? Nap? Illat? Szél? Mind téged kínoz, nyomorult? Nem inkább az Én az, ami kínoz? Bolond!

A valóság lesújtóbb, mint hitted. A helyzet igen egyszerű: nem tudsz kilépni magadból. S ez az Én nem kolostor. Hagyjuk a vallásos illúziókat. Nincs itt szó semmiféle vallásról. Nem akar téged itt megkísérteni senki. Magad tetted próbára magadat, hogy ki tudsz-e bújni a sorvasztó önelemzés önző ájulatából, amely nem tud mást, mint önkínzó vádakát emelni, s fal mellé bújik, ha kisüt a nap.

Megbuktál szerencsétlen. Ezt akartad? Most elérted. Alkalmatlan vagy arra, hogy a világot szeresd. Ironikus érzelő. Megváltatlan szent. Önmagát nem tudja feladni. Be van zárva Énjébe. Állandó aszkétikus rendszabályokat alkalmaz, s amikor élveznie kellene, elrejtőzik saját öröme elől, mert azt hiszi, bűn. A bűn, barátom, az, hogy benne maradsz. Hogy Én maradsz, s képtelen vagy az utazás mágikus metamorfózisában tengerré, nappá, borrá, széllé válni. Ezért nem tudsz enni rendesen, s a narancsligetek illatában émelegsz. Próbáld meg, nem a magad nevében élni a világot, hanem a világ nevében élni magadat. Próbáld meg magad lantnak élni, amin az elemek játszanak. Ki követeli tőled, hogy ha valami szépet láatsz, előbb leköpjed önmagadat? Ez neked a vallás? Ez a te vallásod? A világot lepiszkolni, hogy csak az Én maradjon épen? Nem vallás ez, barátom, hanem rossz kedély.

Fel kell adnod azt, amit meg akartál menteni. Hősi életet örököltél, de az első álmot eltűnt, s utána eltűnt a második. Le kell mondanod a hősi pátoszról. Amit tőled követelnek, az nem a megtanult szerep jól árnyalt elszavalása. Ne légy többé hős. Tanulj meg élni úgy, mintha egyedül lennél. Mintha nem nézne senki. Mintha otthon lennél. Mit akarsz? Ugyanazt a szerepet játszod befelé, amit őseidtől tanultál, de ők kifelé játszották. Hidd el, befelé nincs hősi szerep, de hős sincs. Jó embernek lenni. Próbáld meg őszinte lenni pszichológia nélkül. Szeretni Én nélkül, Istent látni vallás nélkül. Csak úgy, ahogy tényleg van. Valahogyan szívből és örömmel. A féreg nem igaz: ez a hős másik oldala. A hős sem igaz: ez a féreg másik oldala. Összetartoznak. Nincs Én; ez a világ másik oldala. Csak Isten van, ő ragyog itt a tengeren és a narancsligetek között, és ez a bűvös illat ő, a szél is ő, a kígyó is ő, a cápa is, a bor is. Ne számold, hogy hányadik álmot vagy. Inkább álmodj magad.

ÍZEK

(Használati utasítás: ha a tenger mellett nyaralsz, reggel hatkor kelj fel, menj a sziklához, ahol jó mély és a víz ragyog, ugorj fejest, ússzál húszerpig. Száradj meg a napon, gyűjts rá, olvass verseket és menj reggelizni. Nyolckor indulj az erdőn át a fürdőbe, lassan, ott napozz, fürödj fél tizenkettőig, szedj csigát, kagylót, úszkálj, ugrálj, lapos kavicssal kacsázz a vízben, építs homokvárat, közben meditálj a világ nagy tételén: jobb verőfényes nyáron a tengerben fürödni, mint hideg télen a sötét hivatalban dolgozni. Ha ezt is elvégezted, még egyszer merülj meg a vízben, törülközz meg, végy könnyű pizsamát, lassan menj a fogadóba, ülj asztalhoz, s akkor, míg a levest hozzák, olvasd a következőket.)

A kínaiakról azt olvastam, hogy a legkíváncsibb ínyű emberek, és amit nem ismernek, azt szeretik a szájukba venni, mint a pólyás gyerekek. Az ízelet ez a tudósítás szabadította fel bennem. Figyelni kezdtem, és csakhamar azt tapasztaltam, hogy az, amit az úgynevezett lélektan az ínyről mond, az csapnivaló. A többi közt azt állítja, hogy az ízeletnek nincs emlékezete. Aki ezt mondta, az botányú ember volt.

Mondhatom, hogy nemcsak a kínaiak, akiket hallomásból ismerek, nemcsak én, aki esetleg kivétel vagyok, hanem egész sereg ember, akinek érzéki kultúráját nagyra becsülöm, ezt az állítást megcáfolták. Az íny nagyon is jól emlékszik még a harmincöt évvel ezelőtt megízlelt ételekre és italokra is. Az íny végtelenül intelligens érzék, amely bámulatos árnyalatokat tud megállapítani és csodálatra méltó színvonalra tud emelkedni. Végül az ínynek olyan fantáziája van, amelynek például a tapintás, vagy a szaglás nyomába sem ér, sőt még a hallás is csak ritkán.

A kínaiakról szóló értesülesem óta nem szégyellem bevallani, hogy kóstolási és torkossági ösztönöm minden időben igen nagy volt. Ennek az ösztönnek sok élményt köszönhetek. Csak egyet mondok el. Ismerik a rügy ízt? Különösen két rügyet tudok ajánlani. Az egyik csak néhány napig szedhető, április közepén, mikor az egres virágzik. A virágrügyet, mikor még nem nyílt ki, az ember letöri. Nem nagyobb, mint egy gyufa feje. Frissebb nyers salátaízt nem ismerek. Tíz rügytől az embernek egészen jókedve támad. El tudom képzelni, hogy milyen remek lehet olajjal. Olyan gyengéd, omlós, savanykás, pezsgő, puha íz, aminek közelebbi megjelölésére a nyelv tehetetlen.

A másik rügy a kökény. Mikor az új hajítás még gyenge, májusban és júniusban, tehát egész hosszú ideig, korlátlanul élvezhető. A friss hajítást az ember lecsípi, a levelektől megtisztítja és a mintegy másfél centiméternyi apró rudacskát a szájába veszi. Keserűmandula íze van, de jó leves, ropogós, üde és zamatos. Aki megszerette, nem tud lemondani róla.

Arra, hogy az ínynak van fantáziája, csak egyetlen példát említek. A fenyves szélén hevertem a napon, akkor jutott az eszembe. Fölöttem cinkék ugráltak és nem messze rigó énekelt. Időnként a csomós ebír nevezetű fű szálait tépdestem és rágcsáltam. Ez az a fű, amit a kutyák annyira keresnek és szeretnek. Nem egészen ok nélkül. Semmiféle étel annyira nem hozza rendbe gyomrát, mint ez, és jobb, mint száz gyógyszer.

Azon tűnődtem, hogy milyen íze lenne a szép nőnek. Nem annak, aki a villamosban az ember lábára lép és gorombáskodik. Nem a nőnek –, hogy is mondjam? Azt hiszem értik. Nem arról van szó, hogy milyen lenne a nő húsa, ha megsütnék. Hús lenne, és valószínűleg nem különösebben ízletes. A nőre gondolkodom, akit az ember, amikor szerelmes, szeret. Milyen lenne, ha az ember ezt a szerelmet és ezt a csókot és ezt a nőt a szájába tudná venni és meg tudná kóstolni?

Minden bizonnyal hasonlítana a csokoládéhoz, de nagyon finom, nemes, tiszta tejcsokoládéhoz, amiben valami különösen édes és kábító fűszer van. Anyaga biztosan olyan szétomló, hogy az ember csak a szájába veszi, s anélkül, hogy rágná, lassan szétfolyna. De a nő íze, úgy képzeltem akkor, nem olyan vörösbarna íz, mint a csokoládéé, hanem inkább vajsárga, s van benne valami a karfiolból is, főként, ha tejfölös, nincs túlfőve, de porhanyó. Egy kis aszú íz is van benne, ami az ember fejébe szállhat. Persze más a szőke és más a barna, más a vörös és fekete nő íze. A szőkében van a legtöbb tej, a feketében a legtöbb szesz. A fehérbőrű kékszemű és feketehajú nőben ezenfelül is van valami ritka fűszer, amihez hasonlót még nem ízleltem, s azt hiszem másutt nincs is, csak benne.

Még valamit el szeretnék mondani. Tudok arról, hogy az ízlésnek transzcendens ösztöne is van. Az íny néha természetfölöttiről is tud és tapasztalatot nyújt az örök dolgokról. Hallottak már az élet vizéről? Biztosan. Csak még nem ittak belőle. Nos, egyszer életemben, álmomban részesültem abban a kiváltságban, hogy ihattam belőle. Egy asszony kínált meg vele. Csak mikor már megittam és felébredtem, akkor tudtam meg, hogy ez az élet vize volt.

Rózsaszín volt, híg, mint a világos piros bor, de pezsgő gyöngyszemek ültek az üveg falán. Illata kicsit sós volt, mint a tengeré, alig érezhetően. Nagyon tiszta illat, mint egy ismeretlen virágé, vagy növényi nedvé. Ízében először az olajat fedeztem fel. Gyengébb volt, mint az olíva, enyhébb és lágyabb. Egy kicsit vérszerű is, forrásvízszerű, gyümölcslészerű, de anyagtalanabb, illanóbb, szelídebb, s ugyanakkor mélyebb. Sem hideg, sem meleg, olyan langyos, amelyet még nem ittam, mintha a benne levő élettől lenne langyos. Úgy folyt le a torkomon, ahogy csak a tej, vagy a bor szokott, de még bizalmasabban. Mintha nem is került volna a gyomromba, hanem a torkomból egyszerre szétáradt volna. Egészen belepuhultam. S az erő, amit felszívtam, nem ökölerő volt, hanem csendes és lüktető ragyogás. Egyszerre elkezdtem belülről világítani. Azóta biztosan tudom, ha az élet megtisztul mindattól, ami nem élet, töménnyé válik, akkor ez a szótlanság elragadtatás.

TÉLI TERV

Kifelé forduló emberek számoljanak lényük természetével. Ami azt jelenti, vegyék tudomásul, hogy kedélyük egyensúlyát csak úgy őrizhetik meg, ha elegendő külső benyomást szereznek. A befelé fordult ember négy kopasz fal között egyedül, évekig egészen jól él. Elég ösztönzést nyer belülről. Mi európaiak erre képtelenek vagyunk. Nincs benne szégyellnivaló, így van. A tulajdonságokat nem lehet megváltoztatni, csak felhasználni.

A kifelé fordult ember számára ezért a tavasz semmi máshoz sem hasonlítható felszabadulás. A benyomások megszázsorozódnak és elmélyülnek. Az európai tavaszra mind meggyógyul, vagy meghal. És ezért a bánat ideje az ősz, amikor a benyomások száma hirtelen csökken, s még a kevés is egyhangúvá lesz.

Ezt akkor vettem észre, mikor éveken keresztül, nyáron, főként utazás és séta közben, feljegyzéseket tettem. Egyáltalán nem lényeges dolgokat. A legtöbb ilyen: „Részeg fürdője a kikötőben”, „Kisleány szedret árul a piacon”. A nyári feljegyzések kincsek lettek télen, annyira, hogy semmivel sem cseréltem volna el őket. Megtaláltam azt a négyütemnyi dalt, amit a folyóparton hallottam a fekete rigótól, vagy azt a nyolc sort, amit egyszer egy hajnali sétám alatt a virágzó jázminbokor tövében jegyeztem fel.

Később a benyomásokat egészen tudatosan gyűjtöttem, hogy télen elővegyem. Néha terv is akadt közöttük. Olyan terv, amely főként új benyomásforrások felfedezése volt. Mert mit tesznek a legtöbben, ha az időjárás elromlik, a szobába kell vonulni és fel kell venni a télikabátot? Egy ideig társaságba, színházba, kávéházba járnak, közben munkával gyilkolják magukat, és arról vitatkoznak, hogy ez valami nagy dolog, talán érdem és erény. Végül, már úgy újév után, mizantrópiába esnek, ami elkerülhetetlen következménye annak, ha valaki a kelleténél többet van emberek között. Ne tartsuk az embert a virágnál többre, akkor tartjuk a legtöbbre. Aki három napig folyton orgonát szagol, meggyűlöli. Hogyan lehet hat hónapig folyton embert szagolni?

Az új benyomásforrások felfedezése nem könnyű. Ahhoz, hogy valaki teljesen kielégítő forrást találjon, olyat, amely hónapokig szüntelenül mindig újabb és újabb benyomást ont, s ezzel kedélyét épségben és egyensúlyban tartja, ahhoz bizonyos fokú zsenialitás kell. Az emberek többsége ilyesmi fölött nem szokott rendelkezni. Ha regényolvasás, színház, társaság, hangverseny (közönségesebb embereknél esetleg még a mozi) elkopott, melankolikus lesz, vagy még ennél is több, ideges.

A következőkben egy télre való benyomásforrásomat van szerencsém elmondani. Nem volt szándékos és előre kigondolt. Őszvégi sétám alatt a hegyoldalban vonzó kertet találtam és jól megnéztem, hogyan építenék benne házat, ha történetesen lenne pénzem rá. A hely felől hamar döntöttem. A ház beosztása maga nem volt ilyen könnyű. Vázlatot készítettem, de csakhamar eldobtam. Egy hét múlt el, amíg a teljesen kielégítő megoldást sikerült megtalálnom.

November vége volt és az eső esett. Ha munkába vagy olvasásba beleuntam, képeket, muzsikát se kívántam, vagy ha csak úgy hevertem a langyos szobában, házamat építettem. A földszintre tettem az ebédlőt és a fogadót, nem nagy, de kellemes üvegezett verandával. A lépcső másik oldalára a konyhát és a kamrát. Az épület igazán lakályos volt. Etázsfűtést gondoltam el, az egész házat az ebédlő nagy kokszkályhája, s a mögéje épített szerkezet (gőz-, vagy légfűtés) fűtötte volna. A lépcsőházat az ebédlőtől nem választotta el fal. Szép volt, ahogy egybenyílt, s a szobából látni lehetett nemes köris, vagy tölgyfa lépcsőjét, amely az emeletre vitt.

Fent a lépcső tágas hallba nyílt. A hall nappali szoba is volt, kevés, de alkalmas és barátságos bútorral. Télen igazán jó itt reggelizni és vacsorázni. A hall egyik oldalán, keletnek volt a háló és a fürdőszoba, a másik oldalon

négy kisebb szoba. Az ebédlőben állt a zongora. A falakon képek, szőnyegek és néhány puha ülőhely. A második szoba volt a dolgozó. Ezt különös részletességgel gondoltam el, íróasztalával, polcaival. Aztán két még kisebb szoba következett a nyugati oldalon, egymás mellett. Az egyik a kiskönyvtár, a dohányzó, tele könyvvvel és csak egy-két ülőhellyel. A másik délutáni pihenő, vagy a másik hálószoa, egyetlen hatalmas ottománnal.

Nem tartozom azok közé, akik képességeiket könnyelműen elhanyagolják. Kinevetnek, hogy légházat építek? Túl sokat kínlódtam azzal, hogy fontos tulajdonságaimat nem ismertem fel és nem foglalkoztattam eléggé. Sok bajtól kíméltem volna meg magam, ha régebben felfedeztem volna, hogy ezt nem szabad. A fantáziának meg kell adni helyét és tisztelni kell. A képzeletbeli ház építése hetekre csodálatos egyensúlyban tartott.

Arról persze, hogy a ház berendezése milyen volt, most nem beszélhetek. Ötszázlapos kötet se lenne rá elég. A részletes és szeretetteljes kidolgozásban odáig mentem, hogy még azt is elgondoltam, hány mázsa kokszt helyezek el a pincében, hány üveg bort, hány kiló rizst és hány halkonzervet. Mialatt a házon dolgoztam, észrevettem, hogy az ember, ha fantáziáját egészségesen foglalkoztatja, nem éli ki magát mindenféle kényszerképekben vagy füllentésekben, vagy túlzásokban. Az ilyesmi nem egyéb, mint az elnyomott imagináció beteges kitörése. Fejem világos volt, ítéletem higgadt. Miért? Mert fantáziám a házat építette. S mondhatom, olyan házat épített, hogyha egyszer tényleg építeni fogok, csak ezt fogom megvalósítani.

Mikor a hó leesett, eszembe jutott, hogy házam kész, de sajnos egyedül vagyok. Úgy képzeltem el, hogy egy asszony jár hozzám a kisvárosból, amely egyóránnyira feküdt, hetenként kétszer, a kedves Tóthné, aki jókedvű, jókonyhájú nőszemély, szorgalmas, tiszta, pontos, ő hozza fel időnként a friss tejet, vaját, tojást, húst és ami kell. Főzelék termett a kertben elég, a többi meg volt a kamrában fölősen. Fantáziám azonban ezzel nem elégedett meg, és én kénytelen voltam meghódolni előtte. Kedvemre való történetet gondolt ki arról, hogy miképpen kerül hozzám az egyszerű származású, de hallatlan magas emberi és női képességű fiatal nő. Házvezetőnőnek alkalmaztam a téli hónapokra, de mint sejteni lehetett, nemsokára beleszerettem. Fantáziám nem volt türelmetlen. Több hétre terjedő időt engedett arra, hogy a szerelem kifejlődhessen, mind a két részről, természetesen. Szép napok voltak ezek, künn a fagyos tél, hófúvások, nagy

hidegek, és bent mi ketten a házban, biztonságban, mint az anyaméhben, csendesen és derűsen.

Tudom, hogy a lélekelemzők fölényesen ítélik meg ezt a képet. Biztosítom önöket, hogy annyit, amennyit a lélekelemzők tudnak, nekem is van szerencsém tudni. A ház melege, szemben a hideg téllal, amely körülveszi, benne a szerelmes férfi és nő, mindez nagyon átlátszó, sőt primitív. S nekem módom lett volna a telet lélekelemzéssel is eltölteni, ha történetesen ahhoz lett volna kedvem. Mégis a fantáziát és az anyakomplexust választottam. Egyszerűen azért, mert így sokkal jobban esett, és mert tudtam, hogy ez tényleg jobb. Egyébként úgy vettem észre, hogy csak kétféle komplexus között választhatok: az anyakomplexus és a lélekelemző komplexus között. Az előbbi szórakoztatóbb, melegebb, költőibb, kedvesebb, szívemhez közelebb álló volt. Ennyi erről a kérdésről elég.

Karácsony táján a néma szerelem bája kimerült. Az első csók után az ünnepi napok öröme azonban fantáziámat ismét feltüzelt. A szerelem regénye olyan volt, hogy egyetlen, sem átélt, sem olvasott regényhez nem tudnám hasonlítani. Tisztább, őszintébb, örömteljesebb és vidámabb, főként sokkalta egyszerűbb. Képzeletem remekelt. Amit elbeszél, az lélektanilag kifogástalan volt. Rögtön érthető és való. Azon csodálkoztam, miért nem történnek a dolgok a realitásban így?

Mint a ház leírásának esetében is, most is, sajnos, a részletekbe menő mindennapi élet édes varázsát itt sem beszélhetem el. Hosszúra nyúlna, és fölösleges is. A cél itt nem a regény elbeszélése, hanem hogy az ember a regényt miképpen tudja élni, szóltanul, mert fantáziája belülről folyton a kellemes és szép képek tömegével táplálja, s kedélyét egészségben tartja.

Mint elgondolható, a szerelem rendkívül szenvedélyes volt, de sem emberi, sem lelki színvonalát soha nem adta fel. A képzelet ösztönszerűen minden alkalommal gondoskodott róla, hogy ez így legyen, mert tudta, hogy merő érzékiséget visszautasítanék. Nem mert prűd vagyok, vagy puritán. Ilyesmit kinevetek. Egyszerűen nem találok ízlésesnek. A leány pedig olyan volt, hogy ő sem találta annak. Érzéki szépségénél csak gyengédsége és méltósága volt nagyobb.

Hogy mi történt januártól márciusig, az nem gondolható el könnyen. Általánosságok meg éppen nem érintik. Az egymás iránt tanúsított szeretet csodáinak mindennapos megnyilatkozása volt. Nem is sejtettem, hogy

ennyi figyelemre, gondosságra, kedvességre, humorra képes vagyok, és nem hittem soha, hogy van női lény, aki mindezt érti, szereti, viszonyozza.

Életünk egyszerű volt. Ébredés után ő elkészítette a reggelit, én a folyton égő kályhát raktam meg, amit tizenkét óránként kellett feltölteni. Evés után rendesen dolgozni mentem szobámba, ő pedig ebédhez, vagy más munkájához fogott. Pont délben ettünk. Aztán kis pihenés, ami elragadó volt. Mindennap akadt valami kedves új szó, mozdulat, gondolat, amin szórakoztunk. Néha zongoráztam. Alkonyat előtt a szabadba mentünk, hacsak nem volt nagyon hideg. A tea után ismét kis munka, hétkor vacsora. Ha volt kedvünk, nemes zenét hallgattunk valamely külföldi rádióállomáson. Tízkor ismét egy csésze tea, vagy kávé. Volt úgy, hogy lementünk a városba vásárolni. Mindig hoztam valamit, apróságot, vagy ő nekem. Remek gazdasszony volt, nagyszerűen főzött, szeme mindenütt ott volt, port nem tűrt, és sohasem veszekedett.

Mikor a tavasz március közepén eljött és az első rigófüttyre sétálni mentem, a házat lassan elfelejtettem. A leány még néhány hétig eljött szívemben, hogy szeressem. Aztán elhalványodott. Életemben sohasem volt szerelem szebb, sem igazabb.

A MAGÁNYOS KIRÁLY KÖNYVE

A magányos király kiment a partra, a legfehérebb sziklára ült és így szólt:

– Isteni tenger! Egyedül maradtam, s én, az örökké beszélő most már nem tudom, kinek beszéljem el mondanivalómat. Jól van ez így? Ha elég bölcs lettem volna, mindjárt itt kezdtem volna nálad. Te még tudod, mi a mélység, és tudsz nevetni.

Királyságot akartam alapítani, de senki se hallgatott rám. Volt, aki csodált, volt, aki félt, volt, aki megbotránkozott; irigy és hitetlen és tolvaj is volt elég. De senkinek sem volt arra, amit mondtam, sem füle, sem esze, sem szíve.

Elhallgattam. Azt kérdeztem: érdemes? És mintha csak erre várt volna, eljött hozzám valaki, s hogy megtéveessen, ismeretlen alakot vett magára.

– A te királyságod, szólt, nagyon szép, de csak mitológia.

Úgy tettem, mintha nem ismertem volna meg, és azt válaszoltam:

– Mitológia? Csak mitológia? Hát nem tudják az emberek, hogy a mitológia a világ magánélete?

Az idegen alak a varázsszóra lehullott, s ott állt meztelenül az Én. Botot vettem és elzavartam. De bűze ott maradt, és ki kellett szellőztetni utána.

Az istenek elköltöztek a földről. De mielőtt elmentek, összegyűltek, és azt kérdezték: valakinek, úgy illik, mégis illik itt maradnia?

Ha másról nem is, erről az előkelő gyengédségről meg lehet ismerni őket. Mert mi más istennek lenni, mint olyan erősnek, hogy az már nem tud más lenni, mint gyengéd és előkelő?

Sokáig ültek a sziklahegyek csúcsán, az átlátszó ligetekben, az olajfák tövén, s a hűvös tavak partján, amíg a szépséges földtől elbúcsúztak. Végül elhatározták, hogy az istenek közül nem marad ugyan senki, de új lényt teremtenek.

Maguk elé idézték a népek hatalmasait, és azt kérdezték: milyen istent kívántok? A hatalmasok hunyorogtak és azt mondták: legyen nemes.

A válasz értelme nem a szavakban volt, hanem a hunyorgatásban, mert az istenek látták, hogy a hatalmasok már annyira megtanultak hazudni, hogy nem tudtak igazat mondani.

– Jól van hát, szóltak, legyen olyan isten, aki hunyorgat, ahogy ti szeretnétek.

Aztán maguk elé idézték a gazdagokat és azt kérdezték: milyen istent kívántok? A gazdagok elsápadtak, mert azt hitték, hogy ez vagyonváltságot jelent, és azt mondták: legyen könyörületes.

A válasz értelme ismét nem a szavakban, hanem az elsápadásban volt. Az istenek látták, hogy a gazdagok annyira félnek, hogy már hazudni is elfelejteneik.

– Jól van, szóltak, legyen olyan szürke, mint a ti sápadtságtok.

Aztán magukhoz hívták a tudósokat, és azt kérdezték: milyen istent kívántok? Mire a tudósok azt kérdezték: isten, ki az? Még nem találkoztunk vele. Az istenek ezt is megértették, és azt mondták: jól van, legyen az új isten olyan nyúlós, mint a ti agyvelőtök.

Végül maguk elé hívták a szegényeket és azt kérdezték: milyen istent kívántok? A szegények erre rémülten jajgatni kezdtek, és így kiáltoztak: már megint új isten? Hát nem volt már elég belőlük? Végre szeretnénk úgy élni, hogy senki se uralkodjon rajtunk.

– Legyen kívánságtok szerint, szóltak az istenek, az új isten olyan lesz, mint amilyenek ti vagyok, és nem fog tudni uralkodni.

Akkor összerakták a hazugságot, a szürkeséget, a nyúlósságot, a nyomorultságot, és új lényt teremtettek. Ez volt a szennyes szörnyeteg, akit úgy hívtak, hogy: Takonykolosszus.

Hiszen amire a legközelebbi időben szükség lesz, az úgysem más, mint hunyorgatás, sápadozás, nyúlósság és nyomorultság.

Az emberek azonban a változást komolyra vették, leborultak a szennyes szörnyeteg előtt és imádták. S örök törvény, hogy akit az ember imád, ahhoz hasonlítani kezd. Az ember napról-napra nyúlósabb, koszosabb, hígabb, nyálkásabb lett. De senki, még egy isten se, léphet ki önmagából. S amikor a szörnyeteg istenné lépett elő, csak azt jelenti, hogy fennhéjázva és dölyfösen még koszosabb és rondább lett.

A földön pedig elterjedt a Takonykolosszus vallása, amely nem egyéb, mint tisztelet annak, aki szürke, szennyes, nyúlós, hunyorgó és ragadós. És templomokat emeltek neki, és a gyermekeket hasonlóságára nevelték, és a takonyszellemet bevezették az államkormányzásba, a művészetbe, az erkölcsbe és a szokásokba.

Az istenek pedig látva ezt, édesen nevettek. Néhányan azt mondták: mikor kezd már bele ez a szörny a nagytakarításba? Mikor fogja az elszaporodott férgeket kiirtani? Mások erre ezt mondták: ugyan, hagyjátok, hadd szórakozzék! Hadd tudja meg egyszer ő is, hogy mi az, istennek lenni!

Mikor az emberiség új vallásának titkát megértettem, nem beszéltem tovább. Akkor ismét eljött hozzám valaki, s hogy megtévesszen, más alakot vett magára, és így szólt:

– Ha nem beszélsz, legalább írd meg az Igen Könyvét, majd hasznát fogják venni az emberek, ha az istenek a földre visszatérnek. Mert a tárgy és a gondolat lehet üres is, ha üres sorsból fakad, hiába igen, ha a sors: nem. Ki lenne alkalmasabb arra, hogy ezt a könyvet megírja, mint éppen te? A te sorsod saját helyére érkezett. Üres, folt és álarc nélkül áll. S ezért a könyv nemcsak tárgyánál fogva lenne igen, hanem azért is, mert az igenhez ott van a hozzávaló sors. Nemcsak tárgya lenne, hanem énje is, és mind a kettő igen. A tárgy és az én egyedül a te esetedben találkozott, egybenőtt, és kivételes pillanatban az egyik megtalálta a másikat. Senki se tudja, hogy melyik.

Elég volt a nemből. Valaki irigy, és elkezdi magát nagylelkűnek játszani. Különös: hallott valaki már arról, hogy valaki nagylelkű volt, és elkezdte magát irigynek játszani? Miért nem? Mert a nagylelkűség az igen,

s éppen ezért ez az elég, és ez a tele. Az irigy pedig a nem és a kevés és az üres.

Elég volt a nemből. Elég volt a szónokokból, akik dadogókból lettek, és a nagylelkűekből, akik irigyekből lettek, és a bölcsékből, akik hülyékből lettek, és a hősökben, akik gyávákból lettek. Elég volt az igen-könnyekből, amelyek nem-sorsokból lettek.

Jó a gondolatot, mielőtt az ember felszívja, megkopogtatni. Nemcsak azért, hogy megtudja, van-e benne valaki, hanem azért is, hogy ki van benne, és azt is, hogy miért van benne? Hátha a legnagyobb gondolat üres? És hátha, aki benne van, csak féreg? És hátha úgy van benne, mint az irigy a nagylelkűben, a hülye a bölcsben és a gyáva a hősben?

Az az igen, amely a nemből fakadt, még sohasem győzött meg senkit. Csak az az igen győz meg, ahol valaki van, aki igen, sőt az a valaki tényleg igen-valaki, és annak az igen-valakinek helye tényleg ott is van az igenben.

Nos, mondd, kicsoda alkalmasabb az Igen Könyvének megírására, mint éppen te, aki magad is igen vagy, és helyed tényleg ott van az igenben?

Ekkor már nem hallgattam tovább, hanem rárivalltam: ki küldött ide, piszkos féreg? Egyenesen a Kolosszus papjaitól jössz? Azt akarod, hogy: igen? Azt hiszed, hogy: igen? Hogy igen nekem minden? A nyál, a szenny, a nyúlós? Hogy igen nekem a takony?

Erre a varázsszóra lehullott róla az idegen alak, és ott állott meztelenül az Én. Elővettem a botot, kizavartam, de bűze ottmaradt, és ki kellett szellőztetni utána.

Mikor a mérges kígyót elűztem, arcátlanságán még sokáig tűnődtem. Vajon az istenek nyelvéből a nem teljesen hiányzik? Hiszen, ha nem lenne, akkor a dolgokat egymástól semmi sem választaná el. S ha minden igen lenne, isten lenne még a Takonykolosszus is.

A világot nemcsak IGENEIMmel szeretem, hanem éppen úgy és még jobban NEMEIMmel is.

Az istenek elmentek és itt hagyták a földet. Ők ma: nem. Királyságom elveszett, én vagyok benne egyedül az uralkodó, a nép, a pap, a nemes, a polgár, a paraszt. Királyságom is: nem. De ez a nem éppen olyan igen, mint ahogy a Takonykolosszus: nem. És ki mondja meg, hogy micsoda igen és micsoda nem? Vajon nem ítél minden dolog és minden lény fölött saját maga azzal, hogy kimondja az igent, vagy nemet? És ha a mérték elveszett, nem az istenek előjoga ez? S utánuk mindjárt nem a tengeré? S a tenger után mindjárt nem az enyém?

A TAMARISZKUSZ ALATT

Egy kicsit leültem ide, a tamariszkusz alá, hogy a frissen szedett sárga, mézes fügét az árnyékban illő nyugalommal költsem el. Dél felé járt, és az öbölben nem volt senki. Inkább metafizika volt, mint evés. Néha szabad így enni, mintha az ember imádkozna. S amikor a partra mentem, hogy az érett gyümölcs ragadós cukrát kezemről lemossam, vissza kellett ténnem, az ünnepet egy cigarettával megszentelni.

Epiphóitészisz, gondoltam. Görög szó. Dionüsziosz Aeropagitának Isten neveiről írott könyvében találtam, és annyit jelent: gyermeki viszony Isten iránt, aki az ember szívében megpihen és jóságosan az emberre mosolyog. Ha lenne valaki, emberi Mester, aki meg tud tanítani arra, hogy a szívében lakó isteni jóság arcát meglássam, a világ végére mennék hozzá gyalog. Aki megtanítana rá, hogy utazom, fürdöm, játszom, fügét eszem, cigarettára gyújtok, s mindez nem szükségképpen léha időfecsérlés. Céltalan, bár kellemes, de felelőtlen és hiú játék lehet, de lehet istengyermekség is.

Most nincs szó arról, hogy van szenvedés, betegség, zátony, bűn, halál. Mert van. Nincs szó a vergődő vezeklésről, amely évekig, mialatt egyetlen világos percet sem talál, kínokban ég. Az *epiphóitészisz* nem az, hogy az ember összetörve nyög és vacog a foga az iszonyattól, mert ezt a sorsot végig kell csinálnia. Kivételes pillanat ez, amikor olyan észbontóan boldog vagyok, hogy a határtalan isteni jóság felragyogó nagyságába beleremegek, és megértem, ha Ő ilyen közvetlenül megnyilatkozik, nem tehetek mást, mint megrendült örömmel szóltanul felfohászkodom: köszönöm.

A vallás nehéz, sötét, szenvedő, aszketikus, önmegtagadó útját minden ember ismeri. De van úgy, pillanatokra, hogy a nap is felragyog. *Religion is not our burden, but our privilege* – a vallás nem teher, hanem kiváltság. S ez a kiváltság ilyen percekben, a legnagyobb vallásos időkben: Isten gyermekének lenni. Néhány misztikus beszél róla, és volt valaki, aki ebben az *epiphóitészisz*ben élt, Isten egyik legkedvesebb gyermeke: Szent Ferenc. Ő értette, hogy enni, aludni, fürödni, virágban gyönyörködni, szép lányra mosolyogni, sétálni, játszani lehet ima, és tényleg ima, ha az ember igazán Isten gyermeke, s megbékült szívében az isteni jóság az emberre néz.

Kedvesem, aki ezt olvasod, és azt hiszed, hogy káromlom őt, hidd el nekem, életemben egyetlen lényeges, komoly, döntő, egész sorsomat

megrázó élmény az volt, amikor azt mondtam: uram, nem tudok keresztény lenni, mert nem tudom gyűlölni a világot. Erre a következő választ kaptam: nem a világot kell gyűlölni, hanem Istent szeretni, s aki Istent szereti, az nem gyűlölhet semmit. Hidd el, kedvesem, húsz évnél hosszabb ideig a föld minden sarkát felforgattam, hogy Istent megtaláljam. *Tu ne me chercherais pas, si tu ne me possedais* – mondja Pascal –, nem keresnél engem, ha nem lennék benned. Létemnek egyedüli értelme volt, megtalálni őt. Kerestem filozófiában, bölcsességben, művészetben, mitológiában, kerestem szerelemben, természetben, aszkézisben és nem vettem észre, hogy itt van a szívemben. Ő. Istenek sokan vannak, Isten csak egy. Miért volt fontos nekem mindig a vallás? Miért nem volt fontosabb ő? S ha már megtaláltam, nem mindegy nekem, hogy milyen szavakkal beszélek hozzá, ha neki mindegy? Mert ő nem a szavakat hallja, hanem a szíveket.

Már hosszú ideje őriztem a titkot magamban, hogy megérkeztem a hitbe, amelyben születtem: *Tief ist die Trauer, der mich umdüstert, eintrete ich wieder Herr; in dein Haus* – mélységes bánat sötétlik körülöttem, belépek a házába, Uram, megint. Házába visszatértem, de nem mertem bevallani senkinek. Szégyelltem magam. Azt fogják mondani rólam, amit én másról: megtört. Őszintén szólva, akkor éppen olyan kevésbé voltam megtörve, mint most. Sőt. Biztosan tudom, hogy akkor kisebb voltam, s azóta nőttem. Félttem, hogy rám olvassák azt, amit aposztata koromban én olvastam rájuk. Borzasztó dolgok voltak azok. Irtózat fog el, ha rágondolok. Nem tehetem jóvá többé soha? S az egyetlen lehetőség a következmények alól szabadulni, ha vállalom értük a felelősséget még most is, amikor pedig abból, amit akkor mondtam, nem hiszek semmit. Azt hiszem egyébként, hogy a dolog nem a valláson múlik. Ami velem történt, nem a vallás dolga, hanem Istené. Amíg az egyedül igaz hitet kerestem, tévelyegtem. Egyedül igaz hit nincs. Minden ezen múlik: Istent megtalálni és megszeretni. Vagy: megszeretni és megtalálni. A többi csak teológia.

Ez a pillanat itt a tamariszkusz alatt erőt ad arra, hogy ne titkoljak tovább semmit. Még azok előtt sem, akiket a hűtlenségbe én taszítottam. Az egyetlen, amit még tehetek, az *epiphóitészisz*ről beszélek nekik, s arról, hogy az ő türelme és jósága végtelen. A visszatért fiú már beszélhet a még kint kalandozó tékozlóknak: gyertek, mert ő szereti a megtérteket. S aki megtér, az részese lehet az istengyermekségnek. Nem haragszik meg, ha megeszem a friss fügét, ha megiszom a bort, ó, a bort nagyon szeretem, különösen ezt a vöröset, ami itt terem! Haragszol érte, Uram? Ugye nem

teszed? Ha te itt élnél, innád, s hálát adnál, amiért van ilyen fenséges ital. Milyen jó gyermeknek lenni, fürödni, gyönyörködni, gúnyolódni az ostobákon, szabadszájúnak lenni, ajándéknak érezni azt, amit kaptam: bort, örömet, virágot éppen úgy, mint játékot, kacér, kihívó, hamiskás jókedvet és édes derűt.

Ismét azt hiszed, hogy káromlást követelek el? Azt hiszed, hogy a felelőtlen életre, amit a ragyogó tengeren itt élek, rafinált igazolást keresek, s az *epiphóitészisz* nem egyéb, mint a frivol élvező fokozhatatlan hazugsága? Elfelejtetted kedvesem, hogy a vallás nem morál. A morál beszélhet jóról, rosszról, bűnről, erényről, hazugságról, igazságról. A vallás nem beszélhet másról, csak Róla. S ha ő, kivételesen, most, ebben az órában, szívemben megnyilatkozott, felmentett a morál alól, mert gyermekének fogadott, és most nekem, mint a gyermeknek, mindent szabad. Mert most csak egyetlen fontos dolog van, hogy én szeretem őt, és ő szeret engem. S ez a szeretet megszenteli, hogy hetyke, gúnyos, csúfolkodó, egy kicsit falánk, torkos, jókedvű vagyok, aki szeretnék megsimogatni minden puha göndör haját, karcsú női lábat, aki fecsegő, szószátyár, csintalan vagyok. Ajándékok ezek. Az emberek többsége szenvedését még komolyan tudja venni, de örömét már nem.

Most, az istengyermekség e szent perceiben tudom, hogy a tiszta szívnek minden morál értelmetlenség. Isten veled örül, mert ő van a tenger méltóságában és a ragyogó égben, az illatos cigarettában és a cukros fügében. De csak gyermekei tudják ezt, azok a gyermekei, akik megilletődnek, amikor a tengerbe lépnek és felhevült bőrükön a hűs víz megpezsztül. Ó, nevetve imádkozni, s a tündöklő nyárba kiáltani: milyen jó a Te gyermekednek lenni! Drága jó Atyám, hogy szeretnék a nyakadba ugrani, hogy szeretném, ha magadhoz szorítanál, és azt mondanád: ha szíved túlrad és eléri a tisztaság perceit, neved és örüdj, s aztán eredj és beszélj a világnak erről az örömről.

A JÖVŐ KÖNYVE

A jövő könyve az abszolút térben külön a könyv őrizetére készült palotában van. A kapuval szemben hatalmas kupolacsarnok emelkedik, amelynek átmérője tizenhétézer-nyolcszáz és nyolcvankilenc mérföld. A kupolaterem közepén bazaltszikla van, s ide huszonháromezer lépcső vezet fel. Ezen a bazaltsziklán fekszik a könyv. Lapjainak hossza száznegyvennégy és egyharmad, szélessége száztizenkettő és egy fél méter. Lapjainak száma még harminckétmillió-négyszázhatvanháromezer-ötszáznyolcvanegynél is sokkal több. Tartalmazza az emberiség történetét az első ember születésétől az utolsó ember haláláig.

Ha az ember ebben a könyvben a legközelebbi jövő felől érdeklődik, nem sok érdekes dolgot fog találni. Mindössze ilyesmit: a szivárványszínű női fehérmű életbeléptetése; az első keresztretjvényregény; a Csvricsek-féle fiziológiai forradalom; Bulakov kikiáltja a szovjet császárságot; az utolsó bálnát elejtik; nagyköveti konferenciák; titkos katonai és vámszerződések; ezerháromszázhatvanhat nagyobb és huszonkilencezer-nyolcszáznegyvenegy kisebb háború; a néger irodalom térhódítása; a százhatvanéves matriarchátus, és hasonlók.

Időszámításunk 2608. évében kezd csak érdekesebb lenni, amikor Kaki Maru japán technikus az akkor már hétköznapivá lett atombontást új alapokra helyezi. Ez az ember először használ úgynevezett kongenitális módszert, ami abból áll, hogy az erotikus aktus alkalmával felszabadult vitális energiákat kondenzátor segítségével összegyűjti és rádiumedényben megfagyasztja. Ezzel az energiákat elraktározhatóvá teszi. Az eljárás rendkívül olcsó, mert egy gramm vitális energia nem kerül egy pennybe.

2616-ban H. F. Boernes angol mérnök veszi észre először, hogy az ólomatom felbontásából olyan erő szabadul fel, amely a gravitációt megszünteti. 2629-ben E. Pörgsteller higannyal kísérletezve rájön, hogy a higanyban van a legtöbb mikroton. A mikroton az atombontás egyik mellékterméke, amit eddig cipőtisztításra használtak. Ez a szer perpetuum mobile-szerű csaknem állandó energiaközpont. Egy évvel később megszerkesztik az első mikrotonrepülőt, amely egy tized gramm higannyal öt óra és negyven perc alatt háromszor körülrepüli a Földet. 2643-ban a tökéletesített mikrotonrepülő a Kaki Maru-féle vitális kondenzátorral és a Boernes-féle ólomnehézkedés semlegesítővel Hamu Bab arab ezredes 500 kilométerre kirepül a földről és visszatér. 2667-ben Chiabanolli

hajóskapitány a spanyol kormány támogatásával ezen a repülön a Holdba utazik. Ezzel az emberiség új időszámítást nyitott.

A Holdba repülés után az események a következők:

1. Chiabanolli második útja a Holdba.
2. A Hold kérgének megolvasztása a Kaki Maru-módszer alapján.
3. Az első holdlakó felfedezése.
6. A spanyol kormány gyarmatosítja a Holdat.
7. A holdenergia fölfedezése.
20. Chiabanolli a Marsba repül.

23. Chiabanolli a Vénuszba repül, de nem tér vissza. Két mentő expedíciót küldenek utána, de egyik sem tér vissza. Furz német mérnök egy tartály holdenergiával a Vénuszba repül és visszatér. A holdenergiát átvezetik a Vénuszra, hogy megközelíthető legyen.

24. Furz a Merkúrba repül.

27. A belső bolygók gyarmatosításának kezdete.

30. A Jupiterbe repülnek.

34. A Szaturnuszba repülnek.

39. Az Uránuszba repülnek.

52. A Neptunuszba repülnek.

80. J. P. Walker hat nap alatt körülrepüli a Naprendszert.

92. W. Rehmke megdönti Walker rekordját. Négy nap és öt óra alatt körülrepüli a Naprendszert.

113. A foton felbontása.

131. Birriga chilei pilóta a Halley üstökösbe repül és elfoglalja. Átalakítja kormányozható üstökössé és elrepül vele a Sirius-ba.

140. Birriga visszatér a Sirius-ból. A Halley üstököst a Neptunuszhoz osztják be szolgálatra.

168. I. Mulna pápua törzsfőnök világcsászárként kiáltja ki magát.

169. Az emberevés életbeléptetése.

172. Az európai emberiség fellázad Mulna ellen. Összeesküvés. Leleplezése. A főbűnösök kivégzése.

174. Forrongás Európában. Mulna hadjárata.

180. A nagy puccs. Európa nem tud ellenállni Mulnának, s ezért szeptember 11-én éjszaka Európát az Uralnál levágják és átviszik a Jupiterre.

180. Október 13-26. Az európaiak sinolin-sugarakkal szétrobbantják a Jupiter második és negyedik Holdját, amelyeket Mulna csapatai

megszálltak, hogy az európaiakat ostromzár alá vegyék. Négymillió és százhatvanhétezer halott.

180. November 1. Fegyverszünet.

181. Január 10. Európa és Mulna békét köt. Az első marsi béke. Az európaiak szabad utazása a Földre. A kereskedelem újra megindul. Egyelőre azonban Európa nem tér vissza a Földre.

188. Március 4. A Szent Vince éjszaka. Az európaiak az összes jupiterbelieket meggyilkolják.

204. A genie-szérum feltalálása. Mindenki olyan szérummal oltatja be magát, amilyennel akarja. Visszaélés a szérummal. Zugkereskedelem kialakulása. Csempészet. Titkos oltások. Hivatalos rendelet az egyes szérumok ármegállapítására. Monopólium-kísérletek. A kísérletek bukása.

206. A szérumdrágaság. Egy király-szérum oltása kétszáz dollár, egy költőszérum oltása száznyolcvan dollár, egy festőoltás százhatvan dollár, egy zenészoltás százötvenöt dollár. Zavargások.

214. A genie-szérummal való kötelező beoltás életbe léptetése. Születéskor bizottság határozza el, hogy kit milyen genie-szérummal oltanak be.

220. A Földön szintén életbe léptetik a kötelező oltást.

221. I. Mulna halála. II. Mulna császársága.

224. II. Mulnát december 30-án meggyilkolják. III. Mulna.

229. IV. Mulna, a Rettenetes. Afrika is megszökik a Földről és átviszik a Merkúrra. A Merkúr-Föld háború.

230. A Merkúrt megsemmisítik Ytra-szikrákkal.

241. IV. Mulna meggyilkolása. V. Mulna. Dekadencia. Európa hadat indít a Jupiterről a Föld ellen. Teljes győzelem, Európát ünnepélyesen visszaviszik a helyére. A babiloni fogság vége. Nagy sátoros ünnepek elrendelése.

253. A Föld nagyon nélkülözi Afrikát, ezért a Vénusból új Afrikát csinálnak és a földre hozzák.

265. A Mulna-dinasztia bukása.

267. A Wood-dinasztia. Rémuralom.

270. Wood bukása és száműzetése a Neptunuszra.

288. Wood halála. A Föld, mint köztársaság.

319. A Szaturnusz-lakók felkelése. A Szaturnusz-gyűrűk elpusztítása Ytra-szikrákkal.

330. A Szaturnusz-lakók kiirtása.

363. A fekete év. A Mars és a Vénusz egyszerre lázad fel a Föld ellen és Ytra-szikrákkal bombázza a földet. Augusztusban a veszteségek olyannyira megnöttek, hogy kénytelenek voltak a Föld köré szikrasemlegesítőt vonni. A semlegesítő azonban elzárta a fényt, s így a földön szeptember hatodikától december kilencedikéig vaksötét volt.

364. A Föld lakói elhatározzák, hogy megszöknek a Jupiterre. A szökés tervét azonban Tarmakarja hindu tábornok a Mars és a Vénusz lakóinak elárulja. A szökést január 11-re tűzték ki. Az ellenség borzalmas pergőtűzet zúdít a Földre. Egymilliárd-hatszázötvenhatmillió halott.

366. Február 10. T'ün kínai fizikus a földbelieknek felajánlja a kakaó-srapnell. A srappnell ereje 127-ezerszeresen nagyobb, mint az Ytra-szikráé. A következő napon egy srappnell a Marsba és egyet a Vénuszba küldenek. Tíz és fél másodperc alatt a két bolygó megszűnik. A kakaó-nap. Nagy felszabadulási ünnep.

372. A Földet 48 millió kilométerrel közelebb hozzák a naphoz, és állandó hőmérsékletét 26 fok Celsiusban állapítják meg.

390. Az Uránusz-lakók felkelése. A nagy Alfa-ütközet június 4-15. Az Uránusz leverése.

391. A békés fejlődés korának kezdete.

402. A Neptunuszt áthelyezik a Mars vonalára.

410. A Halley-üstököst átalakítják bolygóvá.

543. Megépítik a Külső-Napot. Az Arcturus egy darabját lefejtik, és úgy helyezik el, hogy hő-és fénysugarai akkor is működjenek, ha a Föld a naptól elfordul.

560. A Holdat, mint gazdaságilag nem rentábilis bolygót, felszámolják, és az Andromeda-ködben helyezik el.

563. A rendszeres világegyetem-járatok megindulása. Az U. R. C. (Universal Railway Company) megalakulása.

692. Döntő esztendő. Lambam kongói vegyész megtalálja a psych-atomot.

729. A psych-atom átvitelének kísérlete. Sikerül.

788. A psych-atom átvitelének tökéletesítése biokondenzátorral.

790. Az egészség-baktérium felfedezése.

806. Az életenergia előállítása szénből.

956. Az életenergia előállítása trágyából.

1004. Az életenergia desztillálása.

1030. A psych-atomok fölfedezése az éterben.

1083. Az Orion-ködfolt kísérlet. A ködfoltba desztillált életenergiát ömlesztnek át. Az átömlesztés harminchat óráig tartott. A ködfolt rapid módon átalakul, naprendszerre fejlődik, a bolygókon élet támad, elterjed. Mindez néhány óra alatt. Tizenöt perc alatt annyi történet játszódik le, amennyi a földön százharminckilenc millió év alatt. Az élet nyüzsgéssé változik. Végül a ködfolt felrobban.

1310. Az étert psych-atomokká transzformálják.

1334. Az első mesterséges lélek megszerkesztése és előállítása hulladékból.

1455. Az életenergia és a mesterséges lélek kombinálásából új élőlényt szerkesztenek, amelynek neve: biomachine.

1460. A biomachine-ok szexusát feltalálják.

1463. A biomachine-ok terhességi idejét megrövidítik monosgen sugarakkal.

1464. Az eljárást meggyorsítják ultraperosgén-injekcióval. Másodpercenként már négy biomachine-t tudnak gyártani.

1501. Az emberek elkezdenek beleszeretni a biomachine-okba. Rendelet a machine-okkal való viszony ellen.

1510. Titkos szerelmek elharapódzása. A rajongás epidémiája.

1523. Az első ember-machine viszonyból származó mulatt születése. A mulatt analízise. Teljesen idióta, tehetségtelen, moral insanity, tehetetlen, lusta, de hallatlan vitalitással és borzalmas erotikus éhséggel. A nők rajongása a mulattokért.

1512. A mulattok terjeszkedése.

1518. Törvény az emberek és a biomachine-ok egyesülése ellen.

1520. Halálbüntetés az egyesülőkre. Razziák. Tömeges kivégzések.

1530. A machine-ok lázadása.

1531. A machine-ok száműzetése az Uránuszra.

1540. december 10. A Szent Ambrus éjszaka. Az összes machine-okat és mulattokat kiirtják Brown-féle lormonagázzal.

1540-1544. A nagy lormonajárvány. A lormona gáz elterjedt a világegyetemben és az emberi szervezetet szétrombolta. Ellenszert nem találtak. Négyszázhuszonhatmilliárd halott.

1545-1850. Az élet újjáéledése.

1581-1592. A kis lormonajárvány. Száztízmilliárd halott.

1593. Az antilormona fölfedezése.

1599. Pszellosz (később Ápluszbé) első hypermatematikai kinyilatkoztatása.

1600-1648. A matematikai próféták kora.

1650. Iksznégyszet megalapítja a hypermatematikai vallást.

A KONYHAKERT

Mindössze reggeli sétám olyan, mint egyébkor. Napkelte után jegyzetemet zsebre vágom, és felmegyek az erdőbe gondolatra vadászni. Hónom alatt könyv, és a harmatos fűvön lassan lépegetek. A völgyben kékes pára úszik, s a fák között mátyásmadarak rikácsolnak. Nyolc órákor már nincs türelmem. Visszatérek, előszedem a kapát, kosarat, és lemegyek a konyhakertbe. Zöldséglevest főzök ebédre, s ez ilyenkor nyár végén olyan ünnep, amelynél nagyobbat nem ismerek.

A szemétleves fogalmáért az öreg arácsi parasztasszonynak tartozom hálával. Ő volt az, aki kosarával a kertbe ment, összeszedte amit talált, és amikor azt kérdeztem, ugyan mi lesz belőle, azt mondta: a kert egész szemetjét belerakom. Azt a zamatot, amit az ételnek ő adni tudott, sohasem értem el. Pedig nyugodtan mondhatom, hogy évekig próbálkoztam vele. Nem a zöldség sokaságán és minőségén múlt. Az ő leve, ha valamihez hasonlítani kellene, olyan volt, mint a bor. Már illatától is kóválygott a fejem. De megvolt benne az a nyájas szelídség, aminek a jól elkészített zöldséglevest mindig jellemeznie kell. Színe rózsaszín arany, a vetemény sem nem puha, sem nem kemény, a répa magába szívta a káposzta, a paprika, a karalábé ízét, mégis répa maradt, mint ahogy az eszményi közösségben mindenki egyéniség, mégis mindenki együvé tartozik.

A legfontosabb a kellő áhítat. Mint minden igazán nagy vállalkozást, ezt is fohással kell kezdeni. Az almafa alá ülök és a konyhakertet nézem.

Gyakran járkáltam piacon, s a legszívesebben ott álldogáltam, ahol a háztartás tárgyait árulták. Szép tiszta cirokseprőt, étvágygerjesztő, simára gyalult gyúródeszkát, sodrófát, fakanalat. El voltam ragadtatva e tárgyak szerény egyszerűségétől, hogy mennyire a haszon látszatába tudták rejteni szépségüket. Az emberek százszámra rohannak el mellettük, és mindegyik így szól magában: milyen ordenáré eszköz, fakanál!

Kedves fakanál, fehér kőrisfából készült nemes, karcsú kanál, te tudod, hogy alázatod engem sohasem tévesztett meg, amellyel oly egyszerű munka

elvégzésére hűségesen felajánlottad magad. Mindig csodáltkak finom vonalaidért, kedves fejedért, amely olyan, mint egy virág. S hogy hasznos vagy, nem vezet félre, csak növeli hozzád való megmagyarázhatatlan ragaszkodásomat.

Az almafa alatt önkéntelenül a fakanál és a konyhakerti vetemény hasonlóságáról gondolkoztam. A növény, amelyet csak a hasznos oldaláról néznek, elbájoló szépséggel van tele. De ezenfelül olyan tulajdonságok fölött rendelkezik, amely ritkaság. Itt van mindjárt a fodros petrezselyem. Ha nem tennék ételbe, illatszer lehetne, s minden bizonnyal csodálnák a hölgyet, aki a délutáni teán petrezselyemillat-felhőben érkezne. De ugyanez a növény csodaszép lenne virágágyszegélynek. Sűrű és bozontos zöldje kellemesen fogná körül a petúnia, vagy a szalvia ágyakat. A zeller ugyanúgy. A kelkáposzta bátran dísznövény lehetne, a bimbókelről, vagy a karfiolról nem is szólva. A paradicsom pedig? A paprika? Még cserépbe is szívesen ültetném, s az ablakban gyönyörködnék benne. Mikor nyáron a paradicsomot fölös hajtásaitól megtisztítom, időnként megpihenek, és a levelek csodálatos illatát élvezem. Minden vetemény olajának van ilyen egyéni és utánozhatatlan szépsége; hogy ez a szépség hasznos is, és hogy a növény bűbáján kívül ehető, ez az öröm ebben a pillanatban egészen eltölt.

Aztán lassan munkába fogok. Kibontom a sárgarépa ágyást, gondosan megkeresem a fejlett, vastag gyökereket. Két-három karottát is szedek, petrezselymet, gyökeret és zöldjét, paszternákot, amit nem engednék el semmi pénzért. Ezután jön a póré, a kelkáposzta, a zeller gyökere, zöldje, karalábé, egy kis karfiol. Hagymából a legjobb lesz az apró, dió nagyságú ezüsthagyma, elég belőle kettő, a fokhagymából egy. Két szép zöldpaprika, egy piros paradicsom, s hogy az ünnep teljes legyen, egy marék frissen fejtett bab. A kútnál megmosom és megtisztítom. A csillogó ezüst vízben ragyog a sok levél és gyökér. Most már megrakhatom a tüzet.

ÍRÓASZTALKULTÚRA

A szép stílus adomány, amit nem lehet megszerezni. Az emberrel együtt születik, és az illető talán nem is tud róla. Van úgy, hogy méltatlan hozzá. Tudunk arról, hogy szép stílusa volt egy iszákosnak, egy rablógyilkosnak és egy félig idiótának. Szépen írhat az ember csomagolópapírra, az újság

szélére vagy papírszalvétára, kölcsönként ceruzával, vagy a postahivatalból lopott tollal. Mindez nem fontos, mert a stílus szép.

Amit mindenki megszerezhet, az a választékos stílus. A választékos stílus első feltétele pedig a nemes papiros és íróeszköz.

Lehet, hogy nem részesültem a szép stílus adományában, de mindig súlyt helyeztem az emberileg elérhető legmagasabb fok, a választékosság előfeltételeire. Az írás külsőségeire gyakran komikus gonddal ügyelek. Kedves foglalkozásom a papírkereskedések kirakatai előtt álldogálni, lelkiismerettel az újabb írószerek fölött szemlét tartani. A civilizáció előzékenysége számos esetben boldog percekben részesített. Ha újfajta ceruzavédőt, tollszárat, hordozható tintatartót láttam, főként ha ízléses volt, ki kellett próbálnom. Az új papírminőségekről nem is szólva. Hogy a dosszié gyengém volt, az természetes. De nem kevésbé a tinta, s mindaz, ami az íróasztalon helyet találhat.

Ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy az írással foglalkozók nagy részének eziránt érzéke nincs. Ismerek olyanokat, akik számottevő szellemi képesség fölött rendelkeznek, és rotációs papírra firkálták műveiket pocsékul hegyezett, harmadrendű gyártmányú ceruzacsutakkal. Hogy aztán a szellem megnyilatkozása kétes lett, vagyis a stílus minden inkább volt, mint választékos, azon cseppet sem csodálkoztam. Azon csodálkoztam volna, ha nem lett volna így. Rotációs papírra csak az firkálhat, akinek stílusa kezdettől fogva szép, s így nem szorul a papír ihletére, és az, akinél az egész dolog semmit sem jelent, vagyis aki irodalmilag jelentéktelen. Közöséges ember, akinek becsvágya van, s aki a választékosság fokát el kívánja érni, annak ilyesmit elkövetni nem szabad.

Elhatároztam, hogy az olyanok számára, akik szeretnek írni, elbeszélem tapasztalataimat, és ezzel megindítom az íróasztal kultúrájának mozgalmát. Bizonyos tekintetben ettől a stílus megnemesedését várom. Az íróasztal kultúrája, kérem, van olyan fontos, mint az étkezőasztalé. A magam részéről inkább megelégszem egyszerűbb abrosszal, evőeszközzel, sőt nem ragaszkodom a tálakhoz se különösebben, ha valamely okból csak úgy az edényből merik a levest és a főzeléket. De ha íróasztalomon valami nem tetszik, még meg is haragszom. Ha pedig elmegyek hazulról, akár hosszabb utakra, akár csak néhány napi kirándulásra, ruhát, ételt megelőzi a gondolat: nos jó, hát megyek, de milyen ceruzát, milyen papírt és milyen füzetet vigyek.

A dolog nem olyan egyszerű, mint általában hiszik. Igaz, hogy eddig még minden esetben oly túlzott gonddal láttam el magam, hogy az útra vitt írószer tizedrészét sem használtam el. Tavaly két hétre nagy köteg papírt vittem, lehetett háromszáz ív, vagy ötféle válogatott, különlegesen fehér, elefántcsontszínű és merített bordás papír, ezenkívül hat vandonatúj ceruza, meg toll, tinta, két jegyzetfüzet, egy nagyobb és egy kisebb, és a napló. Az egész idő alatt nem írtam többet száz sornál, s később ennek felét is eldobtam. De ne higgyék, hogy bántott. Valahányszor szobámba léptem és az asztalon megláttam a kék faszciklust a sok drága papírral, amint az erdő szűrt zöld fényében feküdt, a színes ceruzákat, a tintásüveget, a tollat, különös megnyugvás fogott el.

A lét biztosításának elég primitív foka, tudom, mint minden halmozás, pénz, élelmiszer, ezüst, arany. De a biztosításon túl az volt célom, hogy az írás legnemesebb eszközeivel magamat a választékosság színvonalán tartsam. A sok papírt érintetlenül vittem haza, de nem bántam meg, sőt legközelebb újra így teszek.

A nyugati embernek a test közvetlen használatára rendelt tárgyai iránt való bántó érzéketlensége, amely abban nyilvánkozik meg, hogy súlyt helyez arra, ami maszkyszerű, és a nyilvánosság felé néz, ellenben lompos és közömbös az intimitásban, az íróasztal kultúrájában is megnyilvánkozik. Csak nézzék meg egy igazgató, egy miniszter, egy bankár íróasztalát. A tintatartó dekoratív pátoszát, a sokféle kelléket, amely nevetségesen pöffeszkedik, mintha gazdájától tanulta volna, mind a hatás kedvéért állították oda, s mintha mind valami nagyot lennének hivatva reprezentálni. De róluk nem beszélek, mert ők nem írnak, csak aláírnak.

A nyugati embert meg kell tanítani arra, hogy nem én olvasom a könyvet, hanem a könyv olvas engem. S ha így van: nem én írok a tollal, hanem a toll ír velem. Nem én írok a papírra, hanem az ír reám. Ha mindezt jól meggondolja, nagyobb figyelmet fog fordítani tollára és papírjára, nehogy koszos rongy papír írjon rajta lepattogzott és rozsdás tollszárral, nyikorgó tollal. Egyelőre nem fűzök hozzá elhamarkodott reményeket. Az európainak az eddigieknél sokkal komolyabban kell vennie lényének abszolút intimitásait, hogy ezt a fokot el tudja érni. S ilyesmihez száz év nem sok.

A művész, a költő, az író asztala más. De amit ilyen helyen láttam, az egy-két kivétellel reménytelen rendetlenség. Azt mondják, hogy bohém. De én tudom, hogy csak barbár. Nem kívánok pedantériát. Ebben a tekintetben

az én esetem szélsőség, és korrektségemet senkire se kívánom ráerőszakolni. De, kérem, ezek a ronda tollszárak, ez a pocsék papír, ezek a cafatok szerteszét, a félig eltépett ívek, az olcsó ceruza, a rozsdás olló nem eredményezhet mást, mint maszatos mondatokat, rendetlen, kapkodó gondolkozást. A figyelmetlenség itt fantáziátlanság és a meghittség hiánya és az írás kultuszának nem ismerete.

Az íróasztal nagy misztérium oltára. Írni annyi, mint emberfölötti kapcsolatba lépni a Logossal. A Logosz pedig a Teremtő Szó. Mocskos ruhában járó papot megvetünk, s azt, aki reggel az oltárról nem törli le a port, elcsapjuk. De ugyanakkor feltépett levélpapírra írjuk gondolatainkat és újságpapír alól kotorjuk elő a fontos jegyzetet? Vegyék tudomásul, hogy akinek asztalán hírlapot találok, abban bizalmam végleg megingott. A sajtónak a Logosz oltárán semmi keresnivalója nincs. Ezt komolyan mondom.

Mikor annyi nemes papírt gyártanak! A halványsárga, bordás, félvastag merített papír a gyengém. De a kékesfehérnek se tudtam soha ellenállni, s így felváltva kell használnom. A fontos, hogy famentes legyen. A vízjelekre különösen ügyelni kell. Ez a papírnak különös szépséget ad. Hogy milyen formára vágassák? A kérdés nagyon nehéz. A kvart szerintem a tökéletes forma oly művek számára, melyek már készek. Írni nem szívesen írok ilyen alakra. Próbálkoztam már legalább harmincféle alakkal, de nem tudtam megállapodni egyiknél sem. Sőt, bizonyos tekintetben szeretem a változatosságot. Helyesnek azt tartom, ha színes fedőlapokban nyolc-tízféle papírfajta nyolc-tízféle nagyságban ott áll szép rendben az asztalon, vagy a fiókban. Még látványnak is szép.

A ceruza puha legyen, vagy kemény? Mindenkinek ízlésére bízom, de azt kikötöm, hogy a gyártmány csak elsőrangú lehet. A Kohinoor, a Castell, vagy a Städlér ceruzákat találtam a legjobbaknak, és ezeket igazán tudom ajánlani. Egészen puha tintaceruzával szeretek írni, de ez nem szabály. Írhat bárki feketével is. Csak a hegyezésre kell ügyelnie. A figyelmetlen hegyezés kegyetlenség.

A toll az írás második nagy fejezete. Nemes papírra nemes tollal kell írni. Hosszú tapasztalat alapján a birminghami Hughes-gyár készítményeit ajánlhatom, főként a gömbhegyűeket. Azt hiszem, ezek a világ legjobb tollai. Rézből és acélból készült, két fajta van, én inkább a rezet kedvelem, de szívesen írok az acéllal is, mert puha, simán fut és egyenletes.

A tintafajták közül a legjobbak az igen finom töltőtolltinták. A kéken maradók és az ibolyák, úgy vettem észre, a legfinomabbak. A hivatalos feketedő kék tintát mellőzni kell, mert közönséges és durva. Van, aki panaszkodik, hogy író tollba a töltőtolltinta híg. Ezt az észrevételt magam is megtettem. És ha utazom, tintaceruzából készített ibolyaszínű tintát használok, néha otthon is, mert évek óta bevált, ha kellő sűrűségűre tudom oldani.

A magam részéről elmondhatom, hogy szeretem a színes ceruzákat. Kedvelem, ha az asztalon sok az átlátszó és csillogó üvegtárgy, tál, ceruzatartó, tintatartó, nehezék, kocka. Legyen kéznél radírgumi, olló, papírvágó kés, akár csak a fiókban. Ez a kultúrához tartozik. Ragasztóról sem szabad megfeledkezni. Az asztalon legyen öt-hat tollszár, mindegyikben másféle toll. Ez önkéntelenül alakult bennem ki, hogy jelezze: az írás minden alkalommal külsőségekben is teljesen új feladat elé állít. Más tollszár, más toll, más papír. A megszokás ellen tiltakozom. S eddig elmondhatom, hogy semmiféle szokást nem vettem fel, se jót, se rosszat. Csak egyhez ragaszkodom: az ízléshez és a színvonalhoz. Asztalomon semmiféle elhanyagolást nem tűrök. Miért legyen rendetlenebb, mint az ágyam, holott csaknem ugyanannyi időt töltök vele, s ugyanolyan jelentékeny.

Az asztalon kell legyen valami, ami fölösleges. Ami csak vonzó és kedves, de nincs értelme, hogy ott van, s ezért, ha az ember látja, megpihen. Korsó? Fénykép? Virág? Emlék? Szobor? Nem szólok bele. Magánügy, mint az egész íróasztal. Mint a nő toalettasztala, mellyel rokonságot tart, mert kapcsolatban áll a halhatatlansággal.

IMAGINÁRIUS KÖNYVEK

Ezekben a könyvismertetésekben különös gondot fordítottam arra, hogy olyanok legyenek, mintha valódi könyvekről lenne szó. Mert nehogy tévedés essék: a nevet, a címet, a tartalmat, a nyelvet, az évszámot, a nyomdát magam találtam ki, s tudomásom szerint sem ilyen nevű szerzők, sem ilyen művek sohasem jelentek meg. A nagyobb hitelesség kedvéért vitába szállok, helyeslek, néhol kifogásolok, másutt szabatosan követek egy állítólagos gondolatmenetet, nem egy esetben pedig a szerzőket keményen és ironikusan megleckéztetem. Azért, hogy az olvasót az orránál fogva

vezessem, s a végén a markomba nevessek? De azért is, hogy a könyvismertetést, mint magasrendű irodalmi műfajt műveljem, és megszabadítsam attól az önkénnytől, amit a valóban megjelent könyv e műfaj számára jelent. Példaképemül Walter Patert választottam, aki elviselhetetlennek tartotta, hogy a biográfia nemes műfaját egy valóságos emberi élet értelmetlen szeszélyének szolgáltassa ki. Tényleg megalázó, hogy a komoly esszéista a reális élet fantáziátlanságának alá legyen vetve. Pater függetlenítette magát a valóságtól, és olyan életrajzokat írt, amelyeknek semmiféle történeti alapjuk nem volt. Az imaginárius arcképek így keletkeztek. Az ő nyomán kísérletet tettem, hogy imaginárius könyvekről írjak, és a recenziót olyan műfajjá fejlesszem, amely a valóban megjelent művekkel nem kénytelen minduntalan megalkudni. A könyvismertetés területén, nézetem szerint, valakinek ezt a döntő lépést előbb-utóbb meg kellett tenni. A nyomtatásban valóban megjelent könyv e műfaj számára, szerintem, nem elég szolid. Nem habozok kimondani, hogy a tényleges könyv a recenzió számára méltatlan. Már évekkel ezelőtt gyakran megtörtént, hogy egyes könyvekkel kapcsolatban kénytelen voltam olyasmiről beszélni, ami belőlük hiányzott. Legutóbb aztán sikerült magamról a labilis realitás oktan jelenségeit tökéletesen lerázni. Az a jó recenzió, amikor a szerző a könyvet, amelyről ír, maga választja meg, és pedig teljesen függetlenül attól az előítéllettől, hogy a mű megjelent, vagy sem, vagy soha nem is fog megjelenni.

JOURDAIN, Pierre Paul: *L'individualité de l'artiste*. Paris, 1936. Librairie Boncourt. 164 p.

Az az unalom, amely a legtöbb német elméleti művet jellemzi, a franciák számára csak ritkán kötelező. Igaz, ritka az a könyv is, amely túlmegy a feuilleton jellegen. A francia elméleti művek nagy részét bámulatosan jól írták meg, az ember elragadtatva olvassa őket. De kiábrándultan teszi le, mert csaknem teljesen üresek. Nagynéha van csak olyan kivétel, amilyen Jourdainé. A művész egyéniségéről három összefüggő tanulmányt írt (*Klasszikus és romantikus művész – A művészet realitása – Nézni és tenni*). S a szellem, ami a könyvben él, tényleg szellem. Nagyobbára orosz és angol forrásokból merít, s talán a Guyau-Gide vonal az, amelyből meg lehet érteni. Hivatkozása azonban nem adatszerű, hanem lényegbevágó. Nem idéz, az említettek jelenlétét inkább tapasztalatilag

érezni. Látni rajta Darmstadt és az egzisztenciafilozófia nyomát, az orosz elméletírókét, s az új angol szellem befolyása is felismerhető. A szerző egyébként gondosan olvasott ember, járatos az antik irodalomban is, a művészettörténetben, a zenében, ismeri a primitíveket, foglalkozott pszichológiával és a standard esztétikai műveket a kisujjában hordja.

Az ilyen szélesen, de bonyolultan, rendszeresen, de szétágazóan tájékozott szerzőt sem a szisztéma, sem az aforizma nem elégíti ki. Valahogy a kettő között áll: rendszeres is, aforisztikus is. Gondolatai ugyanakkor kristályosak és ugyanakkor mélyek. Ezt a megfigyelést első tanulmányában maga Jourdain teszi meg, amikor a művész egyéniségét inkább lélektani oldalról magyarázza. Van egyfajta művész, akinek erénye az arány, a világosság, az egyszerűség és a forma. Ez a *cristal*, kristálytípus. És van egy másik, akinek erénye a szuggesztivitás, az ébresztés, gyakran a megzavarás és felkavarás. Ez az *abîme*, a mélység-típus. Így adódik a művészetben és minden művészen az ellentét a *cristal* és az *abîme* között.

A kristályos művész a klasszikus típus: formaalkotó. Temperamentuma nyugodt, derült, sima, játékos. Ilyen Homérosz, Horatius, Corneille, Racine, Raffaello, Mozart. Abban, amit alkot, mindig van valami egyszerű ragyogás. Még akkor is megnyugtató, ha tragikus, és akkor is gyönyörködtet, ha megráz. Eleme a fény, számára még az éjszaka is tündöklöklik, s még a káosz is tele van formával. Ennek az embernek öröme a kristályosodás, az élmények és tapasztalatok lerakódása, csiszoltan, szemléletesen, világosan és egyszerűen.

A másik a mélység-típus, a romantikus művész: temperamentuma nyugtalan, melankolikus, gyakran tele ressentiment-nal, nehéz, darabos és sötét. Ilyen művészek: Michelangelo, Cervantes, Swift, Shakespeare, Victor Hugo, Dosztojevszkij, Wagner. Abban, amit alkot, mindig van valami fenyegető szakadék. Még akkor is nyugtalanít, ha vidám, és kielégítetlenül hagy, ha nevet. Ami benne van, az nem derű, legfeljebb komikum. Eleme a homály, számára még a napfény is ködös. Ennek az emberfajtának öröme a mélységbe bámulás, a kavargás, az elemzés, a támadás, a gúny, még a leghatározottabb alakokat is felbontja, szétszedi és szétmarcangolja.

Az alkotótípusok magyarázatát a szerző most abbahagyja, és a művészi valóság kérdésére tér. Látszólag önkényesen. Csak a végén derül ki, hogy helyesen tette, mert a lélektan szerepének vége, s a művészi valóság következik.

Az ember, írja, a mindennapi életben a józan ész realitásában él. Ebben a realitásban közös megállapodás alapján a dolgoknak mindenki számára egyforma értéke, előjele, jelentősége és alakja van. Reális ember, kereskedő, tanár, politikus, ügyvéd, hivatalnok azonban kivétel nélkül mind improduktív lény. Nemcsak a szellemi alkotás szempontjából. Azáltal – szól Jourdain –, amit egy kereskedő tesz, az emberiség egy milliméterrel sem nő, a világról semmivel sem tud meg többet, és az élet nem lesz élvezetesebb és szebb. Miért van ez? Talán mert munka és alkotás között lényeges különbség van? Talán csak az alkotás produktív, a munka pedig nem? Talán a munka semmi egyéb, mint az improduktivitás rehabilitálása? A munka azoknak az életét igazolja, akiknek élete egyébként teljesen értéktelen. Ez így pontosan egyezik. De a probléma nem ez. A kereskedő, az ügyvéd, a paraszt a realitásban él, és egészen, kívül-belül, szőröstül-bőröstül reális. Ez a realitás azonban tökéletesen terméketlen. Miért? Mert napokra, percekre, feladatokra, kötelességekre hull szét, valahogyan az életből hiányzik a kötőanyag, az összetartó, a formáló erő. Mihelyt az élet kezd összeállni, formát nyerni, arculatot és karaktert fölvenni, az idő kezd értelmet, az élet tartalmat, irányt, szépséget nyerni, abban a pillanatban az ember a józan ész reális világából kénytelen kilépni. Jourdain azt mondja, hogy vannak emberek, akik egy nagy élményhez érkeznek, ennél az élménynél megállnak, s mindaz, ami ezután velük történik, az e köré az élmény köré nő, csoportosul, kristályosodik. Ezek az emberek nem reálisak többé olyan értelemben, ahogy reálisak az altisztek. Ezek a fantaszták, az álmodók. Ezek a művészek. És amíg valakinek ilyen – az egyéniség legmélyéig ható, szívet megrázó, nagy, középponti – élménye nincs, s amíg e köré a germinális élmény köré az élet és a sors nem kezd el kristályosodni, amíg az ember nem kezd el mindent így és nem másként látni: mindent ebből az élményből, ehhez viszonyítva nézni, tapasztalni, addig nem produktív, nem formaalkotó, hiányzik belőle a nagy kötőanyag, az összetartó erő, addig nem is művész.

Az úgynevezett józan ész a művész számára bosszúság. Nincs értelme annak, hogy a dolgokat úgy ítélje meg, mint egy ingatlanforgalmi ügynök. Ezért az ügynök a józan ész szempontjából mindig reálisabb lesz, de az igazi valóság szempontjából mindig irreális lesz. Az ügynöké a világ, a hatalom, a pénz, a kényelem, a művész pedig ebben a világban teljesen idegen, egyoldalú és bolond. De nincs művészet bolondság nélkül. Sőt produktív élet sincs. Mert most következik a legfontosabb: a művész

irrealitása csak látszólag bolondság; valójában ez az igazi realitás. Az ügynök világa csak látszólagosan reális. Hogyan támadt ez a paradoxon? A következőképpen: realitása csak annak van, ami élményszerű. Természetes. Hiszen számunkra egyetlen valóság van, és ez saját élményünk. A világ egyéb dolgairól nem tudunk semmit. Az ügynökvilágnak pedig nincsenek élményei. Ez mind csak látszat, ezért hull szét darabokra, ezért olyan, mintha morzsa lenne, vagy homok. A kép, amit az ügynök a világról magában hord, szintén olyan morzsás, formátlan, vagyis nem reális. A világot igazán nem a politikus és a kereskedő ismeri valóságosan, valóságban, úgy, ahogy van, és olyannak, amilyen, hanem a művész. Miért? Mert a művész mint élményt ismeri, mint feszültséget, képet és drámát. A kereskedő világa tele van illúziókkal és feltevésekkel, mert a kereskedő valótlan életet él, mert élménytelen; a művész pedig, mert sorsát az átélésre, vagyis a valóságra építette, mindent lát.

Így jut a szerző a harmadik tanulmányhoz, ahol az élményről mondtak összekapcsolódnak a *cristall*-al, az irrealitás világa pedig az *abîme*-mal. A klasszikus művész az, akinek ilyen nagy élménye van, s a kristályon át a világot kristályosan, megformálva, a maga igazságában látja. A romantikus művész a morzsák alaktalan kavargását látja. Klasszika nem egyéb, mint: rend, kozmosz – szép rend. Romantika nem egyéb, mint rendetlenség, kavargás és káosz. Az, hogy az utóbbi látszik reálisnak, nyilván tévedés. A káosz nem reálisabb, mint a kozmosz. Sőt: világrendben élünk. Hogy a kaotikus lét a reális, ezt a megállapítást az ügynökök tették, akik azt hiszik reálisnak, amit ők vallanak.

A tanulmány még egy lépést tesz. Azt mondja: a klasszikus művészet a reális, a játékos, a derült, és ez a passzív. A romantikus a szenvedélyes, a szenvedő, és ez az aktív. Ez az előbbiből következik. Majdnem így is meg lehetne fogalmazni: cselekvésre csak annak van szüksége, aki szenved. De csak az szenved, aki nem lát. És csak az nem lát, aki nem él a reális világban. Ez a romantikus művésznak a lehető legpontosabb meghatározása: irreális, mert nem lát tisztán –, mert nem lát, szenved –, mert szenved, cselekednie kell. Ez a mérhetetlen aktivitás, futkosás, nyugtalanság, zűrzavar oka. A klasszikus ezzel szemben lát, ezért reális, nyugodt és nem kell cselekednie, passzív. A magasrendű ember nem az, aki cselekszik és győz, hanem, aki lát és mosolyog. Mert látni több, mint cselekedni. Mindig így volt és így lesz.

BRADSHAW, J. William: *Play and art*. London, 1933. Carpenter. 440 p.

Az ilyen mű elolvasása után az emberben kétség támad, vajon mindannak, amit komolyságban és mélységben az újabb időben elértek, van-e maradandó jellege, s a gondolkodás nem fog-e ismét visszatérni abba a tudományos laposságba, ahonnan a század elején nagy nehezen kimászott. Mert mi kell az ilyen műhöz? Néhány fejezetben több-kevesebb rendszerezői képességgel beszélni a játékról (gyermekjáték, tánc, állatok játéka, sport), néhány fejezetben a művészetről, végül a különböző és azonos vonásokból felépíteni valamely elméletet, ami olyan ostoba, hogy csak az aszkéta tudja elolvasni. Ez a pozitív tudomány. Ez az igazi, hamisítatlan, józan, unalmas, közömbös, végtelenül száraz és üres szópocsékolás.

Hogy a játékról a pozitivisták mit mondtak, az nagyobbára közismert. A játék, úgymond, előkészület az élet komoly feladataira. Tréning a létért való küzdelemre. A gyermek falovon hintázik, s előkészül arra, hogy a csatában paripán, kezében karddal az ellenségre rohan. A kislány azért tologatja a gyermekkocsit, hogy az anyaságra trenírozza magát. Világos, a tologatás oly nehéz és felelősségteljes feladat, hogy már hétéves korában is gyakorolnia kell. Mr. Bradshaw ezt hiszi, és ezt hitte az egész pozitívizmus.

Hogy a golyócskajátékot, a labdázást, a karikázást miképpen magyarázzák, nem érdekes. Valamibe, aminek nincs iránya s értelme, abba utólag beleviszik mind a kettőt.

Frobenius játékelmélete többet mond, csak egy baja van: híres hasonlata a gyufaskatulyával játszó gyermekről, aki a skatulyában boszorkányt tart, nem egyéb, mint a pozitivista elmélet megfordítása. Szerinte nem az értelem és a cél az első, hanem az értelmetlen és a céltalan.

Ez az elmélet még nem visz a dolgok közepébe. Biztos, hogy a játék primer és elementáris. Ezért jelentkezik mindig akkor, amikor az élet gazdagságában túlrad és saját kelyhéből kicsordul, ezért játékos a gyermek, a szerelmes és a művész. Ahol játék van, ott mindig a több van jelen: több, mint amennyinek lenni kell ahhoz, hogy az ember pusztán csak legyen. A célszerű és a gyakorlati ebben a helyzetben alacsonyabb és meghaladott. Az ember saját létéből kilépett. Több lett. Aki játszik, az tékozol, fölöslegét ragyogtatja és szétszórja. A játék öröm; ahová nézel, látod, hogy minden öröm; amit hallasz, meghallod, hogy öröm; amit

megfogsz, tapasztalod, hogy minden öröm. És ezzel az örömmel átitatott fölösleg, ez a túlaradó több: szabad. De nemcsak szabad: tiszta. Minden játék átlátszó, egyszerű. A játék a meztelenül tiszta élet, semmi más. Nincs lekötve tárgyhoz, célhoz, irányhoz, értelemhez, elszabadultan lebeg és táncol és ugrál és hintázik, dobálja magát és gurul. Játszik. Ki játszik? Aki független. A munka az, amikor az ember még nincs, csak erőfeszítést tesz arra, hogy legyen, ezért a munkában keletkezik az ember. A játékban túl van a befejeződésen. Már kész.

A játék köre nem a reális világ. A játék a Semmiben van. *Das Spiel ist das reine Leben im reinen Nichts* – a játék a tiszta élet körülvéve a tiszta Semmitől. Az élet minden kötöttségétől, vonatkozásától, kapcsolatától mentes, teljesen szabad és teljesen tiszta. Az egyedüli állapot, amikor az ember nem az anyagban van, hanem az anyag fölött. A játékban az élet önmagával játszik. A játék legmagasabb gyönyöre túl lenni az *anankén*. Éppen nem a létfenntartásra való begyakorlás, hanem a létfenntartáson túl lenni. Ezért nincs és nem is lehet a játékban szenvedély, mert ahol szükségszerűség van, ott az emberből kiváltódik a szenvedély. A játék túl van a szükségszerűségen. Ezért nem lehet a játék szomorú: minden játék derűs.

Ehhez még a következőket kellene hozzátenni: a végső dolgok játékossága, a világfolyamat mint játék. Ha a játék az őscselekvés, a primer és szándéktalan, az elsődleges alkotás játékossága, amelyben a lét a leggazdagabb, legegyszerűbb és legszebb, egyszóval amikor a lét a teljes lét, vajon fel lehet-e tételezni, hogy az, amit történetnek hívunk, az nem játék? A világtörténet az istenek játéka. S a Hatalmak megvetik azt, aki célszerű, okos, értelmes, irányított, mert tudják, hogy ez az ember nem kész, még gyenge, bizonytalan és szegény. Nem elég gazdag és nem elég erős ahhoz, hogy játsszék. *When a man arrives what he will, the Gods are laughing* – amikor az ember eléri azt, amit akart, az istenek nevetnek. Meg is érdemli a nyomorult, hogy hahotázzanak rajta, ha abban merül ki, hogy dolgozott és akart, és célokat, irányokat követett, és sohasem tudott nem akarni és eldobni minden célt és csak úgy játszani.

Téved, aki azt hiszi, hogy a világot irányító Legmagasabb: Ok, Cél, Értelem, Törvény. Nem. A Legmagasabb éppen ennek az ellenkezője, vagyis annál is több: ami túl van okon és célon és értelmen és irányon. Ez az isteni: a szabad, a játék. Ez az egyedül méltó az istenekhez: játszani. S a

világtörténetben nem szabad irányokat látni, hanem játékokat. A helyesen felfogott élet: játék. Isten játszik velünk, és milyen jó, hogy így van.

FLÜGEL, Hans: *Kunst und Leben*. Wien-Leipzig, 1937. Rassner Verlag. 288 p.

Az agyonbeszélt témát ismét elővették. Ezúttal olyasvalaki, aki – mint egy eminens diák – ami a tárgyhoz tartozott, mindent elolvasott. Főként biográfiai anyagot halmozott fel, vegyesen mindenfajta művész életéből vett példákat mutat be, muzsikust, író, költőt, építőt, szobrászt, leginkább festőt: két korszakból, a reneszánsz idejéből és a XIX. századból. Lehet, hogy a szerzőnek eredetileg lehetett valami tehetsége, csak a gyűjtött anyag és adatmassza szétnyomta. Lehet az is, hogy disszertációra sem érett meg. Ez a mű mindenestre hasonlít az olyan szemináriumi dolgozathoz, amely kerek, csinos, szorgalmas, de az ember már az olvasás ötödik percében ásít.

A minap egy angol könyvet írt, amelynek címe: *Life as –*, ami körülbelül annyit jelent, hogy: Az élet, mint. - Vagyis: *life as art, life as business, life as work, as duty*, az élet mint művészet, mint munka, mint üzlet, mint kötelesség. Csak egyet felejtett ki: *Life as life*, vagyis hogy az élet, mint élet. Pedig a megoldás valószínűleg ez. Az élet elsősorban mégiscsak élet, és ha művészetről van szó, akkor a művészet elsősorban mégiscsak művészet. Ez így, ahogy van, egészen bizonyos.

Az egész könyv arra jó, hogy az embert gondolkozásra készítse valami felől, ami már régen a levegőben lóg. A dolog nem egyszerű. A negatív oldal ez: elrontott élettel nem lehet jó művészetet csinálni. Tudományt, filozófiát lehet. A vallás pedig éppen arra megy ki, hogy az ember életét tökéletesen elrontsa. Ez az elrontás azonban sajátos valami: ebből minden lehet és az élet elrontása azt jelenti, hogy ezt itt elrontom, de azt ott megnyerem. Ezt azonban most a legjobb elhagyni. A negatív tétel tehát ez: elrontott élettel nem lehet jó művészetet csinálni. A pozitív tétel pedig a következő: jó művészet csak sikerült életből fakadhat.

A kiindulópont legyen az a mainapság közhiedelmű felfogás, hogy a művésznek szenvedni kell. Nagyot csak akkor alkothat, ha előbb meghurcolták, megalázták, félreismerették, elnyomták, aki nyomorgott, szegény volt, rongyos, éhezett, akinek öngyilkosság járt a fejében. Az igazi festőnek, szobrásznak, költőnek előbb össze kellett magát véreznie, hogy – mint mondják – előbb az életet megismerje.

Ebben a hiedelemben a modern demokrácia hibrid szelleme könnyen felismerhető. Hiszen ami ellen a demokrácia irányul, az tulajdonképpen a művész – a szabad alkotó. Demokrácia egyébként nem is egyéb, mint olyan társadalmi rend, amely az alkotót igyekszik egyszer s mindenkorra kikapcsolni. Ezért mondja, hogy a művésznak előbb szenvednie kell. Semmi sem olyan baj, mint ha korán elismerik, ha gondtalanul élhet. Az életnek a művészt meg kell gyúrnia, s amíg nincs elborítva sebekkel, addig semmit sem ismerhet meg igazán. Az élet faragja, morzsolja, amíg elveszti alakját, és formátlan massa lesz belőle. Az egész sors kásává lett. Íme a modern művészet: Dosztojevszkij, Proust, Wagner, Sztravinszkij, Picasso.

Ezzel szemben a könyv beszél a reneszánsz művészeiről, s még inkább beszélhetne az ókor művészeiről. Abban az időben a művésztől a szenvedést egyáltalában nem követelték meg. És mégis, íme, egészen jó művészetet csináltak, valljuk meg, sokkal jobbakat, mint a XIX. században. Életük szabadon és tisztán alakulhatott. Ez a klasszikus művészet titka. Volt idő kontemplációra, érlelésre, nem kellett sietnie. Mi ez a klasszikus élet? – Lassú, nyugodt, levegős, nyílt, távlatos, szóval ellenkezője mindannak, amit ma egy művésznak élni kell, akár akarja, akár nem. A klasszikus ellentéte: ami zaklat, siettet, ideiglenes, elhamarkodott, lírizmus és zsurnalizmus. A klasszikus: jelenléte mindannak, ami forma, nyugalom, végleges, kész, mélység és távlat. Klasszikus az a mű, amelyik kész. Hogyan is tudná a művész az alkotást befejezni, ha önmaga éretlen? Az az élet sikerül, amely kész műveket tud alkotni: Homérosz, Szophoklész, Molière, France. A bonyolult, ideiglenes, kapkodó: Balzac, Rodin, Hugo.

Klasszikus művészetet csak az csinálhat, akinek élete kör alakúan befejeződik. A modern művésznak ezzel szemben nincs is sorsa. Hiszen abból, amit akar, hogy vele történjék, semmi sem történik meg. Mindig széttörik azelőtt, mielőtt valami egyáltalában történhetik. Az „élet” ide-oda dobálja, meggyötri, összegyúrja, s nem is jöhet ki belőle más, mint ez az ide-oda dobált, meggyötört és összegyúrt.

Ha most az ember a kiindulópontához visszatér, megérti, mit jelent ez: elrontott élettel nem lehet jó művészetet csinálni, és ezt: jó művészet csak sikerült életből fakadhat. Hogy a megsértett, meghurcolt, megkínzott művész sorsa tökéletesen alakulhasson, az teljesen lehetetlen. És ezért lehetetlen, bármilyen trükköt, mesterfogást vagy csalást alkalmaz is, hogy művészete klasszikus, vagy ami ugyanaz, jó lehessen. Elrontott élettel nem lehet jó művészetet csinálni.

De végül meg kell nézni közelebbről, mit jelent ez a szó, hogy: teljesül. Elsősorban annyit, hogy befejeződik, kész, tele van; másodsorban azt, hogy megérett; harmadsorban annyit, hogy van arca, formája és alakja. Valamije, ami végleges, művészetben és életben egyaránt. Nem lehet az életet összetörni és a cserepekből jó művészetet csinálni. Az embernek mindenütt véglegesnek, meg nem fellebbezhetően teljesnek, alakszerűnek kell lennie. A művész befejezi életét, és a mű a kész monumentum, ami az emberiség előtt áll. A nagy művek sorsminták. A teljes sors minden ember és idő számára készen áll. Arcszerű és független attól, hogy látják, vagy sem, tudomást szereznek róla, vagy sem. A teljes sorshoz nem lehet hozzátenni és belőle nem lehet elvenni. Kész és be van fejezve. Ez az, hogy teljesül. Szobor, műalkotás, remekmű, ami túllépett az emberi mulandóságon és átment az örökbe. Teljesülni annyi, mint eljutni a határhoz, ahová az ember egyáltalán eljuthat, betölteni a sors rendelkezésére álló egész teret és időt. Megérni, vagyis átmenni azon a folyamaton, amikor az ember élete könnyű lesz és habos, édes, illatos, puha, omlós, tiszta, mikor az ember élete már nem is élet, hanem ennél több, s amikor az, aki az életet éli, nem is ember.

MATISSE, Joseph: *Essai sur l'essai - Trois idées*. Paris, 1936. Concorde. 240 p.

A könyv azzal az alcímmel is ellátható lenne, hogy: az esszé, mint a szubsztanciális szellem műformája.

A meghatározás alapja a műfaj történetéből is azonnal kitűnik. Különös, hogy sem a kínaiak, sem a hinduk, sem a görögök, sem a rómaiak esszét nem írtak. A nemes próza mint gnóma (Hérakleitosz, Démokritosz), vagy mint levél (Plinius, Seneca), vagy mint példa (Csuang-ce, Kung-ce), vagy mint zsoltár (babilóniaiak, hinduk) jelentkezett. Az esszé európai műfaj, és első íróinak (Bacon, Montaigne) megjelenésével együtt a szellemnek egészen különös helyzete alakult ki. Az esszéíró magatartásának legfontosabb ismertetőjele az iskolánkívüliség. Montaigne az első ilyen iskolába nem sorolható gondolkozó. Magány, függetlenség, szuverenitás és autonómia. Ezeknek az összetétele adja azt, ami az esszé lényege: a szubsztanciális autonóm perspektívát (*autonome et autochtone perspective substantielle*). Az esszéíró mindennemű, már valahol, bárhol elhangzott véleménnyel szemben bizalmatlan, azért autonóm; a dolgokhoz sohasem lép olyan közel, hogy azoknak egész volta szeme előtt elvesszen, ezért van

perspektívája; sohasem áll meg, hanem előrehatol a germinális valóságig, ezért szubsztanciális.

Hogy ez a magatartás kialakulhasson és ez a szellemi helyzet felvehető legyen, szükség volt arra, hogy a közösségben és a világban az általános szellem autonómiáját feladja, perspektívájáról lemondjon és szubsztancialitását elveszítse. Körülbelül az újkor elején ez el is következett: Montaigne és Bacon megjelentek, az esszé mint műforma és gondolkozói magatartás feltűnt.

Ebben az időben a vallás és a tudomány harca a szellemet olyan két vagy-vagy közé állította, amelyben a választás egyik oldalra sem volt kedvére való. A montaigne-i esszé ettől a történeti pillanattól kezdve a független sem ide, sem oda nem tartozó független ember műformája lett. S minden alkalommal, amikor valahol, valamikor az esszéírás fellendült, azért történt, mert a szubsztanciális szellem, hogy távlatát megmentse és autonóm voltát fenntartsa, a közfelfogásból kilépett és nem foglalt állást. Az esszé ott virágzik, ahol az iskolák, a skatulyák, a közvélemény, a hiedelem alacsony, közönséges. Ezért lett Franciaország és Anglia az esszé klasszikus hazája.

Az esszé nem csatlakozott sem a tudományhoz, sem a valláshoz. Hát akkor milyen viszonya van a művészettel és a filozófiával? Az autonóm szubsztanciális szellem a tudományt elveti. Miért? Mert a tudomány az okság elvén épült fel, „az okság szerint való gondolkozás pedig a gyengeelméjűség jele”. Aki a kauzalitás szerint akarja megérteni a világot, úgy jár, mint az, aki a torony szűk lépcsőjén megy fel sötétben, és a zseblámpával a kezében csak éppen azt a lépcsőfokot világítja meg, amelyet éppen elhagyott, s azt, amelyre lépett. A kauzalitásból nem tud áttörni és kilépni, a következetesség eszelőse lesz.

Az esszé a valláshoz jobban vonzódik, mert a religiózus ember a világot nem tekinti olyan láncolatnak, amely végül is olyan, mint az üveggyöngyfűzér. A vallásos ember problematikája azonban a par excellence szubjektív emberé. „A tudomány az esszéista számára ostoba, a vallás lírai”. Ebből következik, hogy az esszében egyenlő mértékben fontos a látás emelkedettsége, a gondolat morális intaktsága, s az, hogy véleményei megegyezzenek a szép élet képeivel.

Az esszé a művészetet azonban nem fogadja el, mert az „az életet szebbé akarja tenni, mint amilyen, s ezért elrontja”. Ez az idealizálás, vagyis elrontás, minden esetben a valóság rovására megy. Az esszé nem is filozófia, mert az mindig rendszer. Mi a rendszer? Az a gondolatvilág,

amely úgy tünteti fel, mintha a bennünket körülvevő misztérium fátylát minden vonalon sikerült volna felgöngyölítenie. Az esszé megelégszik azzal, hogy ahol alkalom kínálkozik, a fátyol résein átpislantson. S ez a valóság. A filozófusnak nem sikerül több és más, csak egyetlen pillantás. De szerénytelenül azt hirdeti, hogy az összes titkot megoldotta.

Minden esszének különben pontosan ugyanolyan koncepcióra van szüksége, mint egy filozófiai rendszernek. Így tehát minden esszéből kellő részletezéssel filozófiai rendszer készíthető, s fordítva, minden filozófiai rendszerből, a lényegtelen elhagyva, esszét lehetne írni. A különbség az esszéista és a filozófus között tehát az, hogy a filozófusnak egész életében csak egyetlen lényeges koncepciója van, az esszéistának pedig annyi, ahány esszét ír. A filozófus tehát eszmékben végtelenül szegényebb ember. Abból az egyetlen ihletből, amit kapott, egész életében éldegél. Hiába, nincs több neki. S ha mégis lenne, talán fél komolyan venni, mert az előbbi veszélyeztetni. Esetleg újabb, az elsőnek talán ellentmondó intuíciókat a rendszer kedvéért kénytelen elhallgatni és elnyomni.

Az esszéista, mikor az egyik esszét a humanitásról befejezte, nyugodtan fog a másikhoz, amelyben a humanitást elveti. Mert bennünk éppen úgy élnek humanitárius, mint ellen-humanitárius erők, s az egyiknek éppen úgy nincs igaza, mint a másiknak, jobban mondva az egyiknek éppen úgy igaza van, mint a másiknak, és a fontos nem az, amit megállapít, hanem a vélemény értelmes volta, de mindenekfölött az ihlet minősége, a koncepció mélysége, a teremtő gondolat szabad játéka és az emberi elhatározás az abszolútumban.

A rendszerfilozófus abból a meg nem bocsátható ügyefogyott előítéletből indul ki, hogy csak egyetlen tökéletes, ellentmondás nélküli rendszer van öröktől fogva az idők végezetéig, minden ember és minden világok számára csak egy. Az esszéista tudja, hogy ez az egy rendszer Isten tudása. S alázattal megelégszik az ellentmondásokkal.

Önök ebből könnyen azt következtethetnék, hogy mert egyetlen véleménynél sem tart ki, s korlátoznak bélyegzi azt, aki örök véleményeket kohol, az esszéíró nihilista. Tévednek. Az esszéíró nem az „egyetlen-vélemény-sem” álláspontján van, hanem a „minden-vélemény” álláspontján. S így a dolog megoldása éppen az ellenkező oldalon fekszik. Az esszéíró nem nihilista, hanem univerzalista. Már csak azért is, mert egyetlen véleménynek sem tulajdonít örök létet. A vélemény nem is fontos. Ami a fontos: a látás. A fontos: a teória. A fontos: a *theorein*, a szent

látásban való részesülés. Így érthető az esszéista teóriagazdagsága, szemben a filozófus teóriaszegénységével. Egész sereg szent látványban részesül, s mindegyik látvány, teória, ihlet, koncepció, külön világot teremt. Egy ilyen világ egy esszé. A filozófus primitív esszéista, akinek egész életében csak egyetlenegy szent látványban volt része, s ezért csak egyetlenegy esszét tudott írni. Hogy ez az esszé tizenkét kötet? Otromba mentség, s jellemző arra, aki mondja.

Az esszé esztétikája nem egyéb, mint a próza esztétikája. Az esszényelvben, vagyis a par excellence prózában vidámság, komolyság, tömörség, levegős távlat, súly és könnyedség, mélység és világosság találkozik. Amikor az ember ezeket a szavakat felsorolta, a próza lényeges jegyeit már meg is jelölte. A vers lehet olyan könnyű, hogy tartalmatlanná válik, mégis jó vers. A próza ezt nem teheti. A dal, a dráma, a regény megengedhet magának homályt, mégis tökéletes lehet. Az esszé soha. Itt az értelemnek állandóan éppen úgy jelen kell lenni, mint a fantáziának és az érzésnek. Az eposz néhol a merő leírásban kimerülhet: az esszé leírásának csak akkor van jelentősége, ha a képnek filozófiai, morális, pszichológiai távlata van. Az esszé írójának szellemi helyzete a prózában realizálódik száz százaléokban: a próza nem egyéb, mint az autonóm szubsztanciális szellem hangja.

Még egyet. A próféta, a tudós, a költő, a filozófus a hosszadalmasságot megengedheti magának. Esszé azonban éppen az, hogy rövid és tömör, sűrített és szükséztavú. Az igazi esszéista theodiceát ír öt sorban és világtörténetet három oldalon. Harminc lapnál hosszabb művekre az embernek csak akkor van szüksége, ha nem egészséges, és száz lapon mindent el lehet mondani.

OAKUJI, T. – READ, B. M.: *Poetry in East and West*. London-Madras, 1938. World-press. 272 p.

Ha ez a könyv semmi egyéb nem lenne, csak papír, nyomtatás, cím és kötés, akkor is érdemes lenne róla beszélni. Szerény pompája s komolysága követelné. Milyen ízlés lehet az elefántcsontszínű bordás merített papírban, a bodoni betűk fegyelmezett szépségében, a címlap tisztaságában, s a sötétkék buckram vászonkötésben? A könyv mértéke, hogy az ember milyen könnyen barátkozik meg vele, s milyen nehezen válik meg tőle. Van olyan, hogy egy időre az asztalon kell hagyni, melegedjen, mert

barátságtalan, és nehéz megszokni. Ez a könyv halála: a művet, amellyel szemben ekkora bizalmatlanságot érzel, sohasem fogod elolvasni. A másik olyan, ha ellopnám, a bíróság fölmentene, mert azt mondaná, ilyen kísértésnek nem lehetett ellenállni.

Oakuji a japán esztetikus az európai, Read, az angol a keleti költészetről ír, így a csere s a tükrözés kettős: nemcsak kelet és nyugat költészete, hanem a keletiről nyugati, a nyugatiról keleti beszél. Elég keveset. A mű fele idézet. S az egész könyvben olyan áhítatos csend van, mintha a közelben istenek ülnének.

A keleti költészet, szól Read, nem foglalkozás. Mindenki lehet költő? Nem. Mindenkinek költőnek kell lenni. Verset írni annyira nem kiváltság, mint imádkozni. Olyasfajta költészettörténet, mint Európában, keleten hiányos lenne, és a valóságnak nem is felelne meg. Az igazi nagy versek szerzője sokszor ismeretlen, sokszor egy asszony, egy szamuráj, egy pap, egy koldus, egy halász, aki talán írni sem tudott. Read azt hiszi, hogy az európai költők nagy része a verset úgy írja, mint ahogy a szakácsnő a gombócot gyúrja: nem egészen rosszhiszeműen és nem is ihlettelenül, de hivatásosan, és így a legtöbbször isteni áhítat nélkül. Nálunk a vers kivétel nélkül mindig munka. S ott?

*Mint a folyó a tengerben,
a mű a semmittevésben
ér célhoz és teljesül.*

Már ez is vers. Hindu költő írta egy kínai legyezőre –, s hogy a tea, amit ivott, illatos volt, és a legyező tulajdonosnője szép, az természetes.

Költőnek lenni nem hivatás, hanem annyi, mint megérteni a lét örök és mély költészetét. Tegyük fel, valaki Japánban látogatóba megy a bölcshez. Be akar nyitni a kapun, de táblát lát kifüggesztve, s azon a következő:

*Ebbe a házba
túl sok idegen jár.
Terhemre van.*

Milyen barátságtalan és goromba, szólal meg a látogató bosszúsan, megfordul és már távozni készül. A kísérő elmosolyodik és mulatva nézi a kedveszegett idegent. Fordít egyet a táblán s a hátlapra mutat. Íme:

*A felirat, kedvesem,
nem neked szól.*

A kislány a kertben szaladgál s a fűben pihenő állatkák felriadnak. A vers pedig:

*Szegény béka!
Ne félj! Tudd meg,
Issza van itt.*

Az öreg hadvezér halálos ágyán fekszik, papírt és ecsetet kér. Már érzi, az idő elkövetkezett. Fejbólintással elbúcsúzik családjától, barátaitól, aztán azt írja:

*Őszi szél.
A lomb fáradtan hull.
Hová? Ki tudja?
Vándor, ne légy szomorú.*

Közhely. Mi benne a vers? Csoda, hogy az. Mégis az. Költészet a szerelem, a hold, a kakukk, a bánat, az itóka, ahogy költészet a kaputábla, a kislány futkározása és az élettől való búcsúzás. Read azt írja: ezeréves mondatok, és még mindig olyan melegek, mintha reggel ejtették volna ki. Aztán hozzáfűzi: mi más a költészet, mint olyan szavak, amelyek, mint a nap, nem hűlnek ki soha?

Oakuji bevallja, hogy amikor először értett meg európai verset, olyan mámoros szédület fogta el, mint mikor először ivott bort. „Azóta, szól, számomra – a keleti teaivó számára – az európai ember és lélek és élet és költészet jelképe a bor”.

Az erőszakot és a szenvedélyt alig lehet megérteni: a költő nem tűr más véleményt, más érzést, más szavakat, mint csak azt, ami az övé. Az olvasót legázolja és énjébe tapos. Az európai költészet olyan, mint a szerelmes férfi, mikor kedveséért küzd. Ezért van szüksége lovagiasságra, mértékre, rímre, versre, strófára, szerkezetre. Erre a szabályra szükség van, mert enélkül az egész csak egy örült tombolása lenne. A poétika a költészet morálja. Keleten ilyesmire alig van szükség. Ha nyugaton költészettan nem lenne, a versek helyett a költők üvöltöznének.

A borszerű, félörült, szenvedélyes erőszak a nagy szavak költészete. „Nálunk a legszebb szó: a kavics, a vízcsepp, a holdsugár”. Az európai szavak titáni méreteit keleten általában senki sem bírja el kellő hasonulás nélkül. Szerelem, sors, halál, sötétség, éter – a nyugati versekben található szavak, amelyek eleinte úgy hatottak rá, mint a bunkócsapás. Mikor

Nietzschét japán nyelvre fordították, a fiatal emberek százszámra követtek el öngyilkosságot. A hatás olyan volt, mint amikor a fehér ember először adott pálinkát az indiánnak. Demoralizált. Eleinte Shelley, Keats, Wordsworth verseiből nem hallottam mást, mint vad dübörgést, amely úgy hangzott, mint az ágyúdörgés. Később tudtam csak meg, hogy ez a hang szívdobogás.

Aki egyszer a bort megízlelte, nem tud lemondani róla. Sokszor láttam, hogy amikor európai ember először olvas keletit, mintha bűbáj venne rajta erőt. Ugyanez történik velünk, azzal a különbséggel, hogy a bűbájba csaknem belehalunk. Azt, hogy a vers a szavak orgiája, sohasem fogom megszokni és sohasem tudok róla többet leszokni.

SCOTT, Bentley Robert: *Life and fate in the English literature*. London, 1939. Century. 320 p. Aesthetics and philosophy of art series, no. 2.

A világirodalom kitűnő szerzőinek olvasása közben Bentley Robert Scott észrevette a különbséget az olyan művek között, amelyek regényesek és az olyanok között, amelyek költőiek. Karl Spitteler svájci költő kijelentése a regény hibrid voltáról és pszeudo-műfajyszerűségéről, végül arról, hogy ez tulajdonképpen félművészet, eléggé ismerős. Scott hivatkozik is rá, de tovább megy, és a regény ellen való kifogásait esztétikailag és metafizikailag megalapozza úgy, hogy a regényest és a költőit egymástól egyszer s mindenkorra elválasztja.

A különös azonban nem ez. Scott észrevette, hogy kapcsolat van a mű és az életsors között, és az olyan szerző, aki regényes művet ír, annak élete is regényes, aki pedig költői műveket ír, annak élete is költői. A regényesség és a költőiség nemcsak a művészetben nyilatkozik meg, hanem az életben is. Mert, mondja: a sors is mű, s a művészet szabályai reá is érvényesek. A sors esztétikai alkotás, és éppen úgy, mint egy táj vagy tett, vagy maga a kozmosz, esztétikailag értékelhető. Kell is értékelni. „A sikerült sors esztétikai értékeket valósít meg, a nem sikerült pedig esztétikai értéket sért”. Az ember a sorsot értékeli is, de annak, hogy ennek az értékelésnek alapvető gondolatai esztétikaiak, nem ébred tudatára.

Három példából indul ki: Cervantesből, Goethéből és Dosztojevszkijből. Közbevetően beszél Victor Hugoról, Proustról és másokról is. Azt a megállapítást teszi, hogy a regényíró életének alapvonása a problematika. A bonyolult kérdésszerűséget beszéli ki, de anélkül, hogy

megoldaná. A regényesség lényege a probléma, és pedig szándékosan megoldás nélkül. Megoldott és befejezett regény nincs: marék amorf bonyodalom, amelynek sem igazi kezdete, sem igazi vége. Don Quijote sorsa, ha az ember annyi kalandot eszel ki, hogy ne egy, hanem húsz, ötven, nyolcszáz kötetet töltsön meg, a határtalanba meghosszabbítható. A *Wilhelm Meister*, a *Pickwick Papers*, a *Bűn és bűnhődés* vagy az *Eltűnt idő* vagy az *Ulysses* ugyanilyen végnélküli kaland. A regénynek a folytatásra általában hajlama van. Miért? Mert a regényben az élmény, a gondolat, a kép – végeredményben az ember maga – nem fejeződött be és nem nyert végleges formát. A regény csak problémákból, bonyodalmakból, megoldatlanságokból, szóval a sors éretlenségeiből és befejezetlenségeiből készíthető. Ezért a regény a szekularizált újkornak, a demokráciának, a szocializmusnak, a világszemléleti anarchiának, a vallástalanságnak, az istentelenségnek par excellence műfaja. S e kifejezésnek, amelynek gyökerében, alapjában, teremtő magjában az emberi sorskonceptió nyugszik, a modern amorf Proust-Joyce-i regényhez kellett érkeznie. „Ez a jellegzetes élmény, amely csak élmény és semmi más, – nem értették meg, nem érett meg, nem öltött formát, nem fejeződött be. Élet csupán, amely nem vált sorssá.”

Íme a kiindulás: a regény és a költészet szemben áll. A regény témája: az élet. A költészet témája: a sors. Az élet az alaktalan élmény befejezetlen és befejezhetetlen tartama. A költészet témája a sors, a sors pedig a megformált és kész, befejezett és megoldott élet.

A szerző az angol irodalmon ezt az alapgondolatot vezeti végig. A Sterne-ről, Byronról, Thackeray-ről, Browningről írt fejezetek tökéletesek. És az elmélet alkalmazásakor érdekes újabb szempontok derülnek ki. Scott szerint nem az a regény, amit általában annak neveznek, a prózai elbeszélő műfaj, és nem az a költészet, ami versben írt líra. A regény és a költészet között levő különbség nem a műfajban van, hanem a művész sorskonceptiójában. Valaki írhat prózai elbeszélő művet, s az lehet költészet. Ilyen eset Voltaire-é. Írhat valaki versben lírát, és az mégis regényes lesz. Ilyen eset Byroné. Miért? Mert Voltaire sorsot élt, befejezett és kész életet, Byron pedig csupán befejezetlen élményeket. Az angol irodalomban Sterne vagy Thackeray költészetet írtak, bár műfaj szerint a mű regény. „A mű karakterét az író által élt élet karaktere határozza meg.” „A mű azt mondja el, hogy az alkotó életéből mit csinál: regényt, vagy költészetet. Byron verset írt, de az élet, amit élt, regényes volt; Hardy prózát

írt, de az élet, amit élt, költői.” Más helyen: „a mű hovatarozóságát azonnal elárulja, hogy az alkotó saját életét regényesíti, vagy költőiesíti”. Regényesíti, ami nem egyéb, mint impresszionisztikusan élményekbe oldja fel; költőiesíti, ami nem egyéb, mint egyetlen nagy koncepcióba tömöríti és eszerint megformálja.

A regényesítés szélső formája az önéletrajz. Scott idézi Kassnert, aki szerint az önéletrajz a mítosz ellentéte. Ez az abszolút szubjektív élményszerű élet. Goethe, Dosztojevszkij, Proust. A költészet az élet poetizálása, hogy az élet végül is mű legyen, alkotás, kész, sors, ami nem hull szét, nem olvad el, hanem a befejezett dolgok szférájába emelkedik. Lehetne az „örök” szférájának is nevezni. Scott e körnek a „monumentum” elnevezést adja.

Scott könyvének jelentősége, hogy a mű és a sors egységére hosszú idő múltán ismét felhívta a figyelmet. „A tökéletes mű nem lóg a levegőben, de nem nőhet ki hamis, hazug és rosszul megépített sorsból sem.” „Az esztétikai értékek, mint amilyenek a harmónia, a rend, az arány, és mindenekfölött: a szépség, az első megvalósulási területe maga az emberi élet. Csak innen, az életben megvalósult szépségből kerülhet az érték a művekbe”. „A szép sors és a szép mű összetartozik”. „Nem lehet alacsonyrendű életet élni és nagy műveket alkotni”. „A szépség egyetemes értékét a költészet tárja fel, akárhol is nyilatkozzék meg ez a költészet: a műben, vagy a sorsban”.

Az élet poetizálása lassú, kényes, finom és magasrendű munka. Csendes, magányos és nehéz. Amit irodalmasításnak szokás nevezni, az ennek éppen az ellenkezője. Életüket a sznobok irodalmasítják s ezek a jellegzetesen regényesek. A poetizálás elsősorban az egyre növekvő valódiság és őszinteség, s az ennek nyomán járó élesedés, világosodás, lelkesülés, magasodás, ami csak más szó arra, amit Shaftesbury nemes enthuziazmusnak hív. Ez az enthuziazmus a költői élet koncepciója, ez a tiszta szenvedély, amely a magányban oly csendesen tud izzani, de amely az emberek között oly nagy tüzekeket tud gyújtani. Nem feladni a szépet, keresztülvinni az élet minden vonalán: „legyen szép az ember ruhája, legyen szép a háza, legyen szép, amit gondol, s akkor szép, amit alkot, és szép, ahogy él”.

FÁK

*This is not an essay
this is a poem
from You
for You
and
to You*

Talán nem éppen csak az emlékekkel való elteltség és nem a sóvárgott jövőre való várakozás, amikor az ember a maga egészében eltolódik a jelenből, a múltba süllyed, vagy még el nem érkezett időben él, de nincs jelen sem a múltban sem a jövőben, éppen úgy, ahogy nincs a jelenben, alája merül, vagy ami ugyanaz, föléje emelkedik; van nap, hét, ennél hosszabb, egész korszak, hogy befogadásra képtelen, csak saját színültig teltségén ring, mint egy csónak. Egészen más tájban él; a félmámor egy faja, sokszor nem is fél. A bódultság oka sohasem tudott, sohasem tudható, talán nem is egy oka van, talán nem is ok kell hozzá, talán maga szerzi okait, talán maga okozza önmagát. Nincs benne fény, nincs homály, mert a tárgyak éjszaka is égnek, sűrű, tompa, mélyről jövő ragyogással, a szín egyszerre a világ tulajdonsága lesz, nem felszíne, belülről árad a forma, az érzéki test kiterjedése nem kihűlt dísz. Az élet nem folyik, hanem árad, önmagában lüktet, lassú, nyugodt lüktetéssel, mint egy édes, sötét, kábító folyadékba merülve.

Érzékelés, képzelet elválaszthatatlan – *man dichtet schon, wenn man erlebt*, egyik a másikon szépül és gazdagszik. E mély kék színek nincsenek sehol, vagy csak voltak, vagy csak lesznek, – vörösek, mint a csillagtalan éjszakában távoli völgyekben égő fáklyák, – a fekete olyan, mint egy bársony kígyó, amely az embert puha melegével befonja, képtelen hegyet, folyót, eget másképpen felfogni, mint ölelést.

Szüntelenül áramló hullámozás, de folytonosan emelkedőben, mint a dagály: mindig jobban elrejti, mélyebben borítja el azt, amit nem lehet annyira elfedni, hogy ne ragyogjon át. Cselekedni nem lehet, mert hiszen az, amit az ember cselekvéssel el akar érni, egy neme a megnyugvásnak, s ez éppen az, amit nem kell elérni, mert megvan. Befogadni képtelen, mert tele van, színültig tele. Mégis cselekszik és befogad, anélkül, hogy cselekedne, vagy befogadna, azzal, hogy cselekvődik és befogadódik. Alkot, illetve alkotódik. Él, vagyis élődik, azt teszi, amit az élet vele tesz. Növekszik. A nagy pátosz: a világ nagy elszenvedése, ahol már nincs szó

szenvedélyről, mert lényét a mámor annyira át-és átítatta, hogy nem kell ellenkezést legyőznie, – nincs benne semmi rohamos, semmi viharos, semmi erőszak, ugrás, szakadás. Olyan élet ez, mintha az ember hőmérséklete egy fokkal emelkedett lenne, s állandó láza lenne, de egészséges láza, lassan, lassan, mindig intenzívebbé válva, egészsége fölemelkedett volna, áttüzesedett volna, s ami azelőtt kivétel volt, ugrás és lendület, most állapot lett, állandó, a maga ritmusában lengő, mélyen hullámzó áthatóbb állapot.

Ez a fák nagy pátosza: a nagy elragadottság. Ez bennük a színültig teltség hullámzó növekedése, alvó lüktetése, az áradás elszenvedése, ez bennük a fekete bársony kígyó meleg ölelése. Azt teszik, amit az élet velük tesz, ez a láz, és még eggyel több. Már nem is láz, már nem több abból, ami van, hanem kevesebb. Hűsebb, hígabb, csendesebb, egyszerűbb, kevésbé követelő, elégedettebb és állandóbb. A magasabb hőfok, gyorsabb égés, nagyobb sorvadás. Az égés mérséklése, a láznak nem fel, hanem lefelé való fokozása, állandóbb s mélyebb elmerülés. Ez a hűvös láz. A fák az intenzitás fokozásában odáig jutottak, hogy alig melegebbek, mint a föld. A híg növényi vér fokozott intenzitása feladja a hőt, amelynek fenntartása állandó izgalomban tartaná. Leszállt a hűvös mámorba, egy nyugodtabb, egyszerűbb, mosolygóbb állapotba.

A fa állandó áradó növekedése, mélységekből való ömlése zavartalan, mert a táplálékkal egybenőtt. Ételével szakadatlan érintkezésben van. Növése szünet nélküli. A táplálék a föld. A fa a földet szívja, mindig mélyebbre és mélyebbre nyúl bele. De a fa nem parazita. Nem öli a földet, hanem alkalmat ad neki arra, hogy magát elajándékozza. A kötés kölcsönös, a gyökér befürödik a földbe, hogy kaphasson, a föld magába húzza a gyökeret, hogy adhasson. Az, hogy valami van, még nem jelent semmit, minden, ami van, csak az adásban, az elajándékozásban nyer jelentőséget. Ez minden viszony alapja, s ebben a viszonyban az, aki ad, mélyebbről van kötve, mint az, aki kap, mert nem a szükséglet köti, hanem a bőség. Az igazi kényszer sohasem a hiányok betöltése, hanem a fölösleg elajándékozása. Aki ad, az elfogadóra jobban rá van szorulva, mint az elfogadó arra, aki ad. Hálája is mélyebb, büszkesége is, diadala is. Az adás csendes előkelősége ugyanaz, mint ami a földé.

A fa lényének élő és megnyugtató volta, a földdel való megszakíthatatlan együttélése és ebből következik a másik, még lényegesebb, a fa kétneműsége.

Rómában van egy hellenisztikus szobor, széles csípőjű, gömbölyűtestű asszony; asszonyi mellel, mégis fallikus, vagyis férfi. Hermafrodita. A világ legnyugtalanítóbb szobra. Élőlény, aki nyíltságát megkettőzi, aki nemcsak a nőre várakozik, hanem a férfira is. Nő is, férfi is. Kettős izgalom, kettős várakozás, kettős vágyakozás, a vágy mindig két oldalról éri, kettős zaklatottság. Mert az odaadás lehetősége mindig és ugyanakkor az elzárkózás lehetősége is, ez a szexus szörnyű veszélye, teljes feladást jelenthet, és teljes zártságot, egy isten szabadságát és életfogytiglani börtönt.

Ez az, ami a fa kétneműsége: nem. A fában nincsen kettős izgalom, hanem kettős nyugalom. Mindkét nem egymás felé fordult. A fa a hermafrodita teljes ellentéte. A hermafrodita rosszul, a fa a jól megoldott és feloldott kétneműség, a házasság. A fa együtt él a táplálékkal, a fában együtt él a két nem. A nemek állandó ölelésben vannak, éppen úgy, ahogy a fa állandó ölelésben van a földdel. Csak a fában levő két nem ölelése szorosabb. A tápláléktól elválasztható, ha az elválasztás életébe is kerül; a fát ki lehet ásni, gyökerét ki lehet emelni, vagy tépni a földből. A két nemet egymástól elválasztani nem lehet, nem lehet kiásni belőle a férfit, nem lehet kitépni a nőt. A fa az életnek abban az állapotában van, ahol a nemek még nem szakadtak el egymástól. Már megvannak, nem úgy, mint a kőben, ahol a szexusnak nyoma sincs – már láthatók benne, a fáknak már van neme, de két neme van, egyben mind a kettő, egybeolvadva, feloldhatatlan szorossággal egymásban. Minden fában egy életre kötött házasság van, elszakíthatatlan házasság, amely állandóan a tetőn úszik. A súly itt ismét az állandóságra esik, a szünetnélküliségre, minden rohamosság, szakadás, ugrás távollétére, megszakíthatatlanságára. A fa születése, a benne levő két nem nászának kezdete. A nász megszakítás nélkül folyik. Hogy a nász a növekedés maga? Ez maga a táplálkozás? Csak ebből érthető meg teljesen a fa földhözköötöttsége. Ez a sötét mag, ami a fa személyisége. Ez a ragaszkodó kötöttség és kötés, amivel a táplálékhoz és a talajhoz tapad, amivel egymáshoz tapad a két nem. Csak ebből, még a fa számára is elérhetően középpontból érthető meg a fa lénye. Ez az, amit úgy lehet mondani, hogy az egzisztenciája.

Kierkegaard a *Csábító naplójában* beszél az odaadásról, amelyik nem erőszak, nem kábulat, nem részegség és összeroskadás, nem előzi meg semmiféle krízis, és az odaadás nem ennek a krízisnek a megoldása. Ebben az odaadásban a férfi és a nő már könyörög, adhassa oda magát, azon a

ponton áll, hogy már csak az odaadás és az örület között választhat, s az egész lény a másik után való tátongó és örvénylő kiáltássá válik. Ez az, ami a fában levő nemek viszonya: nem. Mert abban, amiről Kierkegaard beszél, még megvan az ellenszegülés lehetősége, hogy: nem –, ha ez az eshetőség már egyenlő is a teljes felbomlással és a magányba való összetört belezuhanással. Még megvan benne az, hogy nem lehet másként, hogy nincs más út, hogy csakis ez az egyedüli mód a továbbélésre, és hogyha nem teljesül, ez nem a halál, hanem ami még a halálnál is megsemmisítőbb. De ezt az odaadást túlságosan sakkban tartja saját ellentéte, és a teljesülés ízét túlságosan a nemteljesülésre való oldalpillantás adja meg, túlságosan elmerül a megsemmisülés lehetőségében, és csakis a bukásra, az összetörésre, a lezuhanásra való tekintettel tud ilyen kizárólagos, ilyen elemi erővel elragadó szenvedély lenni. A nemteljesülés fenyegető veszélyének lehetőségére épített teljesülés. Perverzitás. A fában a nemeknek nincsen lehetősége, hogy egymástól független életet éljenek, nincs lehetősége, hogy ne adhassák magukat oda és ne adhassák magukat teljesen, mert nem merülhet fel az, hogy a kizárólagos egyesülés íze e nem-egyesülésre való tekintettel legyen feltétlen és maradéktalan. Az egyesülés nyugodt belemerülés, a másik lénybe való elmerülés, beleszívódás és elmerülés, ahogy a folyók egymásba ömlenek és elkeverednek. A lény egzisztenciája kötve van a másik lényhez, ahogy Jaspers mondja. A közlésben jut kifejeződéshez, hogy a lény nem tud önmaga lenni, ha a másik nem tud önmaga lenni. Az ember csak akkor lehet teljes, ha az, akivel együtt van: teljes. Olyan emberrel, aki nem tudja vagy nem akarja önmaga teljességét, az ember nem tudhatja vagy nem akarhatja önmaga teljességét. Ezért rettenetesen áldatlan olyan másik *fé*lrel való együttlét, aki nem saját maga. Megakadályozza az embert abban, hogy saját maga lehessen. És ez az egzisztenciális fő törvény sehol sem olyan mélyről kötelező, mint a nemek között. A nemek viszonyában csak az a tökéletesen megnyugtató, ha az ember találkozik szembejövő önmagával, elindul egy rejtett világ felé, és a feleúton megtalálja önmagát, mint aki közeledőben van onnan, találkozik és egyesül vele. Az ember csak önmagával egyesül teljesen szabadon, csak önmagának szolgáltatja ki magát teljesen, mert csak önmagától nem fél. Csak annak adja magát az ember teljesen, akitől nem fél, ezért annak, aki onnan túlról jön, az embernek magának kell lennie. Minden egyéb odaadás részleges. Minden egyes egyesülés alkalmával marad a lényben belül egy rejtett őrség, felfegyverezve, kirohanásra és

ölésre készen, tudja, hogy nem szolgáltathatja ki magát maradéktalanul. Van benne félelem, gyengeség, óvatosság, elővigyázat, tartózkodás, gát, fal, merevség, távolság, szakadék. És ahol félelem, ott gyengeség, ott erődök és falak épülnek titkon, megkeményedik a sejt, ott elkezd minden üvegesedni és törni, ott van az erő:

*a szilárd és az erős a halálé,
a puha és a gyenge az életé,*

ahogy Lao-ce mondja:

*a gyenge legyőzi az erőset,
a lágy legyőzi a keményt,
mindenki tudja a földön,
de senki se mer eszerint tenni,*

– csak a fa. A nemek megpuhulnak benne és meglágyulnak, örökké gyengék maradnak, gyengék, tele étellel, mint a rügy és a csecsemő, oly gyengék, frissek, üdék, puhák, örökké egymás levében főnek, egymásba izzadják nemük illatát, ők tudják, hogy nem az győz, aki kemény marad, hanem aki meglágyul és enged és befogad és felad és feloldja önmagát, tudja, hogy az önfeladás nem a gyengeség, hanem az erő jele. Tudja, milyen rettentő örület azt hinni, az a helyzet ura, aki kevésbé szeret, aki inkább megtartja esztét, aki hidegebb marad, aki távolabb tartja magát – ez a tévedés, amin minden sors összetörik. A győzelem azé, aki inkább szeret, aki elveszti erejét, aki jobban áthevül, aki közelebb van, aki fel tud olvadni, aki meg tud semmisülni. A gyermek annak a nemét kapja, aki mélyebben adta fel önmagát az ölelés pillanatában – ez rajta a bélyeg. Ha az asszony tudott gyengébb és lágyabb lenni, a gyermek leány lesz, ha a férfi, fiú lesz, a gyermek neme az egyesülésben való megsemmisült odaadástól függ, annak a nemét kapja, aki gyengébb volt, mert az volt az erősebb. Mindig az győz, aki fel tudja adni énjét.

A fa nem tudja ezt. Csak az tud, aki nem tud. Ez a fa egzisztenciája. Ez a fa személyisége. Ez benne a mindenekfölött megnyugtató. Minden élőlény közül az, akinek életerve az ölelésben való feladásra épül fel. Aki a földdel, az étellel ölelkezik, s akiben a két nem állandó ölelésben tartja egymást, s egymásba olvadja mézét. Ez a fa mélyen erotikus volta – ezért benne a csábítás, ezért a nyugalom, ezért a gyengeség, ezért az erő, ezért a

csendes, puha tenyészet, az áradó élet – *two ways and one will*, két út és egy akarat.

A győző

Ez a hársfa a Bakony egy völgyében nő, ahol a völgy megszűkül és a déli oldalon tíz-tizenkét tonnás sziklák a hegyoldalból merednek elő. A mag két szikla közé esett. Amíg azt a vastagságot, amit a kövek engedtek, elérte, csaknem akadálytalanul nőhetett. De nem tartott soká. Akkor nekifeszült a köveknek és szétnyomta őket. Most felülről rázuhant egy háznagyságú szikla és eltakarta. A hárs kibújt alóla. Gyökereivel az alsó kövekbe megkapaszkodott és elkezdte a sziklát nyomni fölfelé. Amelyik kő útjában állt, azt megrepesztette. Két helyen, közvetlenül a törzs mellett, asztalnagyságú tömbök zuhantak rá. A Fa rájuk borította kérgét, rájuk ömlött, mint az élő láva, és a két tömböt egyszerűen megette. Az alatta levő köveket szétmorzsolta úgy, hogy gyökereivel átölelte őket és szorította, mint az óriáskígyó, míg a kövek megfulladtak vagyis darabokra omlottak, évekig tartó halálos szorításban kinyomta belőlük az ellenállást. Most a hársnak három derékvastagságú gyökere van. Az egyik több kanyarulat után, amit a sziklatömbök között tesz, egyenesen belefúródik a hegyoldalba. A másik szétágazik negyven, vagy ötven szálra, ötvenujjú rettentő marok, melynek fogásába belenyög a sziklagerinc. A harmadik gyökér félig meztelen, mert a kövek kigurultak alóla, s a víz a földet kimosta, olyan ez a csupasz gyökér, mint a felvágott hasból kiboruló belek tömege. És fölötté három ember vastagságú, négyemeletes, egyenes törzs rohan bele a térbe, magával rántva ágainak és leveleinek roppant tömegét, él, mint egy halhatatlan nevetés.

Jó lenne tudni, mit gondolt ez a hársfa önmagáról, amikor még mag volt. Szabályos és arányos akart lenni, mint minden fa, ideális fa, mint minden lény, ideális lény. De nem volt álmodó. Egy álmodót a sziklák elnyomtak volna. Nem volt hóbortos. Egy hóbortos türelmetlenségében már megszökött volna. Megszökni annyi, mint a sorsot megtagadni. A sorsot megtagadni annyi, mint gyengének lenni. Gyengének lenni annyi, mint legyőzetni.

Lehet látni ilyet, álmodó fákat, amelyek behunyt szemmel gondolnak egy életre, ami nincsen sehol. Zaklatott arcú fák, elsüllyedve a titkolt elégtételekbe. Túl rossz nekik az élet, nem mert rossz, hanem mert könnyebb képzelődni; mintha belemarná magát sorsába, ahogy a ragadozó

belemarkol a húsba, ahogy a repkény sötét ölelésében megfojtja azt, amibe belekapaszkodott. Látni hóbertos fákat, amelyek mint a bolondok csavarják ágaikat, és ésszerűtlen mozdulatokat meredeznek, idétlen táncmozdulatokat tesznek, gúnyt űznek magukból, mert nincsenek magukkal egy véleményen. Vannak patetikus fák, vannak komorak, magányosak. Vannak idióta fák, obszcén, perverz, buta fák. Elvégre a fák arculata félre nem érthető.

A koloskai hárs heroikus fa. Nem szép. De az élet erejének nagyszerűsége nincs ilyen se Homérosznál, se szoborban, sem a beethoveni zenében, sem Nietzsche filozófiájában, sem caesari sorsban. Ez a néma küzdelem, amit egyedül küzdött százötven évig itt, kedvezőtlen hegyoldalon, rohamos esők, marcangoló szél, lezuhanó kövek között, óriási tömbök alatt egy szűk völgytorokban. Meg kellett magát feszítenie, elvesztette minden formáját, meg kellett alkudnia, nem volt szabad könnyörületet ismernie, pillanatra sem, kegyetlen nyugalommal, előrelátással és kitartással tudott csak szüntelenül nőni, s ma, mikor már győzött, harcán már túl van, ráncosan, megviselve, megnyomorítva tud ilyen egészséggel nevetni, nevetni. Mit tudnak még neki mondani az életről ezek után, amin ő nem nevet? Mivel fenyegethetik még? Mitől félhet még? Történhetik még vele valami, aminél rettenetesebbet nem győzött le és nem élt át? Mi az, meghalni? Mi az, félni a haláltól? Már nem fél. Soha, egy pillanatig sem volt boldog, de nevet azon, aki ezért sajnálja. Nem ismeri, mi a bőség. Nem tudja, csak álmából, hogy mi a nyugalom. A béke idegen neki. A gazdagságról nem is tudja, hogy van. Kényelem? Mi az? Sovány, szikár, inas, megércesedett lény. Egy gonosztevő elvetemültségével és egy bölcs körültekintésével. Ha ember lett volna belőle, olyan életet élt volna, mint Attila, vagy Dzsingisz kán, de úgy evett volna, mint Gargantua, és olyanokat nevetett volna, mint Falstaff, és olyan nyugodtan ölt volna, mint Borgia. Ha állat lett volna, meg lett volna benne az oroszlán királyisága, a tigris vérengzése, az óriáskígyó ereje, az elefánt nyugalma, a zerge izmossága és a sas biztossága. Ha költő lett volna, olyan verseket írt volna, hogy meggyulladt volna a papiros. Ha zenét írt volna, olyan lett volna, hogy a hegyek táncoltak volna rá. Ha az emberben ma lenne érzék az iránt, ami fensőbbrendű, ennek a fának papja lenne, fiatal karcsú fiú, aki énekelne és áldozatot mutatna be neki, fényes nyári reggeleken megállna előtte, meghajolna és visszanevetne rá.

Melankólia

Ez a fenyő ott állt a forrás mellett Alsótátrafüreden, a volt Zichy-kastély mellett. Körülötte csupa kicsiny termetű fa, a környéken ő a legmagasabb. Ágait részben a kastély konyhaépületére borítja. Földje fekete, puha és termékeny. A mellette levő forrás üde ömlése az egész vidéket tápláló nedvességgel árasztja el. Nincs benne semmi fáradtság, mert az az ernyedtnék látszó erőtlenség, amivel ágait elereszti nem fonnyadt és nem beteg. Az ott lakók úgy hívják, hogy szomorú fenyő.

Környezetében nincs, ami szomorúságra okot adhatna, jó föld, védett hely, nedvesség, ellenfél hiánya. Magában a fában éppoly kevés az ok, háromszor olyan magas, mint a ház, törzse hibátlanul szép, kivéve néhány gyantacsomót, ami azt jelenti, hogy apróbb sebeket kapott – semmiség. Nincs benne még neuraszténia sem, mert hiszen ez a nyavalya mindig valamilyen elszürkülésben és elszíntelenedésben jelentkezik. A fenyő sötétzöld, tehát jóvérű és jóidegű lény. Csak szomorú. Nem az égbe néz, hanem maga elé mered, vagyis azt a pontot nézi, amit a szomorú lények néznek. Keserűség nélkül, zaklatottság nélkül, indulat nélkül, csaknem szenvedélytelenül. Állatok szomorúsága nem látszik másutt, csak a szemükön. Vannak fogságban élő majmok, néha megunják a pojácaságot és maguk elé néznek. Olyan nézés ez, hogy a ketrec elől egyszerre minden néző eltűnik. Fáradt öreg lovak az utcán ha várakoznak, ebbe az irányba néznek. Dürer Melankóliája is ide néz.

Ez az ide, ez az itt, ez a hová nem belül van. A világban levő hely. Az egész fa ezt nézi. Minden tűje, minden ágacskája, koronája, törzse, az élet végtelen szomorúságát nézi, talán azt, hogy milyen szörnyű a magány, de azt, hogy milyen árat kell fizetni, ha az ember feladja. Talán azt, hogy milyen jó érzéketlennek lenni, mert akkor legalább távol van. De milyen jó elmerülni a valóságban, mert akkor közvetlenül kap mindent, örömet, mámort, vidámságot, szenvedést, főképpen szenvedést. Milyen jó mindez és milyen rossz. A fenyő szomorúságában nincsen vád. Nem von felelősségre senkit, tudja, hogy ez nem olyasmi, ami elintéződik, ha azt mondja, ez az ok. Nincs ok. Egyszerűen így van. Nem magyarázza se vér, sem alkat, se jellem, sem emlék, se sors.

Van az életben valami megrendítően szomorú, s az, akinek erre szemében könny gyűlik, nem tudja, ez a szomorúság milyen megváltoztathatatlan. Szeretne szenvedni, szeretné, ha mindez mélyen belevágna és fájna, szeretné, ha legalább belebetegedne, és milyen jó lenne belehalni. De annyira szomorú, hogy már nem is szenved, nem fáj semmi,

nem beteg, nem sóhajt, nem türelmetlen, azt se tudja, akarja vagy nem akarja, azt se, hogy mindegy, vagy nem mindegy. Már nem is céltalan. Nem az öröm-és boldogsághiány, mert hiszen akkor fájó űr lenne, tér, amiben nincs semmi. Ez a szomorúság sűrű és masszív, égő és áradó, egyfajta súly, amit elviselni tudni éppen annyi, mint szomorúnak lenni. Túl lenni síráson és kínokon, csalódáson, összetörésen, megalázáson, bukáson, magányon, betegségen. Túl lenni halálon –, szomorúnak lenni, itt lenni minden értelem nélkül, magában hordva azt, amiből sohasem lesz semmi, belenőni a megsemmisülésbe, tudva, hogy minden öröm olyan gyümölcs, amely éppen ott, ahol a legédesebb ízt várja, ott benn, a közepében keserű.

Dehogy háborodik fel rajta! – dehogy dühöng érte! – dehogy lázad! Ha még ott tartana, hogy a menekülésnek ezeket a módszereit használni tudná, ha olyan módon tudna megszökni a szomorúságtól, hogy felháborodik, dühöng és lázad. Milyen fölösleges minden ellenállás, milyen szánalmas minden szökés. Ha még lenne kedve, vagy legalább kedvetlen lenne. Ha még hinne a keménységben, vagy legalább hinne. Ha még szeretni tudna valamit, vagy legalább szeretne, vagy ha tudna. Ez a mély sötét gödör mindent elnyelt, s ő belenéz, nyugodt és mozdulatlan, kavargás nélküli feketeség mered előtte, feneketlen és végtelen éjszakai mélység. Belenéz, s az űr nem is vonzza, nem is húzza, éppoly kevéssé, ahogy nem riasztja el, nem fél tőle, nem örül neki, nem kéjeleg benne, nem akar túl lenni rajta, nem vágyódik utána, csak belenéz és szomorú és szomorú. *Under all earth runs water, under all life runs grief*, az egész föld alatt víz folyik, az egész élet alatt szomorúság. Az élet alatt nyugvó sötét és mozdulatlan tó, az élet megnézi arcát e tóban és szomorúságot néz magának és iszik belőle és szomorúságot iszik. Ha a fenyő ágain átfúj a szél, ez az éjszaka-hangszer megszólal, ez a feketészöld hárfa, milyen mosolytalan hang ez. Hogy ég benne a sötétség. Milyen elviselhetetlenül nehéz hang, milyen puha, és hogy árad, előnti a forrást, a házat, a többi fát, a rétet, az egész erdőt, a sziklahegységet, bársonyos tollkezelével megsimogatja őket szeretet nélkül, részvét nélkül, szánakozás nélkül, vigasztalás nélkül, öröm nélkül, s erre maga elé mered, a domb, a hegy, a patak, a szarvas, a fajdkakas, az egész táj alatt szétnyílik a föld, s a világ arca megjelenik a sötét tükörben.

A szűz

Ha az ember a vasúti megállótól Porva felé megy a Hódosér völgyében, amelyik még a legszárazabb nyárban is zöld marad, a keleti hegyoldalon

néhány nyírfa áll. A középén, a többtől körülvéve nem a legmagasabb, de az a fa, amelyiket az ember először vesz észre, annyira először, hogy nézi, s csak egy idő múlva jön rá, hiszen több is van, azaz nincs, mert a többi más.

Tulajdonképpen nem is fa, hanem virág. És mi a virágmorál? Virágzani. Édes mosollyal belenyílni a világba. Csak lenne az embernek száz szeme, hogy minddel nézni tudná.

Aki azt mondja, hogy a nyírfa leányos, okvetlenül tévedne. Sokkal inkább, nagyon ritkán, elvétve, üde és fiatal leány, aki nyírfaszerű. Olyan karcsú, és olyan harmatos csillogása van, olyan egyszerű, sugárzó, hogy csak egyféleképpen lehet megközelíteni, gyengédséggel. Szűzies. Távolról sem abban a bántóan immorális értelemben, ahogy a morálfilozófia, és nem olyan brutálisan irreális értelemben, ahogy az orvos használja. A szűziesség nem fiziológiai állapot, és nem függ semmiféle elváltozástól. Ahol szűziesség van, ott nem lehet elvenni és nem lehet elveszteni. Hogyan lehet a szerelemben elveszteni? Éppen akkor vesztí el, ha nincs szerelem. Nincs szűzies szerelem? Amelyik üde és gondtalan? Egyszerű és tiszta? Olyan, mint a nyírfa? Nincsenek olyan szavak, amelyek olyan gyengédek, mint az ágak hajladozása? Nincs olyan mozdulat, amelyik olyan gyengéd, mint a levél hangtalan meglebbenése? Nincs olyan ölelés, amelyik úgy nő tovább, ahogy a nyírfa kinő a földből? S ez a szűzies szerelem, ezek a gyengéd szavak, ez az édes csecsemőmosoly, ez a nyírfaszerű ölelés nem virágmorál? Virágzani? Belenyílni a világba néma fehérséggel, önmaga bájába beleremegve, mint a sima vízszínen csillogó fénysugár?

Tisztaság testi is lehet. Mert nem igaz, hogy az istenek márványból vannak, egész legbelsőjükig kemény, ragyogó fehér kőből. Az igazi szűzies nem a márvány tisztasága. Csak eleven hústest tud szűzies lenni, az, amiből tiszta nedvek vannak, tiszta rostok, tiszta hús, tiszta vér, tiszta haj, tiszta bőr

—

*reines Herzens zu sein:
das ist das höchste,
was Weisen ersannen
und Weiseren taten*

– tiszta szívvel élni, ez az, amit bölcsek gondolnak, s a bölcsebbek tesznek.

Megtartotta születésének tisztaságát, magába vette az anyatej tisztaságát, a rámosolygó arcok tisztaságát, a napét, a levegőét, a vizét, a

kenyérét, kedvesének szerelmét, gyermekeiét, isteneiét és a halál tisztaságát. Ha valaki feltenné neki a kérdést, hogy mi az ártatlanság, úgy nézne az emberre, mint egy madár, vagy csillag. Ha a lények így néznének egymásra a földön, nem lenne más, csak tiszta szív. A világ olyan átlátszó, mint az üveg, csak ez az üveg puha és meleg és él, annyira él, hogy kibírhatatlan lenne, ha nem lehetne mosolyogni. Az élet ott, ahol fakad, tiszta és édes *pleasure which there is in life itself*, gyönyör, amely magában az életben van. Nem elmenni a forrástól annyi, mint szűziesnek lenni. Az etruszok asszonyaik sírkövére virágot faragtak, se nevet, se mást, se kort, se rangot. Mit mond a sírkő? Aki itt fekszik, virág volt, élni tudta azt, amit a bölcsek csak gondolni.

Áldás

Korcsula fölött, ha az ember túlmegy a temetőn, délkelet felé, nem nagy füves térségen áll a fügefa. Három vastag ága mindjárt a föld színén elválík háromfelé, azután fel-és visszahajlik. Augusztusban illatos, sötétibolya, zsíros, mézízű füge terem rajta. A fület beárnyékolja, védelmébe veszi a teret s a lényt, aki a gyepra lép. Ez a nagy kotlóstyúk itt ül, szárnya alá bújhat mindenki, aki akar. Aki a fa közelébe jut, az anyai test közvetlen melegének terébe lép: védelemben áll, olyan védelemben, amit csak az tud megteremteni, aki az ember javát akarja.

Az ember önmagának is kívánhatja javát. S ez a kívánság, ha elég erős, teljesül. Igen, a kívánság szemben áll a szükséggel. A vágy szemben áll az anankéval. Többet akar. Ha csak szükség lenne, az egész élet a fizika, kémia, biológia törvényei szerint történne. De a vágy túlmegy rajta, többet akar, mint amennyit az ananké engedni hajlandó. A vágy a lehetetlent akarja. És tud olyan lenni, hogy a szükség törvényeit áttöri. A kívánság olyan nagy lehet, hogy az anankét feloldja, a szükségét a szenvedély tüzeiben megolvasztja, s akkor a törvény eltűnik, a kívánság teljesül.

De a váagnak, ha az ember önmagának akar, kimondhatatlan veszélye van. Ez a veszély, hogy a vágy teljesül, s akkor az ember eléri azt, amit akart. Eléri és meglátja, hogy mi volt az, amit kívánt és követelt és vágyott. Megkapja, és meg kell hogy ismerje. Úgy látszik, mintha ajándék lenne. És száz eset közül csaknem százban büntetés. Íme, megkaptad. Ez az, amit kívántál? Ez az. Itt van, használnod kell, élned kell vele és általa. S most derül csak ki, hogy a vágy hamis volt. Nem is ezt akarta. Fel kellene állítani azt a tilalmat: ne kívánj magadnak olyat, aminek teljesülése terhedre válik,

mert vágyad teljesül, és amit akarsz, megkapod. Ezért nem jó, ha az ember önmagának kíván. Nem tudja és nem is tudhatja, hogy mi az, amire vágyódik. S amikor megkapja, csak bánkódik és kiábrándul. Az előbb még kívánta, most már elkívánja, aztán megint visszakívánja.

Ezért jó, ha van valaki, aki az embernek maga helyett kíván: ha van pártfogója, barátja, apja, kedvese. Az ember saját életének áldását sohasem hordja önmagában. Ezért jó, ha van ilyen anyai lény, mint ez a fügefa, aki az ember javát kívánja. Ha védelme alatt állok, tudom, hogy fölösleges kívánnom magamnak bármit is: nincs szükség vágyakozni. Amit ő kíván, abban meg lehet nyugodni, s jobb, mintha én kívánnám. Jobban tudja, hogy mit akarok, mint én. „Ha a bolond az élet vizét nyújtja, kiöntheted, ha a bölcs mérget ad, idd meg nyugodtan”. Mert a bölcs tudja, hogy a méreg jó. Az ember itt a fügefa bölcsessége alatt él. Mi az, amit nyújt? Mi az a jókívánság, amit nekem kíván? Mi az, amit helyettem jobban tud, mint én magam? Nem érdemes gondolkozni rajta. Majd megkapom. Valószínű, hogy nem lesz semmi látható jele. Az ember a legnagyobb vágyak teljesülését nem is érzi. Csak azt érzi, hogy van mellette valaki, aki úgy odahúzódik az ember mellé. Érzi, hogy ő saját maga is fügefává lett: már nem magának kíván, hanem másnak; s a többiek odajönnek hozzám, alám bújnak, mert tudják, hogy helyettük jót kívánok. Leülnek az áldás sugárzásába, esznek az egyre édesedő gyümölcsből, elnyúlnak a gyepen, és a fölöttük zöldellő árnyékos ég alatt alszanak, mint egy embrió.

OLBRIN JOACHIM CSODÁLATOS UTAZÁSA

Napokra lenne szükség elbeszélni, hogy Olbrin Joachim hogyan akart elhelyezkedést találni; nagy kötetekre lenne szükség elbeszélni, hogy temérdek vállalkozását miképpen kísérte minden esetben keserves kudarc. Egyszer bizony kell majd rá időt szakítani, és pontosan el kell mondani, hogy a szegény parasztfiút hogyan lökték ki hazulról, hogyan került a városba, volt inas, szolga, napszámos, munkás, de alighogy valamibe fogott, máris kénytelen volt odébb állni, és kenyerét vesztette. Haramiák közé került, majd katona lett, barát, zarándok, még azzal is megpróbálkozott, hogy király legyen, de abba is belebukott. Mialatt ki alulról fölfelé, ki felülről lefelé, ki csak úgy a maga körében megtalálta helyét, az egyik hírt szerzett, a másik vagyont, a harmadik megelégedett kis

házikóval, vagy feleséggel és gyermekkel, Olbrin Joachim alighogy valamibe fogott, már abba is kellett hagynia.

Sokszor tűnődött rajta országút szélén, árnyékos fa alatt, amikor ott pihent és jószívű emberek adományával gyéren telt tarisznyájából falatozott, ugyan micsoda átok lehet az, ami kíséri s nem engedi megnyugodni. Szíve nem volt sötétebb, mint másé, rosszindulatot senki iránt se táplált –, vajon előbbi életében elkövetett bűnéért kellett lakolnia? A maga fejétől nem tudott rájönni. Megkérdezni pedig? Sose volt barátja, sose volt leány, aki kedvesen szólt volna hozzá. Kit kérdezzen?

Igen-igen sok lapot kellene teleírni, hogy az egész történetet el lehessen mondani, előbb azonban még sokat kellene keresni-kutatni, régi könyvekben, kéziratokban, feljegyzésekben, levéltárakat felhányni, amíg az ember Olbrin Joachimnak, ha nem is egész életrajzát, de sorsának legalább valamilyen kerek krónikáját meg tudja szerkeszteni. Mondom, egyszer időt kell szakítani rá, mert nemcsak érdemes, hanem szükséges is, és meg vagyok győződve, hogy a krónika kiadója művével még hírnevet is szerezhetne.

Ezúttal a hős történetének csak utolsó fejezete kerül nyilvánosságra. A fejezet Gran-Coissard de Plaine városka könyvtárában a XVIII. század közepéről való kéziratban találtatott. A kézirat egy régebbi munka másolata, mert Olbrin minden bizonnyal sok száz évvel azelőtt élt. Ha nem is a legérdekesebb, de mindenképpen egyik legtanulságosabb fejezet ez. Olbrin Joachim, amikor az emberi foglalkozásokat már igazán mind végigpróbálta, mindenütt kudarcot vallott, és úgy látta, hogy senkije sincsen, aki útba igazítaná, egy napon elhatározta, elmegy a világ főkormányzójához, kihallgatást kér tőle, és elpanaszolja neki baját.

Tanyákon, falvakon, kis és nagy városokon keresztül vitt útja, mindig csak észak felé. Napok, hetek, hónapok teltek el, amíg Joachim kietlen síkságon, sűrű sötét erdőn, mocsaras réteken, havas csúcsokon, folyókon, jégmezőkön át az északi tenger partjára ért. Itt aztán csónakba szállt, és ismét napok, hetek, hónapok teltek el, amíg viharban, szélben, havazásban, szigethez jutott.

A parton száz öles cédrusok állottak olyan komolyan, mint a halál angyalai. Befelé szintén cédrusfasor vezetett, magas hegyre, százezer lépcsővel. A hegy tetején irtózatossá nagy palota állott, ezer ablaka volt, ezer emelet a föld fölött és ezer emelet a föld alatt. Valószínűnek látszott, hogy ez a világ főkormányzójának palotája.

Három nap és három éjjel ment Joachim felfelé, mindig felfelé a százezer lépcsőn, amíg a palota kapujához ért. Mindjárt be is lépett, és azt mondta az ajtónállónak:

– A világ főkormányzójával szeretnék beszélni. Hol találom meg őt ebben a rengeteg házban?

A kulcsár ezekre a szavakra megcsóválta a fejét, és azt mondta:

– Nem kis dolgot akarsz, te ember. Én bizony azt hiszem, nagy szerencséd lesz, ha kívánságod teljesül. Nagy úr ám a világ főkormányzója. Nem áll szóba mindenféle jöttmenttel. De ha már itt vagy, eredj végig ezen a folyosón és keresd meg a titkárt, az majd eligazít.

Megmutatta az utat, Joachim elindult, és csakhamar bekopogtatott az ajtón, amelyiken nagy betűk azt mondták: TITKÁRI HIVATAL.

– Azért jöttem, hogy elpanaszoljam bajomat, mert széles földkerekségen egyes egyedül csak a főkormányzó tud segíteni rajtam.

A titkár ezekre a szavakra megcsóválta a fejét, és azt kérdezte:

– Hát mi bajod is van tulajdonképpen?

– Az én bajom, felelt Olbrin Joachim, hogy nem találom a helyemet a földön. Ezen kellene segíteni valahogy.

– Nem-e? – szólt a titkár. – Aztán hogyan történt a dolog?

Joachim elbeszélte, hogy mi történt vele, amióta megszületett, hogyan üzték el hazulról, miként próbálkozott meg a városban mindenféle munkával, mesterséggel, de sehogyan sem akart neki sikerülni. Most már harminc éves, mindent megpróbált, amit tudott, de a végére jutott. A titkár hallgatta, hallgatta, csóválta a fejét, végül azt kérdezte:

– És miért nem találtad meg helyedet a földön?

– Hát ha tudnám, nem jöttem volna ide, de éppen, hogy nem tudom.

A titkár alaposan szemügyre vette Joachimot, felállt és azt mondta, hogy menjen vele. A folyosó sarkáig mentek, ott liftbe szálltak, fölmentek a tizedik emeletre. Ismét végigmentek vagy nyolc folyosón, és beléptek egy szobába, amelyre ezt írták: FELÜLVIZSGÁLÓ. A titkár néhány szót mondott egy fehérköpenyes embernek, aztán így szólt Joachimhoz:

– Vetközz csak le.

Joachim engedelmeskedett, mire a fehérköpenyes belenézett a köldökébe. Jó hosszú ideig vizsgálódott, nagyítót is vett elő, a titkárnak is szólt, suttogtak, végül a fehérköpenyes kijelentette: – Érthetetlen, de nincs.

– Hogyan lehet? – kérdezte a titkár.

– Nem tudom, – felelt a másik és vállat vont. – Rendes gyártmánynak látszik, de tény, hogy száma nincs.

Megtapogatta Joachimot, szemhéját lehúzta, belenézett a torkába, hóna alá nyúlt, kitépett egy szál szőrt, a világosság felé tartotta.

Joachim azt kérdezte: – Mi történik itt velem?

– Úgy áll a dolog, hogy minden ember itt készül ebben a házban. Mi csináljuk őket, és mindegyiknek van száma. A számot a köldökébe írjuk. Nálad ezt a számot nem találjuk. Olyan dolog ez, amit nem tudok mivel magyarázni.

Joachim eltűnődött a dolog fölött, és még kérdezősködni akart, de a titkár karon ragadta és kivitte. Újra liftbe szálltak és leutaztak a tizedik emeletre a föld alá, benyitottak egy ajtón, amelyen a felírás azt mondta: IKTATÓ.

– Mi a neved, és mikor születted?

Joachim megmondta. Az ott levő ember telefont vett fel, az adatokat bemondta, nem is egy perc múlva egy másik ember tolókocsin papírokkal telt acélszekrényt hozott. A titkár kinyitotta, kivett egy térképet, névsort, egy köteg papírt. Keresett, és egy idő múlva így szólt: – Nincs.

– Mire mondd, hogy nincs – kérdezte Joachim.

– Mielőtt az ember földi útjára indul, ilyen acélszekrénybe kerül a név, a szám, a születési hely, az idő és a recept. Ez a térkép azt mutatja, hogy születésedkor hol születtek emberek. Itt a térkép. A te falud nincs bejegyezve. Recepted sincs itt. Nincs iktatva! Nincs száma! Példátlan, hogy itt mi történik! – Ezt kiáltozta a titkár. – Ha a főkörmányzó úr megtudja, az egész bandát el fogja csapni.

Joachimot újra karon ragadta, és kilépett vele. Végig a folyosón, be a liftbe, fel a föld fölött a négyszázhetvennegyedik emeletre. Itt a folyosón beszálltak egy kicsiny villamoskocsiba, kanyarogtak a kivilágított folyosón, végül elértek egy nagyobb térségre. Ott a kocsit megállt, és beléptek az ajtón, amelyen ez a jelzés volt: Y 1333.

A teremről azonnal látszott, hogy műhely, és pedig a legeslegnagyobb műhely, amit Olbrin Joachim életében látott. Lehetett ott vagy tízezer munkás. A falak mellett polcok állottak, olyanok, mint a patikában, fiókokkal és üvegekkel, benne színes porokkal, folyadékokkal, felírásokkal. A munkások előtt kicsinyke mérleg volt, kémlőcső, próbacső, kenőcsésze, lombik, retorta, hajszálcső, arany és ezüst kanálkák, kések, csipeszek, mindenféle ezernyi műszer. A munkások úgy dolgoztak, hogy előttük

valami papírdarab feküdt, lenézték róla, hogy mit kell csinálniok. Aztán a polchoz léptek, levettek egy üveget, kinyitottak egy fiókot, mérickséltek, keverték, megnézték a próbacsőben, megint keverték, forraltak és kavartak.

Joachim ezt a munkát csodálkozva nézte, aztán odaállt az egyik asztalhoz és nézte, hogy a munkás mit csinál. Akkor látta, hogy a papírdarab tulajdonképpen recept, éspedig történetesen ilyen volt:

Hit	0,3331.419.880
Istenfélelem	0,0019.235.988
Komolyság	0,0000.001.368
Pénzéhség	0,4412.688.342
Szeretet	12,3562.955.113
Önzés	0,0000.345.721
Részvét	33,0987.455.692
Szerelem	0,3452.674.116
Irigység	0,3567.922.137

A munkás tiszta próbacsövet szedett elő, az egyik polchoz lépett, leemelte az üveget, amire az volt írva: HIT. Vízszerű folyadék volt, amikor a munkás kinyitotta, nagyon jó tiszta illat áradt belőle. A kellő mennyiséget kitöltötte, aztán egy másik fiókba nyúlt, és az ISTENFÉLELMET vette elő. Ezt kristályalakban tartották. A kristály a folyadékban azonnal feloldódott és a folyadék forni kezdett. Még jobban forrt, amikor a munkás a KOMOLYSÁGOT tette bele. A komolyság mély sötétbarna olajszerű folyadék volt. Az üvegben levő anyag gőzölgött és főtt.

– Miért forr ennyire? – kérdezte Joachim.

– Mert ez mind éltető alkatrész – felelt a munkás. Azzal új anyagot vett elő. Dobozba nyúlt, ahol sárgászöld, takonyszerű nyálka úszott.

– Az ostobaság – felelt a munkás. – Nézd csak, mi lesz ebből a jóillatú, forró anyagból, ha beleteszem.

Az ostobaságot lemérte és beletette. Egyszerre átható bűdösség kezdett terjengeni, a lombik pattogott, mert az anyag hirtelen lehűlt, és az üveg falán köd csapódott le. A massa most fortyogni kezdett és nagy hólyagok pattantak belőle fel. A munkás ekkor bíborvörös port vett elő, amit a tégelyben először megtört. Ez volt a PÉNZÉHSÉG. Mikor apróra és simára

megettörte, az üvegbe szórta. Egyszerre megszűnt mozogni. Kemény lett, mint a szikla.

– Megfagyott – szólt a munkás –, mert ez a vörös por mindent megfagyaszt. Ha egy tonna hitbe egy grammot teszek belőle, tüstént jéggé válik.

Most egy kis üveget vett elő, amelyben világoskék folyadék volt, és ez a felírás állott rajta: SZERETET. Lemérte, beletette, az rögtön feloldódott és párologni kezdett. A gőz minden színben játszott. Most jött az ÖNZÉS. Ez kemény homokkőhöz hasonlított. A munkás ezt is megettörte, és a lombikba szórta. Az anyag megint fagyni kezdett, de nem keményedett meg egészen. A RÉSZVÉT olyan anyag volt, mint a foszfor, valamilyen vegyület alatt tartották, hogy a levegőn ne oxidálódjék. A munkás a jelzett mennyiséget lemérte és elkeverte. Most a massa elkezdett vonaglni.

– Ez azért van – magyarázta a munkás –, mert a részvét küzd a pénzéhséggel és az önzéssel.

A SZERELEM jelzésű üveget vette le. Aranyszínű folyadék volt, és úgy ragyogott, mint a nap. Illata kábító és erős volt, úgyhogy Joachim egészen megszédült. A folyadék a masszát arannyal vonta be. Illatából és fényéből ugyan sokat veszített, az egész mégis fénylett. Aztán a citromsárga nehéz kenőcsöt húzta elő. Ez volt az IRIGYSÉG. Ez is azonnal beleszívódott az anyagba, és a szerelemtől alig lehetett megkülönböztetni.

A recept be volt fejezve. A munkás a bunzenlámpa fölé tartotta és felforraltta. Joachim külön érezte mindegyik tulajdonság szagát, amíg végül az egész áttüzesedett, s akkor az egész szag egybeolvadt. Mikor így az anyag áttüzesedett, a munkás az üvegcsé száját megolvasztotta és leforrasztotta. Ezután már csak az következett, hogy belegöngyölte a recept papírjába, egy kis bádogdobozba tette és félrerakta.

– Kész – mondta.

– Micsoda kész? – kérdezte Joachim.

– Az ember – felelte a munkás, és már vette is a következő receptet.

Joachim ezen nagyon elcsodálkozott. Nem tudta mire vélni a dolgot, s ezért azt kérdezte:

– Hogyan, hát ebből ember lesz?

– Ebből még nem. Hanem majd ha keresztülmegy az összes műhelyen.

Ekkor odajött a vegyészmérnök, és azt mondta a titkárnak:

– Ma reggel kértünk tíz mázsa ostobaságot, mikor kapjuk meg?

– Már azóta hozzák – felelte a titkár –, de mondja csak, mire kérték? Kísérletre? Tegnap harminc tonna pénzéhséget küldtem. Feltűnt nekem. Rendkívüli mennyiség.

– Egyáltalán nem kísérletre – szólt a mérnök. – Mi most itt új beosztást kaptunk. Az európai városokba szállítunk. Holnap megint tíz tonna pénzéhségre lesz szükségünk. A receptek így vannak elkészítve. Nézze kérem, ilyen egy ilyen újszülött receptje:

Komolyság	0,000.000.001
Léhaság	0,000.119.776
Kéjvágy	6,456.233.888
Ostobaság	5.349.222.592
Intelligencia	0.000.114.293
Kötelességtudás	0,010.566.574
Önzés	9,009.344.283
Hiúság	10,273.934.855
Pénzéhség	9888,438.945.665

A titkár megnézte a receptet és köpött.

– Nem szívesen vállaltam ezt a munkát – folytatta a mérnök –, de mit tegyek? Ez a recept itt miniszter, akadémiai tag, elnök, és más mindenféle lesz. El lehet képzelni, hogy a többi milyen színvonalon áll. Az előbb a tűzföldieknél voltam. Az szép és komoly munka volt. De ez? Nagy masszák, kevés és alacsonyrendű tulajdonság. Semmi finomság és bonyodalom. Higgye el, uram, utálni kezdem foglalkozásomat, ha arra gondolok, hogy ilyen lelkeket kell gyártanom. Ha nagy szívességet akar nekem tenni, kedves titkár úr, szóljon az igazgatóságnál érdekemben néhány jó szót. Elvégre már a negyedik millió évet töltöm itt a vállalatnál, és sohasem volt panasz ellenem. Valami nemesebb és magasabb munkát szeretnék végezni.

– Szívesen – felelt a titkár. – Magam is azt hiszem, hogy sok fiatal gyakorlómérnök van itt, akik az ilyesfajta alacsonyabb rendű munkát egészen jól ellátják. Úgy látszik, a főkormányzó úr ezeknek a városoknak elzüllesztését elhatározta.

– Nekem is az a benyomásom. Az ilyen embereknek az egész föld fejlődése szempontjából már nincs jelentősége.

Kezet fogtak, és a titkár a munkafelügyelőhöz lépett. Elmagyarázta neki Joachim helyzetét, átnyújtotta a segédhivatali számot, és felszólította, hogy nevezze meg azt a munkást, aki Joachim lelkét készítette. Minderre a munkafelügyelő csak csóválta a fejét. Alaposan végigmérte Olbrin Joachimot, aztán azt mondta:

– A mi műhelyünkben ez az ember nem készült. Különben is, mi abban az időben Patagóniába szállítottunk. Itt valami hiba lesz.

A titkár újra káromkodott, leszidta a felügyelőt, aztán indultak tovább.

Újra felültek a villamoskocsira, elnyargaltak a liftig, ott fölmentek a nyolcszázhatvanadik emeletre, és benyitottak a TUW 480011/678 – XXIV. számú műhelybe.

A belépőket itt megint egészen más látvány fogadta. Sok száz munkás dolgozott itt is, de a tégelyeknek, fiókoknak, fioláknak már nyomuk sem volt. Mindegyik munkás kicsiny asztalka mellett ült, és valami ötszáz különböző színű lámpácska volt előtte. A lámpák közül néha csak egy égett, néha több, néha valamennyi. A munkások az asztal szélén valamit igazítottak, aztán meggyújtották a lámpákat és az üvegfiolákat nézték. Joachim azonnal az egyik munkás asztala mellé lépett.

– Mi történik itt, ezzel a fiolával?

A munkás az üvegcsét fölvette. Szakasztott olyan volt, mint amilyet az Y 1333 számú műhelyben látott, de amint a receptből kiderült a K 471 számú műhelyben készítették és egy hottentotta lelke volt.

– Itt a recept – mondta a munkás –, itt van, hogy ennyi és ennyi HÓBORTOSSÁG. Most itt van az asztalon ez a mérőléc. A jelzett mennyiségre beállítom a hóbortosság lámpáját. Ez a sötétszürke itt. Most meggyújtom, és keresztülnézek az üvegcsén. Ha nem látok semmit, akkor rendben van. Ha túl sok, vagy túl kevés lenne a mennyiség, akkor szürke folt jelentkezne. Akkor a fiolát visszaküldöm a K 471 számú műhelybe, hogy készítsék el még egyszer, mert rossz.

– Előfordul gyakran? – kérdezte Joachim.

– Nagyon ritkán – felelte a munkás. – Én már tízezer éve vagyok itt, de még egyetlen rosszat se találtam. Nem is hallottam, hogy valaha is találtak volna rosszat. A főkörmányzó úr állítólag ilyenkor nagyon megharagudna, mert a végletekig pedáns ember.

– És aztán mi történik? – kérdezte Joachim.

A munkás megnézte a következő számot. 00.318 volt, és a hiúságot jelentette. A mérőlécezt beállította, aztán a sötét ibolyaszínű lámpát gyújtotta meg.

– Ez a hiúság? – kérdezte Joachim.

– Úgy van – felelte a munkás. – Nézz keresztül az üvegen, ugye nem látsz semmit?

– Semmit.

– Akkor pontos. Most jön az istenfélelem. Ez 138,941.566. Beállítom a lécezt, meggyújtom a fehér lámpát. Nem látok semmit. Ez is jó.

– S ez az egész?

– Nem – válaszolta a munkás. – Most az összes mennyiséget beállítom, és itt, felül, tetszés szerinti számot. Mire vagy kíváncsi, ennek az embernek gyerekkorára, férőkorára, vagy aggkorára? Mondjuk, legyen harmincéves, hat hónapos és öt napos. Helyes? Itt van harminc, itt van hat, itt van öt. Most meggyújtom a lámpát, és nézz ide.

Joachim az üvegbe nézett, és nagy csodálkozására erőteljes fokföldi hottentottát látott, amint a szikkadt talajon ment valamilyen irányba. A munkás eloltotta a lámpákat, és elővette a következő fiolát. Ez volt a felülvizsgálat. A titkár ezalatt megtalálta a munkafelügyezőt, elmagyarázta neki Olbrin Joachim esetét.

– Itt kell lenni a hibának – szólt mérőesen –, mert a felülvizsgáló felel minden hibáért.

– Kérem – szólt a felügyező –, ez ki van zárva. Szabálytalanságról nem tudok, és ez nem is lehetséges.

– Mindenki azt mondja – kiáltotta a titkár –, hogy nem nála történt. Mégiscsak példátlan dolog, hogy ilyesmi előfordul, és akkor még le is tagadják.

Nem is köszönt, csak úgy intett Joachimnak, hogy jöjjön, és máris rohant ki. Újra villamos, fel a liftre, ott beszálltak, és meg sem álltak a föld alatti nyolcszázharminchatodik emeletig. Megint be a villamosba, dübörögtek a villanyfényes folyosókon, alagutakon keresztül, amíg megálltak a VIII-D IX-CV/43 számú műhely előtt.

Amint beléptek, nem láttak mást, mint rengeteg nagy kerekeket, villanyhuzalokat, hajtókarokat, amint szuszogtak, morogtak, sípoltak, eszeveszett sebességgel. Ott kanyarogtak a gépek között, amíg elértek egy tágasabb helyre, ahol számos kicsiny ezüstcsövecske futott valamilyen tálszerű porcelánedénybe. A munkás, aki ott állt, a már felülvizsgált

üvegcsét az ezüstcsőbe tette, a cső felkapta és beledobta valamilyen katlanba. A katlanban nagy nyomás alatt az anyag teljesen megolvadt, és mint alaktalan csepp a másik oldalon lehullott. Innen a gép újra felkapta, és a cseppet átalakította először légneművé, aztán elektromossággá, végül pedig lélekké. Mikor lélekszerűségét elérte, a gép automatikusan sztaniolba csavarta és egy dobozba tette. A másik oldalon álló munkás a sztaniolcsomagokat összeszedte és kazettákba helyezte el.

A titkár néhány szót szólt a felügyelőhöz, de itt sem tudott meg semmit. Azonnal sarkon is perdült, kifutott, újra a villamosba, a liftbe, és máris rohantak visszafelé a föld felé, ezúttal az ezredik emeletre a föld fölé. Itt a 2. F. R. /817 CD VII. számú műhelybe nyitottak be.

Tulajdonképpen ez nem is volt műhely. Csupa kicsiny arasznyi platina ágyúcska állott, csővel az ablak felé. Minden ágyúcska mellett munkás. A dobozból kivette a sztaniolcsomagot és beletette a csőbe. Alája valami töltetet dugott. A terem közepén óriási asztalon térkép terült el, és legalább ezer munkás vette körül. Mindegyik előtt papír, számmal sűrűn teleírva, és precíziós óra. A munkás leolvasta a papíron levő számot, és odaszólt az ágyúnál szolgálatot teljesítő emberhez:

– Északi szélesség 22 fok, 58 perc, 39 másodperc, keleti hosszúság 114 fok, 41 perc, 26 másodperc. Kész. Tizennégy óra hat perc nulla egész hattized másodperc.

Csengőt nyomott meg, s az ágyú abban a pillanatban elsült. Sziszegő hang hallatszott, és kicsiny füstfelhő jelentkezett a cső nyílásán. Mikor a füst eloszlott, sor került a következő sztaniolcsomagra. Így folyt ez teljesen egyhangúan és csendben, ahogy csend és egyhangúság volt az egész épületben.

A titkár odaszólt a munkafelügyelőhöz, itt is kimérgelődte magát.

– Magam állottam az Alfa Udt. 147/639.541 számú ágyúnál – szólt a felügyelő –, és emlékezem minden egyes lélekre. Ez itt nem volt közöttük.

A titkár káromkodott, és már újra a villamoson ültek. A liftbe szálltak és lerohantak a föld alatti ezredik emeletig. Itt voltak azok, akik a recepteket készítették. Receptcsináló csak az lehet, aki az egész lélekgyártást végigcsinálta és a legalaposabban megtanulta. Akkor ide a föld alá kerül, de itt is százezer évig csak gyakorolhat.

A receptkészítők együtt vannak egyetlen teremben, nem úgy, mint a többi munkások. Tevékenységük három részből áll: először megtanulják az összes receptet, amiket valaha is csináltak, aztán elkészítik a megfelelő

variánsokat. Ez az egyszerűbb munka, amihez nem kell ellenőrzés. Van aztán kényesebb is, amihez az igazgatóság tanácsát is igénybe vehették, és az igazgatóság révén kapcsolatban állottak magával a főkormányzóval. Egyesek a lelkek fejlődését és visszafejlődését tanulmányozták. Az erre vonatkozó megfigyeléseket is felterjesztették az igazgatósághoz. Végül itt volt még a tulajdonságok feltalálása. Ilyesmi az eddigi tapasztalat szerint még nem történt meg. A főkormányzó, amikor a gyárat megalapította, a tulajdonságokat meghatározta. Ennek már több száz millió éve. Új tulajdonságokban a receptkészítők nem hittek, de nem hitt az igazgatóság sem. Hogy a főkormányzó véleménye mi volt, azt persze nem tudta senki.

A titkár parancsára egy munkás elkezdte keresni Joachim receptjét. Persze nem találták, mire újra kirohantak, villamosra, liftre, újra villamosra, a 407. emeleten az analízálóba.

A munkás kicsiny kést vett elő, egy csepp vért vett Joachim karjából, üveglapra tette, azt belenyomta egy készülékbe, megforgatta és belenézett. Vállat vont és azt mondta a titkárnak:

– Nincs reakció.

A titkár is belenézett és olyan dühös lett, hogy már káromkodni sem tudott. Elrohant a föld alatti 102. emeletre, majd a föld fölötti hatszáznegyvenegyedikre, megint le a háromezszázhuszadikra, megint fel, és így tovább, míg egy óra múlva visszatértek a földszintre, és a titkár szobájában kimerülten leültek.

– Várj egy kicsit – szólt egy idő múlva a titkár, mikor kifújta magát –, én majd elintézem a dolgot.

Csengetett, a belépő szolgának parancsot adott, hogy azonnal hívja össze az igazgatóságot, aztán kiment.

Joachim sokáig ült a szobában kimerülten a nagy hercehurcától, megszedülve a rengeteg emelettől, de attól is, hogy íme most belepillanthatott az embergyártás nagy titkába. Végül eszébe jutott, hogy a titkár nagyon meg van akadva vele. A legjobban szerette volna, úgy tűnik, ha egyáltalán nem is lett volna. Látnivaló, hogy létezésében itt a házban senki sem hibás. Ezek után Olbrin Joachim meg mert volna esküdni rá, hogy nem is ebben a házban készült.

Egy idő múlva aztán elunta magát. Benyitott az egyik ajtón, azt gondolva, hogy mégis legjobb lesz, ha magával a főkormányzóval beszél, és azt hitte, hogy errefelé lehet. Nagy terembe ért, ahol sok műszer hevert, de nem volt senki. Aztán ismét másik terembe, ahol magas támlás székek

álltak sorban az asztal körül. Kiért a folyosóra, belépett a szemben levő ajtón, de az lakószoba volt, ágygal, szekrénnel, mosdóval. Most sorra ilyen lakószobák következtek, volt legalább háromszáz, egyik éppen olyan, mint a másik. A folyosó kanyarodott s a szobák folytatódtak. A folyosó végén nagy előtér volt. A tér félhomályos terembe vezetett, s itt hangokat hallott kiszűrődni. Benyitott az ajtón és hatalmas kupolás teremben találta magát. A középén emelvény, itt állott egy ismeretlen ember, mellette a titkár. Köröskörül vagy ötszáz feketeruhás ember hallgatott. Joachim eleinte egy kukkot sem értett, de aztán közelebb húzódott a homályban, és hallotta, amint a titkár a következőket mondja:

– Amint látják, uraim, mindent elkövettem, hogy a dolog végére járjak és megfejtsem ezt a rejtvényt, amelynél nehezebbel még egyáltalán nem volt dolgom. Képzeljék el, egyszerre beállít egy pofa, hogy a főkormányzóval akar beszélni, mert nem találja helyét a világban. Ostobaság, gondoltam. Most már tudom, hogy miért nem találja helyét. Hogyan bírhatja ki a földön olyan ember, akit nem mi készítettünk. Most van szerencsém az ügyet az igazgatóság elé terjeszteni. Vizsgálatot indítani fölösleges. Magam ejtettem meg és megállapítottam, hogy a házban senkit sem terhel felelősség. Figyelmeztetem önöket, hogy azonnal kell intézkedni, nehogy a dolog a főkormányzó úr fülébe jusson.

A titkár szavait csend követte, aztán egy hang szólalt meg:

– Elhallgatni a főkormányzó úr előtt?

– Erre szükség van. Olyan baj származhat belőle, amit drágán fizetnénk meg. Ezzel tisztában vannak. Vagy nem?

Újra csend lett. Egy harmadik hang szólalt meg:

– Nekem az a benyomásom, hogy ez az ember misztifikáció.

A titkár dühbe gurult: – Ha ön kíváncsi arra a fickóra, fáradjon el a szobámba és nézze meg. Nincs iktatva, nincs receptje, nincs reakciója. A legjobban szeretném magam is, ha misztifikáció lenne.

Erre az egész teremben nyugtalanság támadt. Sokan felálltak és egyszerre beszélni kezdtek.

– Csend legyen – szólt a középén álló ember, nyilván az elnök –, ne zajongjunk. Van szerencsém a titkár úr előterjesztésére a következő indítványt tenni: szíveskedjenek figyelni. A módszer rendkívüli. De a helyzet is rendkívüli. Úgy áll a dolog, hogy az élet befejezését rendes körülmények között az emberre magára szoktuk bízni. Most azonban

kivételt kell tennünk. Már csak azért is, mert ez az ember nem a mi készítményünk.

– Ön azt gondolja – kiáltott egy hang –, hogy el kell pusztítanunk?

– Azt gondolom – felelt a titkár –, éspedig a lehető leggyorsabban.

E szavakra olyan csend lett, hogy Joachim saját szívdobbanását is meghallotta.

– Bizottságot küldenénk ki – szólt az elnök folytatólag –, amely végrehajtó hatalommal bírna. Tíz tag elég lenne.

Joachim azt gondolta, hogy ebből éppen elég, óvatosan kicsúszott az ajtón és megindult a főkapu felé, hogy ha lehet, megszökjön. Alig ért a folyosó közepére, szembe találta magát tíz fekete emberrel. Tudta, hogy ez a tíz hóhér, aki őt ki akarja végezni. Futásra vette a dolgot, az egyik oldalfolyosóba ugrott. Elloholt a liftig, ott beszállt, és találmányra megnyomta a gombot. De amint kinézett az ablakon, látta, hogy a tíz ember a másik liften követi. Meg akart állni, hogy kiugorjon. Észrevették. A liftajtóknál már fegyveresek állottak.

Éppen a kilencvenedik emeleten volt, amikor észrevette, hogy a liften van egy gomb ULTRA EXPRESS jelzéssel. Megnyomta, és akkor mint a kő, elkezdett repülni lefelé. A szomszéd lift egyszerre lemaradt. A föld alatti négyszáznyolcvankettedik emeleten nem látott fegyverest. Megállt, kiugrott, de a liftet tovább küldte, hadd üldözzék. Felült a villamosra és robogni kezdett a folyosókon. Hidakon, alagutakon száguldott által. Egyszerre csak látta, hogy szemben is jön a villamos. Megáll, kiugrik és be az ajtón. Omega XZH-836/VII számú ajtó volt. Csupa zacskó és zsák, láda és üveg volt. Egyetlenegy se bírt fölemelni. Pedig szerette volna eltorlaszolni az ajtót. A csomagokon ilyen felírások voltak: BUJASÁG, ERŐSZAK, TÉKOZLÁS. Tulajdonságok voltak por és folyadék alakban.

Joachim látta, hogy itt nem maradhat sokáig. Keresztülnyargalt vagy ötven termen. Mindenütt ládák, csomagok, zsákok, üvegek, hordók. Végül egy nagy terembe ért, ahol a tetőről zuhogott a víz és kerekeket forgatott. Turbinakészülék volt. Innen kell hogy kijárat legyen valamerre. Egyelőre azonban csak villamossíneket látott, mellettük inalt tovább. Alig futott száz lépést, mögötte felhallatszott a villamoskocsi dübörgése. El akarták gázolni. Szerencsére azonban ott volt a lift. Beugrott és megnyomta a gombot. Ezen azonban nem volt ultra express jelzés.

Meddig bírom? – Tűnődött Joachim. Az üldözők liftje már közeledett. Felrohant a föld fölötti nyolcszázadik emeletre, aztán ismét vissza. Az lenne

jó, ha a földszinten tudna kiszállni. Ha állna ott néhány gazfickó, azt leütné, s kiugrana valamelyik ablakon. Meg is állt a földszinten, de éppen a titkár volt az ajtónál. Újra vissza, felfelé. A háromszázötvenedik emeleten nem volt senki. Ki akart lépni, de éppen akkor állt meg mellette a tíz feketeruhás liftje. Gyorsan be megint. Felfelé. Most jól figyelt, hogy hol van ember, hol nincs. Az ötszázadikon nem volt senki. Gyorsan kiugrott, a liftet tovább eresztette. Vörös szőnyegek vezettek valamilyen nagy és széles előcsarnokba. Az egész tér fényben úszott. Hatalmas, szépen faragott fakapu vezetett tovább. Vörös-arany terembe lépett. Padlója csillogó fával volt kirakva, gyönyörű bútorok álltak a fal mellett, képek a falakon. Joachimnak azonban nem nagyon volt ideje körülnézni, futott tovább. A másik terem talán még szebb volt. Kék színekben ragyogott a fal és a sok nemes bútor szövete. A harmadik terem zöld volt. Onnan hatalmas ajtó nyílt tovább. Ide is benyitott, és akkor meghökkenve állott meg.

Ilyen nagy termet még sohasem látott. Déli irányban szörnyű nagy, egy darabból készült csiszolt ablaküveg volt. A szoba többi része két emelet magasságban megrakva könyvekkel. A közepén dobogón fekete íróasztal, tele papírral és könyvvel. Az egész szoba képekkel és szobrokkal volt díszítve, éspedig olyan gyönyörűséges szépen, hogy Joachim meg se tudott mozdulni.

Az íróasztal mellett férfi állott, s amikor a belépő zaját meghallotta, lejött. Magas, erős férfi volt, negyvenhat-negyvennyolc éves lehetett, sűrű fekete hajjal, de már sok fehér szállal a fején. A legfeltűnőbb a férfin a keze volt, a csontos, iszonyatos akaratra és öntudatra valló keze, aztán a kékesszürke, villamosszíkra-fényű szeme. Ez a szem, mintha állandóan áramot szikrázott volna, nem is szem volt, hanem hidegfényű hatalmas csillag.

– Mi kell, ember? – kérdezte.

Még nem tudott felelni, amikor az ajtó újra kinyílt, és belépett a titkár vezetésével a tíz feketeruhás.

– Uram! – kiáltott a titkár, és mélyen meghajolt. Nagy csend lett.

– Beszéljen, titkár úr – szólt a férfi csendesen, és hangjában egy kis érdeklődéssel.

A titkár elmondta Joachim érkezését és esetét. Elbeszélte, miképpen kereste a hibát műhelyről-műhelyre, s hogyan vallott kudarcot mindenütt. Végül elmondta, hogy az igazgatóságnak mit kellett határoznia.

– A rend érdekében – tette hozzá alázatosan.

– Határozott tilalmam ellenére – szólt halkán és ellentmondást nem tűrő hangon a férfi –, persze azzal a szándékkal, hogy előttem elhallgatják.

A titkár erre lehajtotta a fejét.

A férfi egy pillanatig gondolkozott, aztán így szólt: – A dolgot magam fogom megvizsgálni. Önöket majd kéretni fogom, ha véleményükre szükségem lesz.

– Igenis főkormányzó úr – szólt a titkár. Mire mindannyian meghajoltak és elmentek.

Olbrin Joachim csodálkozva nézett a férfira. Ez az ember volt a világ főkormányzója.

Mikor azok elmentek, a főkormányzó az emelvényre lépett, széket tett az asztal mellé és azt mondta: – Gyere és ülj le. Mi a neved?

Joachim leült és megmondta.

– Most mondd el, mi bajod.

Joachim elkezdte mondani. Elbeszélte egész élete történetét, nem takarékoskodott a szavakkal, mert látta, hogy a főkormányzó figyelmesen hallgatja. Végigmondta, hogyan került el hazulról, mi mindent próbált meg életében, s hogy érlelődött meg benne az elhatározás, hogy eljön ide. Aztán elbeszélte kalandjait ebben a házban.

– És mit akarsz tőlem tulajdonképpen?

– Elmondtam életem történetét – válaszolta Joachim –, és abból kitűnt, hogy bizony mindent megpróbáltam, amit csak lehetett. Most már nem tehettem mást, mint hogy eljövök ide és eligazítást kérek attól, aki az emberiség sorsát igazgatja.

A főkormányzó egy kicsit hallgatott. Aztán felállt, a terem másik oldalán levő szekrényhez indult, a közepén kinyitott egy fiókot, kivett belőle valamit, visszatért az asztalhoz és leült.

Jó sokáig meredt maga elé, aztán kezét hirtelen megrázta és valamit az asztalra dobott. Joachim akkor látta, hogy kezében arany csésze van, s amit az asztalra dobott, az nem egyéb, mint két gyémántkocka. Szabályos játékkocka. Olyan, amilyennel a babilóniaiak, a rómaiak, a pápai zsoldosok, az angol tengerészek játszanak. Meg is volt számozva, fekete pontokkal, mind a hat oldalán. Csak éppen gyémántból volt.

– Mi ez? – kérdezte Joachim.

A főkormányzó komolyan ránézett és azt mondta: – Az emberiség sorsát intézem.

Joachim újra kérdezni akart, de a főkormányzó nem várta meg:

– Azt, hogy az ember miből, hogyan készül, azt láttad ebben a házban. Recept, tulajdonság, összetétel, ellenőrzés, transzformáció, ágyú. Ugye? Mindent láttál, csak azt nem, hogy az emberiséget ki vezeti. Jobbra, vagy balra. Háborúra, vagy békére. Jóra, vagy rosszra. Szóval fel, vagy le. Most ezt is láttad.

– Ez a sors? – kérdezte Joachim, és a kockára nézett.

– Én vagyok – felelt a főkormányzó –, és ez a kocka az én tudásom.

A két kockán levő számok összege tizenkettő volt. A főkormányzó a kockákat visszatette a csészébe.

– Nyertél – mondta –, így hát hallgasd meg, amit mondok. Van itt a földön, a déli sarkon, éppen a föld ellenkező felén egy másik épület. Nem olyan fényes és nagy ház, mint ez itt, az enyém. Nyomorult viskó, és egy öregember lakik benne. Ez az öreg is készít embereket éppen úgy, mint én. Ebben a házban azonban senki se tud róla. Titokban tartom. Az öreg lelkeit cseréptálakban kevergeti, a gyártás minden munkáját egymaga végzi, vegyületeit fakanállal kavarja, konyhamérleggel dolgozik, sokáig vizsgálgat, mégse tudja soha pontosan, hogy mit csinált. Vannak egészen hibás alkotásai, de vannak néha tökéletesek is, amiket nem tudok utolérni. Embereit nem pontos kiszámítható tulajdonságokból készíti, nem állandó mennyiségekkel dolgozik. Minden alkotásában van valami, ami még nem volt. Az öreg már nagyon lassan dolgozik. Embereit nem is a pontos ágyúval küldi a földre, hanem parittyával lövi. Régebben, amikor még fiatalabb volt, többet dolgozott, de akkor megépítettem gyárait és legyűrtem őt. Most már elmondhatom, hogy a föld az én embereimmel van benépesítve, mert az a néhány lélek, akit ő csinál, nem is számít. Ezerötszáz millió között ötven, vagy száz. Csepp az óceánban. A földön a különbséget észre se veszik, és ezeknek a lelkeknek, ha nincs bennük valami különös erő, el kell pusztulniuk.

Joachim, amikor ezt hallotta, felkiáltott: – Engem is az öregember készített?

– Az készített – felelte a főkormányzó –, és amikor megláttalak, azonnal tudtam. Rendesen figyelemmel szoktam kísérni az öreg gyártmányainak sorsát. Te valahogy elkerülted a figyelmemet. De nem avatkozom a világ dolgaiba. Ha az ember kész, éljen, ahogy akar és ahogy tud. A te dolgodba sem avatkozom. Menj vissza a földre.

A főkormányzó felállt, lement a dobogóról, a széles nagy ablakhoz lépett, és intett Joachimnak, hogy jöjjön oda. Az ablak alatt terült el az

egész föld. Ott látszott New York, London, Madrid, Párizs, az összes ország, sivatagok, hegységek, tavak, folyók és tengerek. Lehetett látni, amint a sok millió ember ott nyüzsög, él a maga módján. Joachim lába a földre gyökerezett, amikor ezt a csodát meglátta, és szótlanul bámulta a világot, minden népével.

– Ez az egész föld – szólt a főkormányzó –, és ott a déli sarkon áll ellenségem kicsiny háza. Nézz körül, és mutass arra a helyre, ahol élni akarsz. Neked adom és élj vidáman.

Olbrin Joachim erre gondolkodóba esett, aztán azt felelte: – Emberséges dolog, amit ajánlasz, meg is köszönöm jószágodat. De bizony azt találom, ha nem te teremtetél engem, nem helyes, hogy elfogadok tőled valamit. Majd elmegyek az én öregemhez és annál fogom keresni igazságomat.

A főkormányzó megráncolta homlokát, szeme szikrát vetett, és ebben a pillanatban nagyon hasonlított arra a képre, ahol Joachim a sátánt látta ábrázolva, amint az Urat kísérti. Az egész csak egy pillanatig tartott, aztán újra nyugodtan így szólt:

– Tégy, ahogy akarod.

Azzal csengetett, és a belépő titkárnak azt mondta: – Olbrin Joachim számára nyitva kell tartani az utat a földre, és oda, ahová menni akar.

Azzal kezét fogott Joachimmal.

Csakhamar leért a lifthez, a földszintre, és ki a kapun. Alig vette észre magát, megint a földön járt. Megindult egyenest délnek, mindig csak délnek, kietlen síkságon, sötét sűrű erdőn, hegyeken, völgyeken, sok napig, hétig ment éjjel és nappal. Tengerre szállt, evezett, evezett, amíg belefáradt, pihent, aludt, aztán megint csak evezett. Egyszer pirkadatkor, meleg nyári időben, távoli szigetet vett észre. Nem nagy sziget volt a rengeteg kék óceánon. Néhány kis halom emelkedett rajta, sűrűn benőtte mindenféle szebbnél szebb növény, cserje és fa. Kicsiny tisztásokon ezernyi virág. Amerre tartott, az öböl kedvesen nyílt feléje. A parton egyszerű, szalmafedeles házikó, mellette kút, köröskörül jól megmunkált földön konyhakert és virágok, megint csak virágok. Kicsit hátrább istálló, talán tehénnek. Az udvaron tyúkok, libák, kacsák sétáltak, s még malac is rőfögött. Joachim ki se szállt, máris megkedvelte a kis házat, a kertet és az egész szigetet.

Rövidesen partot ért. Éppen amikor a csónak orra a fövénybe szaladt, a házból ember lépett ki. Öreg volt, de jól mozgott. Haja sűrűn nőtt a fején, szeme nyíltan és tüzesen égett. Jó volt belenézni ebbe a szembe, amikor az

ember pillantásával találkozott, önkéntelenül elmosolyodott. Kedves, meleg, hamiskás arcán látszott, hogy a tréfát nem veti meg. Egészséges szája jó étvágyról beszélt, s arról, hogy szereti meginni délben, este a maga kis borát. Amikor beszélt, az ember még rengeteg ráncát is elfelejtette. Hangja pedig mélyen és huncutul csengett.

– Isten hozott Olbrin Joachim – szólt az ember és kezét nyújtotta.

Joachim kezét fogott vele aztán azt kérdezte:

– Ugyan kit tisztelhetek benned, aki nevemen szólítasz?

– Én vagyok az öreg, akiről a főkormányzó beszélt neked. Mert ez a sziget itt pont a déli sarkon áll.

– Úgy, hát akkor érkeztem ahhoz, aki lelkemet csinálta.

– Eltaláltad. Gyere Joachim fiam, ülünk le, biztos megéheztél a nagy úton. Én magam úgy vagyok, hogy gondolkozni se tudok, amíg reggel nincs a gyomromban valami. Magdaléna!

A kiáltásra fiatal leány jött ki a házból. Joachim illedelmesen köszöntötte. A leány frissen fejt tejet hozott, jó barna kenyeret tett az asztalra, vajjal és mézzel. Nekiültek reggelizni.

– Aztán – szólt Joachim –, kinek szólítsalak, aki ilyen jószívvel látsz engem házában?

– Szólíts csak János kertésznek – mondta az öreg –, mert az a nevem.

– És csakugyan kertész vagy?

– Amint látod. Állatokat is nevelek, de csak úgy a háznak. A legszívesebben növényeket. Azokból készítem az emberi lelkeket. Azt mondom teneked Olbrin Joachim, derekasan viselkedtél. Különösen a főkormányzó palotájában. Becsületedre válik. Szerencséd, hogy jó adag szőlőnedvet tettem beléd. Anélkül már régen elpusztultál volna.

– Tudod – folytatta az öreg –, én nem úgy csinálom a lelkeket, mint az a gyáros. Nem haragszom rá, sokat tudó ember. De. Majd beszélünk még róla. Mikor a lélek összetételével készen vagyok, egy csepp vért eresztek magamból, a lelket abba olvasztom, és úgy küldöm a földre. A gyáros azt hiszi, hogy anélkül is lehet. Hát igaz, lehet. De az ő lelkei!

A kertész jót nevetett és ivott a tejből. Felálltak és körülnéztek a kertben. Volt ott mindenféle virág, kék, sárga, piros, fehér, halovány, erős, illatos, haragos, árnyékot és napot kedvelő. János kertész elmagyarázta a nevüket és tulajdonságaikat. Aztán a házba mentek. Belül is olyan egyszerű volt, mint kívül. Az előszobától jobbra épült a konyha, mellette a kamra és Magdaléna kicsiny hálófülkéje. Csak éppen aludni, mert itt a déli sarkon

egész évben nyár volt, és a napot a szabadban töltötték. Balra volt a kertész szobája és a műhely.

A középén simára gyalult asztal állott. A fal mellett a polcokon és kicsiny szekrényekben a tégelyek, forralók, mozsarak, mérlegek, különböző színű folyadékokkal telt üvegek voltak. Tiszta és csinos volt minden, és Joachim ezt a helyet is megszerette.

A kertész szépen faragott szekrénykéhez lépett, kinyitotta és nagy könyvet emelt ki.

– Látod – szolt –, itt vannak az én embereim. Nincsenek sokan. A főkormányzó azt hiszi, hogy a sok több, mint a kevés. Nézz ide, jelenleg csak hatvannyolc emberem él, a napokban küldöm el a hatvankilencediket. Már csaknem kész. Ott van.

Az egyik polcról kis cseréptégelyt vett le. A tégely fenekén alig nagyobb, mint egy babszem, piros, kicsit még nedves golyócska feküdt.

– Azért piros, mert a vért már belekevertem. Most száradnia kell.

Az ablakba tette.

– Jó a napra tenni, mert a sugarak valamilyen rejtélyes, de nagyon kedvező hatást gyakorolnak rá. A főkormányzó itt is téved. Láttál ott a házban napfényt? Villany és villany. A szegény lélek egyetlen természetes fénysugarat se kap.

– És aztán? – kérdezte Joachim.

– Aztán a babszemet beleteszem a parittyába és kihajítom a földre. Az utóbbi időben ez már nehezemre esik. Majd segítesz nekem.

Joachim ott maradt az öreg kertésznél és segített neki. A kerti ágyakat gyomlálta, kapálta, magot vetett, virágot szedett, szárított, Magdalénának vizet húzott a kútból, fűvet kaszált a tehénnek, moslékot készített a malacnak. Aztán, mikor az öreg elkészült egy-egy lélekkel, ketten együtt fölmentek a kis dombra. Erről a dombról, éppen úgy, mint a főkormányzó szobájának ablakából, az egész földet be lehetett látni. Még az északi sarkon álló rengeteg palotát is látták fekete cédrusfaival és százezer lépcsőjével. A dombon leültek, az öreg elővette könyvecskéjét, a térképen megmutatta Joachimnak, hogy a babszemet hová hajítsa.

– Látod ott, az ázsiai pusztaságon azt a sátortábort? No jó, amott balról az ötödik sátor. Ott alszik az a tatár. Én csináltam. Oda hajítsd.

Joachim a babszemet a parittyába tette, jól megcélozta a tatárt, lendületet vett és elhajította. A kis babszem felrepült a levegőbe és abban a

pillanatban füstölni kezdett, aztán meggyulladt és kicsiny lángocskával égve repült át a hatalmas téren.

– Ez a próba – szólta az öreg kertész. – A jól készített lélek úgy száll a földre, mint az égő láng. Jól van Joachim fiam, jó dobás volt.

A kis láng éppen eltalálta a tatárt.

Alkonyatkor gyakran felsétáltak ide kettesben, leültek a dombon a kőre és nézték a világ forgatagát, nagy városok sürgését, háborút, szerencsétlenséget, lakomákat, szerelmes lényeket, tűzvészt, ünnepeket. Joachim egyáltalán nem tudott jobbat, mint napi munka után ide jönni és nézni a világot, amíg csak besötétedik. Mikor az esti csillag feltűnt, újra felállt és lement a házhoz, ahol a nagy platán alatt Magdaléna már megterített. Ott állt a párolgó leves, a kupa bor és a kenyér.

Ez a sorsom? – kérdezte önmagától. Ez az a hely, ahol végre megnyugodhatok? Ide kellett jönnöm végül, és itt fogok meghalni, mikor éveim beteltek?

Volt ok arra, hogy ilyen kérdéseket intézzon önmagához. János kertész ugyan beavatta minden munkájába. Megérkezése után nem sokkal már ismerte a virágokat, és azt is sejtette, hogy az öregnek mi a titka. Talán nem is valódi virágok ezek itt, hanem – de csend! Ki tudja? Hátha minden virág lélek? Tudta, hogyan kell bánni ezzel, meg amazzal. Mikor kell öntözni, mikor kapálni, mikor szedni virágát, meddig szárítani, megaszalni, vagy csak fonnyasztani s megerjeszteni. Tudott volna már ő maga is lelkeket készíteni, és munka közben gyakran jutott eszébe olyasmi, hogy milyen szép lenne ilyen virágból és olyan virágból embert készíteni.

Meg is mondta az öregnek, s az így felelt:

– Látszik, hogy én csináltalak. A lelkek nekem is úgy jutnak eszembe. Nem pedig úgy, mint a receptek. Amint kapálgatok, egyszerre csak megnyílik bennem valami, és mintha képet látnék. Olyankor nagyon odafigyelek, a képet jól megnézem, mert tudom, hogy az a lélek képe. Rögtön találgatni kezdem, ugyan milyen növényből tudnám megcsinálni. Előveszem ezt a piros csengettyűt, aztán azt a kesernyés magot, méregzöld levelet is teszek hozzá, jó illatosat, babért vagy mentát. Néha sokáig készül el. Van úgy, hogy egyszerre három, négyen is dolgozom. Bizony Joachim fiam, olyan ez, mint a művészet, nem pedig olyan, mint a főkörmányzó hiszi: tudomány. Sose fogok tudni annyit, mint ő. Sokkal, sokkal okosabb nálam. De szíve nincs neki. S hová jut az ő nagy okosságával? A kockához. Nekem ilyesmire nincs szükségem.

Így beszélgettek sokszor, a délelőtti napon, mialatt a kerti ágyak között dolgoztak. De arról, hogy mi lesz Joachimmal, nem esett szó. Pedig szegény Olbrin Joachim szeretne volna tudni már, hogy megy, vagy marad. Már csak azért is, mert nagyon szeretett volna maradni. Nemcsak a kert, a munka, a kertész, a hely miatt. Úgy állt a dolog, hogy Magdaléna kezdett nagyon is a szívébe fészkelődni. S akkor egy este, mikor fent ültek a dombon, Joachim megkérte az öreget, határozzon sorsa felől.

– Megmondtam neked, fiam – szólt János kertész –, hogy nem csinállok senkinek sorsot. Nincs nekem kockám, és nem is lesz. Ha maradni akarsz, maradj, ha menni, menj. Tudom, szívesen vagy itt. Én is szívesen látlak. Sokat segítesz nekem, meg aztán kedveljük is egymást. Ami pedig a nyugtalanságot illeti? Miért nem beszélsz róla? Ne vágj közbe. Nem vagyok vak, te Joachim. Látom, hogy Magdalénával majd elnyelitek egymást. Keljtek egybe, építsetek házat az öböl túlsó oldalán, szép hely van elég. Én majd gondoskodom arról, hogy a házasságból derék, szép lelkek szülessenek, talán olyan lélek is megszületik majd, aki engem, ha kivénülök, helyettesíteni fog, és utódom lesz. Csak beszélj Magdalénával, hiszen máris egy kicsit maflának tart, amiért körülötte ólálkodsز és még csak a kezét se fogod meg. Kíváncsi leány az. Sima, mint az olaj, illatos, mint a jázmin, és édes, mint az akác. Tavaszleány ez a Magdaléna, egészen neked való.

Mikor az öreg kertész így beszélt, Olbrin Joachim szeméből bizony kipottyant az öröm könnye. Megfogta János kertész kezét és rátette az arcát. Így maradt sokáig, fejét az öreg kezében nyugtatta, mialatt a föld lassan az esti homályba süllyedt és a vacsoracsillag a nyugati égbolton kigyúlt.

THOREAU

*Érett gyümölcs van
a fejed fölött.*

– Ki a legelőre! Elég szénát ettetek!

Pont az én esetem, gondoltam, amikor ezt a mondatot olvastam. Thoreau, bár neve francia, Észak-Amerikában élt és angolul írt. Neve minden számottevő katalógusban megtalálható, mert a *Walden* több száz kiadást ért. Méltán. El kell képzelni, hogy ez az ember java férfikorában,

bár komoly iskolákat végzett, egy napon hátat fordított a civilizációnak, kiment a vadonba, fatörzsekből házat épített, vadászott, halászott, fát vágott, szántott, és egyedül volt két álló esztendeig. Ez a *Walden* témája, s ebből látszik, hogy a világirodalomban alig van elragadóbb könyv. Ő igazán tudta, mit jelent: ki a legelőre! Elég szénát ettetek!

Egyébként is csaknem minden lapján van valami, amin érdemes gondolkozni. Az egyik helyen azt mondja: „A tudomány hazudik. Minden dolog semmitmondó, ha mikroszkóp alatt nézik. Képzeld el az embert, a lovat, a madarat tízezerszeres nagyításban.” Nem pompás? Vagy ez: „Minden méltóságban van valami a szférák hullámmozgásából.” Aki ezt nem érti, nem tudja, mi a tenger és mi a szél. Aztán: „A nagy művek mögött végtelen semmittevés áll, mint a világ mögött a végtelen tér.” Mintha nekem írták volna s nem mondanék le róla semmi pénzért. A művésről ezt mondja: „Ha meg tudod mondani, amit sohasem fogsz hallani, ha meg tudod írni, amit sohasem fogsz olvasni.” Ugyanerről a témáról: „A művésznek könnyen kell dolgoznia, túl sok munka a művet elrontja.”

Végül csak még kettőt: „A történetet éppoly kevésbé szabad kritikusan nézni, mint egy tájat.” Ez az egyik. A másik még inkább kedvemre való: „Egészen csodálatos, hogy a hétköznapi legjelentéktelenebb dolgaiban is hogyan van meg az utalás a természetfölöttire.”

Két címszó alatt megkísérlem Thoreau-t utánozni úgy, hogy műveiből bizonyos szakaszokat, eszméket és szavakat átveszek. Kedvem telik abban, hogy most nem teszek különbséget a magamé s a másé között. Ezúttal, mondom, legyen teljesen mindegy, hogy ezt ki írta, Thoreau, vagy én.

Séta (*Walking*)

Egész életem során csak egy, vagy két emberrel találkoztam, aki a séta művészetéhez értett, ahhoz a sétához, amely zsenialitás, ahhoz, amely, hogy úgy mondjam, szent lödörgés. Az angol *sauntering* szó, amely ezt kifejezi, régi származék. Abban a korban keletkezett, amikor – a középkorban – sokan az országutat rótták, könyöradományokból éltek, és a *Sainte Terre*-re, a Szentföldre zarándokoltak. A Szent Földre mentek ezek a szentföldezők, ezek a *sauntererek*, a szent lödörgők.

Vannak azonban, akik a saunterert a *sans terre*-ből magyarázzák, ami annyit jelent, mint földnélküli, hazátlan, jó értelemben, akinek nincs otthona, mert nincs is szüksége rá, mert minden helyen otthon érzi magát. Ez a sikeres lödörgés titka. Aki egész ideje alatt otthon ül, még lehet a

földön a legnagyobb csavargó; de a lődörgő kevesebbet csavarog, mint a kanyargó folyó, amely szorgalmasan a tengerhez vezető legrövidebb utat keresi.

Minden séta keresztes zarándoklat, mi sétálók szenvedélyes szívű keresztesek vagyunk. Ha el tudod hagyni apádat, anyádat és testvéreidet és feleségedet és gyermekeidet és barátaidat úgy, hogy nem látod őket többé, ha megfizetted minden tartozásodat, megírtad végrendeletedet, felszámoltad minden függő ügyedet, szabad vagy, és készen állsz arra, hogy sétálni menj.

Ismerőseim gyakran szeretnék, ha tudnának úgy lődörögni, mint én. Ez a szabadság, gondtalanság, függetlenség semmiféle pénzen nem vásárolható meg. Hogy az ember sétálni tudjon, az adomány, éspedig az ég adománya. *Ambulator nascitur, non fit.* Csodálkozom, hogy délután, amikor már mindenki elolvasta összes újságját, az utcán nem tör ki az általános forrongás, és az emberek nem szélednek el a világ minden irányába egy kicsit csavarogni.

A sétának semmi köze ahhoz a higiénikus aszkézishez, amit az emberek egészségügyi okból tesznek. A mindennapi séta a nap kalandja. Az ember elmegy az élet forrásához. Amikor egy utazó megkérdezte Wordsworth inasát, hogy ura dolgozószobája melyik, így szólt: ez a szoba itt a könyvtár, dolgozószobája azonban a kapun kívül van.

A séta a legjobb, ha az ember meg se gondolja, csak úgy elmegy kalap és kabát nélkül, este jön vissza, vagy éjszaka. Persze csak nyáron lehet, s ez a séta klasszikus ideje. Télen az előkészületek, az öltözködés az egészet megkeseríti. Sokan sporttal próbálják egybekötni. Ilyesminek nem vagyok barátja. Nagy cipő, meleg harisnya, vastag ing, kesztyű, szvetter, forró tea, vigyázni az időre. Egy síkirándulás csaknem annyi körültekintést kíván, mint egy bankrablás.

Külön varázsa van annak, ha az ember kelet felé sétál, vagy ha nyugatnak. Ha kelet felé megyek, akkor közeledem ahhoz a helyhez, ahol a nap kel, ahol az eredet van. Nyugat felé az ember a Heszperidák kertje felé halad. Nyugat a misztériumok és a költészet égtája.

Az utakat a legjobb elkerülni. Az út végül is a politikához vezet. Ha az ember eleget sétál, vagy ha fölmegegy a hegyre és körülnéz, csodálkozva látja, hogy a tájban milyen kevés az út.

Elv nélkül (*Life without principles*)

Ahhoz, hogy az ember szép életet éljen, kedélyének tisztának kell lenni; ahhoz, hogy kedélye tiszta legyen, jól kell emésztetni; ahhoz, hogy jól emésszen, sétálni kell; ahhoz, hogy jól tudjon sétálni, elvek nélkül kell élni.

Thoreau az egész botor pénzhajszát, napilap-izgalmat, politikát nemcsak vétkes babonának tartja. Mindaz, szól, mint egy kínai, nem praktikus. Praktikus az, ami hasznos. Hasznos pedig szépen élni. Ehhez a kedély tisztasága kell, ehhez azonban jó emésztés kell, ehhez viszont séta kell, s ehhez végül az kell, hogy az embernek ne legyenek elvei.

Az elvek a világon a legantipraktikusabb dolgok. Ha valaki azt mondja: az emberiséget a békéhez a demokrácia segíti, a világ azonnal felfordul. Persze akkor is, ha azt mondja: küzdenünk kell a demokrácia ellen. Akkor is, ha azt mondja: mindenkinek minden nap meg kell mosakodni, vagy a világot csak a kopasz emberek kormányozhatják, vagy módszeres ismeretből fakad a tudás. Az ilyen elv az embert a gondtalan séta örömétől megfosztja, s ha nincs séta, nincs jó emésztés, ha nincs jó emésztés, nincs tiszta kedély, ha nincs tiszta kedély, a szép élet elveszett.

Régebben írtam valamit, ahol a leghatározottabb módon bizonyos belátást sürgettem. Röviddel utóbb kijelentettem, hogy a belátás fölösleges. Valaki azt kérdezte: hogyan lehet az, hogy elveimet olyan hamar megtagadom? Azt szerettem volna válaszolni: az elvek arra jók, hogy megtagadják őket. Csak azért nem válaszoltam, mert tudtam, hogy ez is elv, s a leghelyesebb még meg se tagadni.

Más alkalommal igen örültem Goethe egy mondásának. Így szól: nem elég, ha barátainkért életünket áldozzuk fel, elveinket is meg kell tagadnunk értük.

Azt hiszem az elv a modern városi, úgynevezett civilizált ember számára ugyanaz, ami az indián, vagy a néger számára a fétis. Lélekszurrogátum. Attól fél, hogy lelkét elveszíti. Meg kell őriznie valahol, és szilárd elvbe rejti, ahogy az indián a manába, a néger a fétisbe. Az elvek azért veszedelmesek s azért képesek még az emésztést is megzavarni, mert tele vannak manával, vagyis lélekkel. Csak primitív embernek van elve. Szegény, nem tudja, hogy lelkét bezárta valahová. Saját maga fosztja meg magát szabadságától. S hogyan tudjon a nem szabad ember sétálni? Legfeljebb körben jár, mint a fegyenc a fegyház udvarán. Így járnak az emberek a városok utcáin folyton körbe-körbe saját elveik körül.

Az elvekről való leszokás radikális módja, hogy az ember kineveti őket. Kivétel nélkül minden elvet, minden elvhű embert, saját magát is. Az elvek

mindent kibírnak, még a kínzókamrát is. Nemcsak kibírják, az elv győzelme éppen a máglya. Egyedül a nevetéstől fél, de attól aztán nagyon. Ezért ha valaki valamit nagyon komolyan állít, a legjobb a szeme közé nevetni. Minden egyéb módszer csak félmegoldás.

Hogyan ismeri fel az ember az elvet? Ruhájáról. Az elv, kérem, fekete ruhában jár, papi talárban, méltóságteljesen mozog, kenetteljes hangja van, és mindig hirdet. Itt van például ez az elv, amelynek neve: „A munkás emberiség tartja fenn a világot.” Tegyen a fejére gyermekláncfű koszorút, a nyakába akasszon csengőt, kezébe tegyen játékbabát, húzogassa meg a talár gombjait, és kiáltson rá: kukucs! Te vagy a munkás emberiség? Meg fogja látni, hogy az elv a méregtől el fog vörösödni. Tiltakozom az ellen, szól majd, hogy ilyen komoly urat kigúnyoljanak. Mire, kérem, nyugodtan fogjon krétát, a fekete talár hátára pedig szép olvasható betűkkel írja fel: ez a számár eladó! Az elv dühös lesz és ordítani fog. Ne ijedjen meg tőle. Tegyen ajánlatot neki, hogy játsszanak egy kicsit piros pecsenyét.

De hiszen ez nihilizmus! Nem, kérem, fogja mondani Thoreau, a nihilizmus is elv.

FARAGOTT FEJEK

A világ dolgait három csoportba tudnám osztani. Az első csoportba tartozna általában minden; nincs a világon, amit meg ne tapasztalnék. Napfelkeltét vagy lyukas cipőt, sáros utat vagy beteg kutyát, beszédet, képet, komolyan kell venni, bármilyen. Persze nem sokáig. Mert ez az érzékek világa.

A második csoportba tartozna minden, amivel kapcsolatba lépek, és az nem ereszt. Barátság fejlődik ki közöttünk, s ez a barátság néha szerelem. Lehet ember, táj, könyv, kép, tárgy. Különösen sokra becsülöm öngyújtómmal való barátságomat. Gyakran beszélek hozzá, különösen amikor megtisztítom, megtöltöm, kedvesen nézek rá, s ő megérti. Ruhákkal is szoktam barátkozni; van egy nadrágom, a vele való kapcsolatom különösen mély. Mások zsebórájukkal vannak így. Ez a szimpátia világa.

Végül a harmadik csoport, az állandó, vagy legalábbis hosszú ideig tartó kapcsolat. Úgy hívom, hogy az ilyen dolog: meditációs objektum. Ez a szellem és a szeretet világa. A napnak vagy az éjnek nincs olyan perce, amikor ne időznék szívesen annál, ami számomra ilyen meditációs

objektummá lett. Persze itt a szépség vagy az érték szerepe majdnem semmi. A dolog lehet jelenség, éppen úgy, mint művészi alkotás, elvont gondolat, emlék, sőt lehet imagináció is.

Úgy vettem észre, hogy ezt a megkülönböztetést mások is megteszik, ha nem is tudatosan. A művészet általában olyan dolgokat teremt, amelyeket az ember szívesen megnéz, bennük kész örömmel gyönyörködik, de semmi több. Aránylag kevés olyan mű van, amely megragad és hosszabb ideig nem ereszt. Ezek a nagy művek, mint Raffaello Madonnái, a Divina Commedia vagy Homérosz. Meditációs objektum egészen kevés van. És különös, hogy ezek éppen nem a remekművek. Ilyen objektum a willendorfi Vénusz, ez a nagy hasú, hájas hölgy, alig ökölnyi, a neolit korból való, talán húszezeréves, csúnya, csaknem obszcén kis szobor, amely az emberiséget egészen mélyről foglalkoztatja.

A legmagasabb rang, amit nálam valami elérhet, hogy meditációs tárggyá lesz. Nem volt sok. Három-négy ember: Lao-ce, Nietzsche, Hérakleitosz. Néhány táj. Nő? – Igen, nő is volt, nem gyakran, és ritkán élőlény, a legtöbbször a fantázia paradicsomából jött hozzám. Igazi szerelmeim ilyen asszonyokhoz fűztek. Gondolatokkal és képekkel, könyvekkel és szobrokkal is megtörtént, hogy magányos szemlélődésemhez modellt állítottak, csendesen, hűségesen és jóindulattal. Állandó, gyermekkoromtól fogva szüntelen meditációs tárgyam volt Isten, ami természetes, mert azt hiszem, hogy ez minden embernél így van, és szükségképpen így kell hogy legyen.

Most, hogy mindezen így eltűnődöm, sietség nélkül, csak jó lassan, kószáló sétalépésben, most éppen új meditációs objektumokat fedeztem fel, s az első pillanatok megilletődött áhítatában vagyok. A hajó fél ötkor kötött ki. Lakást csakhamar találtam, kicsit rendbe hoztam magam, s elindultam a kicsiny, régi kikötővárosban a bűbajos, nyári délutánt méltóképpen semmittevésben eltölteni. A parti kávéházban életem legjobb törökkávéját ittam, aztán szívemben édes gondtalansággal a szűk sikátorokban csavarogtam. Egyszerre csak a dóm terére érkeztem. A régi kicsiny tér éppen olyan meghitt volt, mint amilyen hazug és színadi a mai. A modern életből a legkevésbé az épületeket viselem el. A dómhoz megyek az idegen sétáló kíváncsi bámészkodásával, s akkor észreveszem, hogy a sok oszlopfő megannyi faragott emberi fej. Cseppet sem apostoli vagy ideális, angyali, tradicionális egyházi figura, nem, még fantasztikus szörnyeteg sem. Ha megszorítanának és hasonlatra szólítanának fel, azt kellene mondanom: a

legközelebb Brueghel flamand paraszt-karaktertanulmányaihoz állanak. Azzal a különbséggel, hogy nem karikatúrák. Egyszerűen szólva ezek a fejek igazak. Ezek a fejek a művészetnek abba a csoportjába tartoznak, amelybe a willendorfi Vénusz. Nem szépek. Némelyik megdöbbenően ocsmány. Másik előkelő, jól fésült és nemes. Egyikük sem hasonlít a másikukhoz. Mindegyik külön misztérium. Ezek a fejek meditációs objektumok.

Egy kicsit hátrább lépek, a kőkorlátra ülök, lábamat lógatom, cigarettára gyújtok és nézek.

Eleinte arra gondoltam, hogy egész sereg olyan művet írok, amelyek mindegyikében egy ilyen fej életrajzát kísérem meg utólag rekonstruálni. Lehet, hogy egyszer meg is teszem. Ezúttal csak az egyikről beszélek. Nem éppen a legkiemelkedőbb, de minduntalan visszatért hozzám, s elbeszélem azt, amit a vele való érintkezés hosszú idején róla megtudtam.

(A tárgy.) Először is maga a fej. Az arc kerek. Kétféle kerektség van, nap-és holdkerektség. A nap telt, sugárzó, húsos. A holdé vak. Ez itt mindenesetre s azonnal felismerhetően lunáris kerektség. Bamba és alattomos. A művész tüneményes emberismeretére vall, hogy az első pillanatra sem lehet kétség felőle. A homlok nagyon kemény és alacsony. A haj sűrű, de vékonyszálú, csaknem selymes, cseppet sem hajlik sem a hullámra, sem a göndörödéssre. Az arcbőr pergament anyagú, világos, kreolos, inkább sárga. Fogai bestiálisan erősek és nagyok. A szeme feltűnő, messzire világító gálickék, olyan szem, amelyben nincsen semmi emberi. Feltettem a kérdést: honnan kapta a szemét ez az ember. Angyaltól? Nem. Luciferi? Nem. Gyermeki? Nem. Éteri? Nem. Gonosz szem? Nem. Valahogyan ez a szem is, mint a holdkerektség, vak. Persze nem fiziológiai értelemben. Ez a szem a lényegyet nem látja. Hát mit lát? Befelé fordult? Nem. Irreális? Nem. Fantasztá? Talán. Iszákos? Álmodó? Bolond? Lehet. Ezenkívül tehetetlen. Mégis erőszakos, bár szelíd, bosszúvágyó, s ha nem is irigy, engesztelhetetlen és sóvár. Többet nem tudok.

(A történet.) Antalnak hívták. Apja, a püspöki jószágkormányzó a kanonok házában kulcsár volt, s a kikötővel párhuzamos harmadik utcában a templomtól ötven lépésnyire lakott. Anyja kicsiny gömbölyű asszony volt, aki a házat csak reggelenként hagyta el, hogy a húst vagy a halat meg hozza. Mint a többi gyermek, Antal is a kicsiny homályos udvarban élt; mikor már

járni tudott és a kapuba ment, anyja mindig rákiáltott. Négyéves korában gyakrabban elvitték a püspöki palotába, de nem ment szívesen, mert a sarokban kellett ülnie s hallgatnia. Ilyenkor apja eltűnt, aztán visszajött, s anyjával sokat és hadarva beszélt. A szomszéd házban volt néhány gyerek, akiktől hallotta, hogy a halakat a vízből fogják ki. Ezt egyszerűen mesének tartotta.

Mindig többször bízták meg apróbb feladatokkal. Hol a püspök úrhoz kellett mennie, hol a kanonok úrhoz, fel a házba. Itt sok szép tiszta bútor volt és csend. A kanonok úr szigorú volt és kövér.

Aztán ő járt le a partra, s kosárban hozta a halat. Segített az olajszüretnél is a bogyt szedni. Barátaival többször ment fűgét lopni a kertek közé. Megtanult horgászni, és nyáron, jó időben az öbölbe kicsónakáztak.

Télen volt, amikor egy napon nyugtalan beszédet hallott. Nem értette, de megijedt. Otthon is ugyanazt a szót mondták, mint az utcán. A kanonok úr lejött, és ismét ugyanazt a szót mondta. Nemsokára sok temetés volt a városban. Anyja is ágynak dőlt. A házba hagymát hoztak, megvagdalták és a falra akasztották. Nagyon erős szaga volt. Anyja meghalt, és akkor nagyon különös érzett. Olyan volt, mintha a tengeren lett volna, s a csónak alatta hullámozott volna. Kiáltozott és megfogta a széket, hogy el ne essen. Apja nem törődött vele, mert sírt.

Nemsokára dolgoznia kellett. A templomot septe, az udvart feltörölte, a pékhez járt kenyérért, a piacra húsért, a pincéből bort hozott. Mikor ruhát mostak, segített a vizet kiemelni a ciszternából. Csak estefelé tudott megszökni a vízhez horgászni vagy csónakázni.

Négy, vagy öt tél múlt el így. Már csaknem olyan magasra nőtt, mint az apja. Megtanult főzni, eljárt harangozni, és a templomban a kanonok úrnak ministrált. Ilyenkor pénzt is kapott, s apja új ruhát vett neki. Szép ruha volt, a nadrág egyik szára sárga, a másik barna. Cipője bőrből volt, kabátján csillogó rézgomb. Sapkáját félreapta, s a toll a szélben lengedezett, amint a parton járt.

Tavasszal megint azt a szót kezdték emlegetni. Ugyanakkor nagyon sok idegen hajó jött a kikötőbe, a kanonok úr sokat járt a lépcsőn le és fel, a házba rengeteg idegen jött, furcsa nyelven kiabáltak, ami olyan volt, mint a számárüvöltés. Eleinte nevetett rajta, de egy idegen ráfordult, s akkor elhallgatott.

Megint sok ember halt meg, és apját is eltemették. A kanonok úr azt mondta, hogy most a kis kamrában fog lakni, az udvar végében. Idegen házaspár jött oda, s attól kapott enni. Nem volt jó.

Talán ősz volt, talán tavasz, nem tudta biztosan, a városban megint nagy riadalom támadt. Egy barátja eljött érte, és azt mondta, hogy menjenek a nagy térre, mert ott fegyvert fognak kapni. Fegyvert? Ugyan minek? Azt nem tudta senki, de tényleg a kezébe nyomtak egy íjat, sereg nyílveendővel, és egy kardot. Másnapra a kikötő mellé hívták őket és ott megmutatták, hogyan kell az íjjal bánni. Egy deszkára lödöztek célba, és a kardjukat egy szalmabábun próbálták ki.

Otthon, amikor egyedül volt, magára öltötte kardját és a pengét kihúzta. Az ablaküvegben látta önmagát és el volt ragadtatva. A pengét villogtatta, közben vigyorgott. A lándzsával döféseket intézett a levegőbe és hadonászott. Lekushadt, úgy csúszott az ablakban álló önmaga felé és valóságos párbajt vívott.

Egy idő múlva a zaj elcsendesült, és a fegyvereket ismét elvették tőle. Néhány napig elég szomorú volt. Csak akkor vigasztalódott meg, amikor a második utcában este egy nő megszólította. Egészen halkán beszélt hozzá, és finom szavakat mondott. Valamiért hízelgett. Ugyan miért? Másnap ismét arra ment, és a nő azt mondta, hogy menjenek be és egyenek valamit. Sok húst kapott, bort ivott, és egy ételt evett, amit nem ismert, de nagyon ízlett neki. A nő fekete volt, és titokzatosan viselkedett. Nevetnie kellett, ha ránézett, de kellemesen érezte magát.

A barátság egész télen tartott. Többször egész éjszaka ott volt a nőnél, akit Marijának hívtak. Egészen megszerette, bár nem volt különösebben csinos. Csak jó volt vele aludni. Barátaitól megkérdezte, hogy történt-e velük is hasonló eset. Mire azok hangosan röhögtek és azt mondták neki, hogy hülye. Sokat ebből nem értett.

Tavasszal megint jött az izgalom. Sok hajó jött fegyveresekkel, a kanonok úr megint járt-kelt, a városban mindenki hangosan beszélt, és a fegyvereket nekik megint kiosztották. Egy reggel valaki bekiáltott hozzá, hogy siessen a térre. Odament, és még délelőtt elindultak a városból kifelé, fel a hegyre, ahol még sohasem volt. A tenger eltűnt a szeme elől. Egész nap mentek a sivar kövek között, csak este pihentek meg a ritkás tölgyerdőben. Másnap tovább. Végül magas hegyre értek, és itt várakoztak. Mi lesz itt? – kérdezte. Az ellenség jön, felelték.

Itt vesztegeltek vagy egy hétig. Sok ennivalójuk nem volt, a falvakból szedték össze, amit találtak, tyúkot, tojást, egy-egy juhot vagy kecskét. Aztán azt mondták, hogy visszafelé kell menniük. Délután egy másik hegyen sok embert láttak. Felugráltak és elbújtak. Az ellenség volt. Ő ottmaradt, kivonta kardját, hadonászott és vigyorgott. Bal kezében a lándzsa, jobbában a kard. Ott állt, lekushadt és az ellenség felé akart kúszni. A csapat vezetője rákiáltott és az erdőbe parancsolta. Leült és szomorú lett.

Másnap megint csak visszafelé mentek. Az ellenséget többször látták. Sokan voltak és minden irányból nyüzsögtek. A vezetőjük izgatottan kiáltozott, hogy siessenek, mert el kellett bújni a kövek között és onnan leskelődni. Néha nyilak repültek feléjük.

Így tartott vagy egy hétig. Akkor egy reggel néhány barátjával a közeli házhoz ment, mert éhesek voltak, és úgy látták, hogy ott még volt egy kecske. Azt akarták levágni. A házból azonban hirtelen egész sereg ellenséges katona ugrott elő. Társai elfutottak. Ő nem is látta. Összehúzta magát, lassan, kúszólépésben, vigyorogva előresurrant. Baljában a lándzsa, jobbában a kard. Úgy volt, pontosan, mint otthon, amikor az ablakban nézte magát. Csak most igazi ellenséggel állt szemben. Az ellenség rákiáltott. Nem értette, hogy mit, de nem is törődött vele. Körülvették és megint rákiáltottak. Ekkor főlegyenessedett és körülnézett. Társai nem voltak sehol. Elbámult és megállt. Ebben a pillanatban egyszerre két lándzsa is keresztüldöfte.

(A kommentár.) A történet eddig tart. Engedjék meg, hogy még néhány szót mondjak, nem a történet igazolására, mely, mint előrebocsátottam, szín fantázia, hanem a faragott fej művészi voltának magyarázatára.

Ma, mint tudják, a különböző lélektani antropológiák, pszichológiák és karakterológiák egyöntetűen azt vallják, hogy az emberi egyéniség nagyon kései jelenség. Mielőtt az ember egyéniséggé vált, hosszú évszázadezekig olyan kollektív létben élt, amelyben önmagáról külön tudata nem volt. Az ember legnagyobb teljesítménye nem az, hogy repül és tíz kilométerről házakat tud szétlőni, hanem, hogy ebből a kollektív lélekből egyéniséggé tudott lenni, saját Én-tudattal rendelkezik, ahogy mondják: individualizálódott.

A dolgot valahogyan úgy kellene elképzelni, hogy eleinte volt a nagy és sötét lélekóceán, amelyben mindnyájan benne úsztunk, mint a halak. Mikor

individualizálódtunk, akkor az óceánból kiszálltunk, és a tenger fölött önálló életet kezdtünk élni. De halálunk után újra visszamerülünk, s az őslélek sötétségében egyesülünk, aztán megint kiszállunk és megint vissza, aszerint, hogy a lélek az élet, vagy a túlvilág birodalmában tartózkodik.

Most nem beszélek arról, hogy ez a modern felfogás miben rokon a keletivel, hogyan kapcsolódik a reinkarnáció gondolatához. Mindössze csak annyit jegyzek meg, hogy ez a kollektív lélek elmélete. Az elmélet azonban szemben áll egy másikkal, amely távolról sem olyan híres. Ez az ellenkezőt vallja. Szerinte nem a lélekóceán volt előbb, előbb voltak az egyéniségek és az Én-ek és a személyek. A világ legelső ténye az individuum. Fontosságban és időrendben is a szubjektum a világegyetem legelső jelensége. A kollektivizálódás már kései dolog. A lélek legfőbb sajátága, hogy Egy, hogy Én, semmihez és senkihez nem hasonlítható szubjektum.

Most ismét nem beszélek arról, hogy ez a felfogás miben rokon a kereszténnyel, hogyan kapcsolódik az evangéliumi gondolathoz, hogy nincs újraszületés, mindenki egyszer, egyetlenegyszer születik, él és hal meg, hogy végül valamennyi lélek Isten akaratára feltámadjon és ítélet elé járuljon. Tény, hogy ez a két felfogás alapvető módon különbözik. A kollektív lélek felfogását általában tudósok vallják. Az egyéni lélekről azonban közvetlen tapasztalata van két embernek: a vallásosnak és a művésznek. Ne vegyék zokon, ha bevallom, hogy rokonszenvem az utóbbiaké. S ebben az esetben szükségem is van rá.

Antal fejét önök sohasem fogják megérteni, ha a tudományos alapon állnak, vagyis ha azt hiszik, hogy ez a kollektív lélekből individualizálódott. Ha jól megnézik, be fogják látni, hogy ilyen fej egyszer volt, soha többé nem lesz, és ez az Egyszer, ez az Egy Én, ez benne a lényeg és az abszolút. Miért? Mert ez itt, kérem: arc. Nem típus (kollektív lélek), és nem mint Kassner mondaná: karikatúra. Ami nem egyéb, mint arc, de individualitás nélkül. Amint, hogy ez az arc nem lehet maszk. Mert az arc éppen az, hogy: Egy. Nincs belőle több. Amennyiben másra hasonlít, az nem reá jellemző, hanem a lélek tehetetlensége, hogy nem tudja magát elég élesen megkülönböztetni, és utólag beleolvad a többibe, holott eredetileg külön állt. Sohasem a hasonlóság (kollektív lélek) a fontos, hanem mindig a különbség. Mert ez az Egy Én.

Antal élettörténete két mozzanatot hangsúlyoz különösebben: a maflaságot, amellyel mint egy vak éli sorsát, másodszor az idióta vigyorgást, amikor hatalmi tébolyában, kezében a fegyverrel, a világ urának

hiszi magát. Mindnyájan ismerjük ezt az uralmi ösztönt, amit a fegyver kelt bennünk, mindnyájan egy kicsit idióták leszünk, ha puskát veszünk a vállunkra. Ennek így kell lenni. A művész tudta, hogy alakját itt kell megragadni. S ez a fej tényleg mafla, és tényleg úgy vigyorog, mint a született idióta. Hogy ezt a holdkerek arccal, a pergament bőrrel, a gálickék szemekkel miképpen fejezte ki, arra csak az tud kielégítő választ adni, aki a fejet látta. Nos, én láttam, és tudom, hogy az ábrázolás tökéletesen sikerült. Ha előbb voltak is kételyeim az emberi lélek abszolút énszerűségét illetően, és ingadoztam abban, hogy a legelső világtény a szubjektum, a fej fölötti meditációim ezt a kételyt eloszlatták. Eredetük nem a kollektív lélekóceán, hanem a szubjektív Én szelleme. Nézzék meg jól a fejet és tűnődjenek el rajta.

AZ UTAZÓTÁSKA

Az ilyen embernek, amilyen ez is itt velem szemben, vonatra se szabadna ülnie. Az imént utazótáskáját kibontotta. Nem az volt a kiábrándító, hogy rendetlen, és nem az a szégyenletes, hogy célszerűtlen. Nélkülözte a kicsinnyel szemben való tiszteletet, és mindjárt láttam, hogy ez az ember szerencsétlen, mert hiányzik belőle a dolgok iránt való elemi kegyelet, ami nélkül senki sem lehet boldog. Almát vett ki, a szegény, egy összegyűrt zsebkendő mellől, papucsában fogpaszta volt, melléje gyűrve a hálóing, fölötte konzervdoboz, és elszórva néhány keksz, gyűrött papír és morzsa. Ennek az embernek nem lenne szabad utazni, mert nem ismeri az utazótáska költészetét.

Mikor az utazás napja már biztos, a pénz megvan, az útlevél kész, az ember egy órára magányba vonul, papírt, ceruzát vesz elő és mély meditációba merül. Mindenekelőtt az utazók nagy ősére, Robinsonra gondol, s elismételgeti azt a listát, amit a halhatatlan hajótörött a magányos szigeten készített. Ezután lassan jegyezni kezdi: cipő, harisnya, nadrág, ing, hálóing, pizsama, kesztyű, nyakkendő, s így tovább. Külön az élelmiszert. Külön a könyvet és írószert. Ha valamije nincs meg, más papírra írja fel, mert azt be kell szereznie. Amikor a jegyzék kész, letisztázza, többször elolvassa, s tűnődik, hogy mit felejtett el. Ilyenkor az ember már utazik, s ez egyike az út legzavartalanabb perceinek.

A csomagolás már nem kontemplatív foglalkozás. Körültekintő és bölcs tevékenység ez, amelyet szintén nem lehet fohász nélkül kezdeni. A táskába legalulra olyan tárgyak kerülnek, amelyeknek a gyűrődés nem árt, de nem kemények. A hézagokat nem szabad zsebkendővel kitölteni. Ezt csak barbár teszi. A zsebkendő szépsége a vasalás. A réseket a kegyeletes utazó trikóholmival tölti ki: úszónadrággal, pulóverrel, harisnyával. Gyűrni ezt sem szabad.

Minden utazótáskában legyen valami, éspedig minden utazás alkalmával, ami teljesen fölösleges, és amire az ember csak úgy hirtelen gondolt. Ilyen lehet egy alumínumpohár, vagy egy kis csomagban szárított levendulavirág.

A mosdócikkek célszerű elhelyezése a kis bőrtok. Egészen különös figyelem szentelendő a szappannak, mert nem szabad elfelejteni, hogy az úton a szag a ruhába szívódik. Kellemesnek és finomnak kell lennie. Nem szabad elfelejteni az öngyújtóbenzint, a tűzkövet, a hashajtót és a kis üveg konyakot. Úton az ember általában csak ásványvizet igyon, és hajnalban egy kevés igazán jó pálinkát.

A toalett-neszesszert csavarja törülközőbe és tegye könnyen megtalálható helyre, ha reggel a vonatban vagy a hajón a mosdóba indul, kéznél legyen. Kölnvíz kell. Mosdás után nélkülözhetetlen. Egyesek sósborszeszt ajánlanak, én megpróbáltam, és bevált, a magam részéről azonban nem a mentolosat szeretem, hanem az erősen alkoholosat.

A csomagolás előszörre ritkán sikerül. Lehet, hogy van olyan képességekkel rendelkező utazó, akinek mindjárt minden egyezik. Nekem még nem sikerült. Nem baj. Kirakom és újra kezdem. A tervszerű és logikus gondolkozást az intuíciónak kell kiegészítenie. Ha a csomagolónak nincs ihlete, vagy egyébként kihagy, halassza másnapra, mert a merő szisztematika kevés, sőt az embert nagy tévedésekbe is hajthatja.

A legalul elhelyezett ruhadarabok fölé ajánlatos a könyveket rakni. Ez külön igen fontos fejezet. A könyv-probléma kell, hogy az utazás idejét hetekkel megelőzze. Ha nyáron utazom, akkor már karácsony táján készítek feljegyzéseket. Ilyesmit: Cowper, Oxford, nyár. Annyit jelent: William Cowpert az Oxford középső kiadásában megszerezni, és nyáron olvasni. A feljegyzések persze mindig túlméretezettek. A könyvek felét sem vihetem el, mert nincs értelme, hogy négy hétre többet vigyek, mint öt-hat kötetet. S ez újabb kemény feladat. Cowpert vigyem, vagy a metafizikus költőket?

Gyakran a könyv alakja segítségemre siet: oly szép, kellemes és alkalmas, hogy javára választok.

Magyar könyvet a legritkább esetben viszek. Az ok egyszerűen az, hogy amit szívesen vinnék, az papírban, kötésben, kiállításban, betűben olyan ízléstelen, hogy visszariadok. Egyetlen nagy költőnk sincs meg olyan kiadásban, hogy útra lehetne vinni. A többi meg? Hagyjuk. Az Oxford, különösen a kis World Classics, az Insel, a Pléiade útra született. Éppen ezért az antik szerzőket is kénytelen vagyok mindig angol vagy francia kiadásban magammal vinni.

A könyveket az ember a gondosan megválasztott jegyzetpapirossal, esetleg naplóval és írószerrel együtt a táska belsejében helyezi el, és csak egy művet hagy kint, amit felülre rak, s egyet, amit zsebre tesz. Zsebre a legalkalmasabb valami abszolút szórakoztató, mint amilyen az Eckermann-beszélgetések, vagy a Boswell-féle Johnson élete. A legjobb kinyitni, a tájat nézni, és tízpercenként elolvasni egy-egy mondatot. Láttam embert, aki nyári útra könyvtári könyvet vitt. Az ilyen embert, szerintem, semmi sem választja el a gonosztevőtől. A könyv szeret utazni, az út szellemét magába szívja, barátommá válik, és olyan meghittségben van része, amit köztulajdonban levő könyvre pazarolni büntény. A könyvtári könyvek egyébként is a könyvek hetérái, akiket mindenki megkaphat. A könyv, amellyel utazom, a házasársam.

Húsz-huszonnégy óránál tovább tartó útra élelmiszert vinni legalábbis ajánlatos. Az étkezőkocsi ugyan a civilizáció legmagasabb teljesítménye, s nincs érzés, amely ahhoz hasonlít, hogy az ember ebédel, s mellette egy arasszal a táj száz kilométerrel rohan. Egy darab sonka, keksz, csokoládé s valami gyümölcs mégis kell. Vannak, akik rövidebb utakat sem tudnak megtenni citrom nélkül. A citrompártiak ízlését méltányolom, de nem ragaszkodom hozzá. Ha azt kérdeznék, hogy mi az, ami nélkül nem szívesen indulok, különösen éjszakai útra, azt válaszolnám: termoszban a forró tea.

Nem hiszek azoknak, akik az utazás aszkézisét tanítják, és azt mondják, hogy úton sok mindenről le kell mondani. Nem igaz. Az utazótáskába minden belefér, s nem is kell, hogy a táska nagy legyen. Legjobb, ha olyan, amit az ember akár egy órahosszat maga is elvihet. Egyébként se jó másra szorulni, úton meg éppen nem. A táskát felkapom, karomra dobom a felöltőt és a plédet, és mindenemet magammal viszem.

A MADARAK ÉNEKE

Hallottam valakiről, akinek az a feltevése, hogy a túlvilágra került emberek kedves foglalkozása egymásnak életükből történeteket elbeszélni. Ez a helyhez illő egyetlen komoly tevékenység, amely örökké tart és mindig érdekes. Elvégre évszázadokig lehet beszélni arról az egyetlen eseményről is, hogy amikor valaki nyáron a délutánt az öreg halással a tengeren csónakban töltötte, mit látott, és mit élt át.

Hivatkozással az illetőre mindenkit arra kérek, hogy ezúttal az előzményektől tekintsen el. Majd a túlvilágon méltó részletességgel és a tárgyat megillető igazsággal mindent el fogok beszélni. Ilyen hallatlan jelentőségű, tüneményesen gazdag és bonyolultan sokszerű történetek számára itt nincs elég tér és idő és alkalom.

A madarak énekéről van szó.

Azután nemsokára, hogy a nap a Bak jelébe lép, s a téli mélypont után ismét emelkedni kezd, január első napjaiban, a cinke szólal meg először. Van úgy, hogy a napfényre szól, van úgy, hogy az olvadási időre. Ugyanakkor a szarka is elkezd csörögni. A cinege későbbben kezd, de gyertyaszentelőkor már hallani. Sokszor hetekre újra elhallgatnak. A tavasz első jelére, a márciusi langyos esőre már a rigó is elkezd. Eleinte csak a hangját köszörüli. Sajátságos halk, de éles hangja van ilyenkor, mintha valaki fejhangon rövidet ásítana: csörét kitérít és aprót sikolt. Rendesen olyankor, ha a levelek közt ugrál, kukacot keres, megáll, megélesíti torkát és eszik tovább. Március végén a rigó nők Perzsiából visszatérnek férjeikhez és vőlegényeikhez, akik a telet itt élték át. Akkorra a rigó, ha nem is kifogástalanul és folyékonyan, de már énekel. A fülemile csak áprilisban kezd, néha csak gyümölcsvirágzás után.

Azt mondják, hogy az énekesek július elején hallgatnak el, amikor a kicsik a tojásból kikeltek. Nincs idő énekelni, az apróságoknak kosztot kell gyűjteni és hordani. Csakugyan július első tíz napjában elhallgat a fekete-, az énekes rigó, a fülemile, a kakukk, a tengelice, a cinke. Nem is szólal meg már, csak néha, szeptember közepe táján. Az erdei pacsirta kivétel. Néha egész nyáron hallani, de szeptemberben biztosan, még október elején is. Akkor beáll a csend és az erdő néma.

Májusban történt, hogy egy napon a hegyek közé mentem. A völgyben, ahol laktam, a sűrű bozótban, a nyirkos vízmosásban, sok madár lakott. A

madarak énekét előbb is csodáltam, de csak úgy, mint a virágos rétet, amelyen elbűvölt az egész, de az egyes növényeket nem láttam. Abban az évben, jól emlékszem rá, egy rigóra figyeltem fel. Ugyanazt a dalt többször énekelte. Három ütem volt az egész, félig önkívületben énekelt szenvedélyes és diadalittas hangokat. Ez volt az, ami megragadott. A ház lépcsőjére ültem és figyeltem. Csakugyan, most ismét ugyanazt mondja. Hősies kiáltás volt. Valamilyen heroikus szimfónia főmotívuma lehetett volna. Lekottáztam. Ez volt a döntő pillanat.

Megértettem. Megértettem a madár énekét, és megértettem, hogy Orpheusz dalára a madarak miért figyeltek, és megértettem, hogy Szent Ferenc a madaraknak prédikált. Egyszerre magától értetődő lett számomra, hogy a madarak éneke nemcsak művészet és zene, hanem értelmes beszéd és gondolat is, mint az emberi nyelv, csak szebb. A kis Akhilleusz, ahogy a fekete rigót magamban elneveztem, három ütemben elmondta nekem hősi szívének minden titkát, sorsának heroikus misztériumát, s nagy tette elragadtatását, a szenvedélyes és önfeláldozó lendület természetfölötti szépségét.

Sohasem hittem volna, tűnődtem akkor, mint akit váratlanul mélységes tudásba avatnak be, sohasem hittem, hogy egy feketerigó ezt tudhatja. Azóta tudom, hogy tud mást is, különbet is. Hallottam egyet, a víz partja mellett a fűzesben lakott, aki olyan mozarti gráciával énekelt olyan mozarti dalt, amelyen bűbájosan gyengéd és könnyű Mozart nem volt soha, s talán nem is tudott volna lenni. Hallottam azt, akit „Elíziumi madár”-nak neveztem el; azt a biztos, személyes tapasztalati élményt, amit az ő művészetében az Üdvözültek Kertjéről kaptam, sehol másutt nem találtam. Dante Paradicsomában Beatrice vállán énekelhettek így a madarak. Az Édenkertben a bűnbeesés előtt, mikor az őzek a tigrisekre hajtották fejüket, és úgy aludtak, ott énekelhettek így a madarak. A világ teremtésének hajnalán, az angyalok dicsőítő égi éneke lehetett ilyen átszellemülten tündöklő s ilyen boldogan elragadtatott. S végül hallottam egyet, aki nevetett, hangosan, énekelve, csillogva nevetett, ahogy csak az tud nevetni, aki olyan, mint a nap, egész egyszerűen lényének közvetlen értelme és tartalma volt ez a nevetés.

Szenvedélyesen kerestem a fekete rigókat. De közben megismerkedtem a tengelicével, a vörösbeggyel, a cinegével, a sárgarigóval, a mezei pacsirtával és az erdei pacsirtával. Itt ismét meg kell állanom.

Ugyanott a völgyben, bár egy, vagy két évvel később, egy éjszaka történt, hogy a madár hangjára felébredtem. Mintha még álmomban hallottam volna, mert nem volt benne semmi valószínű. Egészen anyagtalan, kimondhatatlanul mély és fájdalmas ének volt. Nem is hittem el, hogy hallom. Másnap keresni kezdtem. Nem találtam. Csak ősszel hallottam újra. Ott ült a szőlőkarón, és ugyanazt énekelte. Késő délután volt, szüret előtt. Azóta ismerem. Rendesen hat hangot énekel, hangsorszerűen lefelé, de kromatikus trillákkal, egyre süllyedő sorban, ahogy a vízcsepp az egyik kőről hull a másikra. De hogy ebben az egyre mélyebbre hulló kromatikában milyen szívet tépő fájdalom van, s e fájdalomban milyen édes, álomszerű szépség, azt csak akkor lehetne elmondani valahogyan, ha az ember a földre tudná magát vetni, és keservesen elkezdene sírni, keservesen, értelmetlenül, a fojtogató fájdalomtól elárasztva, felszabadultan és boldogan.

A fülemilét értettem meg a legkésőbb. Minden madár csak metafizikusan, vagyis az emberen túlról érthető. Onnan, ahonnan Orpheusz vagy Szent Ferenc értette meg őket. A fülemile megértéséhez még egy kis lépéssel tovább kell menni. Wordsworth vagy Shelley vagy Keats, vagy a többi költő fülemile-költeménye a valóságot nem fedi. Aki a békét nem ismeri, az a fülemilét nem értheti. Ezért fiatal ember csak csodálhatja. Csak ha a szenvedélyek kiégtek, s már az öröm és a szenvedés kora teljesen elmúlt, csak ha az ember már nem akar önmagától és önmagának semmit, és fejét megbékülten Isten tenyerébe hajtotta le, csak ha az emberben felébredt a honvágy az éntelen világba végleg visszatérni, csak akkor hallja meg, hogy a fülemile mit és miért énekel.

A dalban nincs fájdalom vagy szenvedés, nincs hősi erő vagy nevetés, nincs öröm, nincs diadal. Amikor az ember az életen túljutott, s már nem akar semmit, az egyetlen, ami még foglalkoztatja: várakozom, amíg hívnak, s addig imádkozom. A várakozásnak ez a nyugodt, csendes, megbékült imája, ez a fülemile dala, ez a mártírdal, kristálytisza várakozás a halálra és a túlvilágra –, búcsú a szépséges földtől, az édes élet mámorától, és kérés az éghez, hogy eressze be.

Sokáig csak a búcsút hallottam, és nem ment a fejembe, hogy miért van. Az ember először rendesen a negatívumot érti, és nem tudja elgondolni, mi ez, amíg nem ismeri meg a hozzátartozó pozitívumot. Tudtam, hogy búcsúzik, azt is tudtam, hogy mitől. Szomorúnak találtam, és egy kicsit indokolatlannak. Aztán egy nyáreleji délután, már ahhoz az időhöz közel,

amikor egészen elhallgat, egyetlen hangjából megértettem. Ez a kicsiny madár a túlvilágra kéredzkedik. Nem valamilyen tudós indokolással, ahogy még a legtisztább szívű ember is tenné. Úgy kéredzkedik, ahogy egy kisgyerek az anyja ölébe, de még egyszerűbben, mert nem védelmet keres, nem boldogságot, nem örömet és nem megnyugvást. Olyan egyszerű ez, amilyen egyszerű csak egy madár lehet, amikor énekel. Nem halálvágy ez, egyáltalán nem. A fülemile nem tudja, mi a halál. Az élet után nem a halál következik, hanem a túlvilág. Honnan tudja? Milyen jó lenne Istent olyan közről és bizalmasan ismerni, mint ez a kis madár.

CSILLAGOK

Ez a dolog tökéletesen alaptalan. Semmi realitása sincs, és elődként senkire sem lehet hivatkozni. Ennek ellenére így gondolom. A tapasztalat meggyőz, hogy egyáltalán nincs így. Hiába győz meg. Ezenfelül magam is belátom. Nem használ.

Itt van mindjárt a Vega. Nagy és kék csillag a Lantban. Márciustól júliusig uralkodik, amikor a madarak énekelnek. Egy meggondolatlan pillanatban azt mondtam, hogy ez a muzikális csillag. Ha valami alapja lenne, törvényszerűen mindenkit zenei tehetséggel ajándékozna meg, akire kedvezően néz. Megtörténik, hogy így van. Több esetben, ha egy horoszkóp nyolcadik házában, a halál, az újjászületés, az okkult kapcsolatok és a muzikalitás terében a Vega hangsúlyos helyzetben áll, zenei képességet hoz. De az esetek nagy részében nem teszi. Asztrológiai szempontból az intuíció helytelen. Más szempontokról nem is szólva. Az asztrológiában egyébként nem hiszek jobban, mint a természettudományban. Kinek van szüksége a csillag vezetésére? Annak, aki az éjszakában eltévedt. Aki a napfényben él, annak nem kell csillagvezető. Hogy mit szól hozzá a tudomány? „Csillagászati tudományunk – szól Thoreau, s én minden szavában megerősítem –, néhány jó anekdota, néhány imponáló számítás, de a csillagokról, amennyiben az ember számára jelentékeny valóságok, semmi. A csillagászat tan megtanít arra, hogy miként kell hajót vezetni, de nem arra, hogy miként kell vezetni az életet.” Lehet fantazma, képzelet, ötlet, kényszerképzet, mindegy. Mindenki hívja, ahogy akarja. Én a magam részéről e képeket tisztelni fogom, mert tudom, hogy számomra végtelenül fontosak. Mindjárt meg is mondom, hogy miért. Aminek van alapja, ami

mások gondolatára is támaszkodik, ami bizonyítható, ami tapasztalatilag ellenőrizhető, az az úgynevezett *Kis Valóság*. Novalis írja, hogy amíg valaki valamit egyedül mond, bolond, ha már ketten mondják, kezdődik a bölcsesség, mert azt mindenki mondja. Minden nagyon is bizonyítható és ellenőrizhető, közhitbe átment dolog, akár a zsemlye, ami most előttem van, akár a pohár víz, akár az égő cigaretta vagy az erkölcsi tétel, könyv, lámpa, gépkocsi, hajó, híd, vasrács, törvény, háború, mindez a világnak lényegesen kisebbik fele. A nagyobbik fele csupa olyan alaptalan és irreális kép, olyan bolondság, amint Novalis írja, mint az, hogy a Vega a muzikális csillag. Vagy hogy az Arcturus a nagy szenvedély csillaga, a Gemma Ariadné. Nem helyezek súlyt arra, hogy ezek a dolgok a Kis Valóság világában igazolhatók legyenek. Arra sem, hogy elhiggyék. Azért mondtam, hogy mindez teljesen alaptalan. Az viszont, hogy a *Nagy Valóság* világában mindez így van, nem is fontos. Ott a dolgok értéke nem abban van, hogy alaposak, vagy alaptalanok. A Nagy Valóságban, kérem, a dolgok kérdés nélkül vannak. Bizonyítatlanságuk ellenére, igen, néha még azt is hajlandó vagyok feltételezni, hogy a dolgok mindennemű alap nélkül vannak, és az, hogy reálisak, vagy irreálisak, ez csak tulajdonságaiknak egy dimenziója.

Így áll a dolog a Vegával, a muzikális csillaggal. Mindenki jól teszi, ha nem fogadja el. Én se teszem. Ennek ellenére fel fogom adni a zsemlyék, a cigaretták, a hidak, a poharak egész világát, a képhez ragaszkodni fogok, és azt fogom mondani: értelmes józanságom, fegyelmezett kritikám csődöt mondott, és a képek erősebbek, mint akár a józanság, akár a kritika.

Persze a többi csillaggal is így vagyok. Néhányról elmesélem, hogy mit gondolok. A Spica a Magna Mater. Mint minden állócsillag, ez nem dinamikus. Nem az erőben, hanem az állhatatosságban nyilatkozik meg. A Spica, a Világanya, nem élőlényeket szül, hanem lét-és gondolkodásformákat, képzeleteket, költészeteket, filozófiákat és művészeteket, vagyis egész univerzumokat.

A Capella Astarte csillag. A démonikus szerelem úrnője. Ő az ég hetérája, ragyogó és bűbajos, gonosz, hitvány és aljas, de senki sincs, aki szépségének hatása alól magát ki tudja vonni. Csábító, kacér, kihívó, tündöklő, hazug, buja, kevély és romlott. De mindez nem fontos. A fontos, hogy szép. Ellenállhatatlanul szép, amilyen csak egy csillagasszony lehet.

A Sirius a nagy világosság Angyala. A görögök Apollón-csillagnak tartották. Egyiptomban azt hitték, hogy az égnek három ura van: a Nap, a Hold és a Sirius. A tiszta szellem, az éleslátás, az abszolút igazság csillaga.

A matematika, a magas zene, a jóga, a jóslat, az öntudat, és az egzakttság. Mindig értelmes, logikus és elvont. De ugyanakkor támadó és aktív, mert üldözi a sötétet, a kövérséget, a húst és a hétköznapot. A fényesen lángoló kard: metsző, éles, folttalan és halálos.

Aztán itt van az Arcturus. Valamennyi csillag közül a legkorábban ismertem. Fiatal koromban hosszú ideig úgy éreztem, hogy hatezer évig éltem ott, és csodálatos körülmények között kerültem a földre. Akkoriban Hatezernek is hívtam magam. Később a nyár csillagának hívtam. Türelmetlenül lestem, hogy januárban, már úgy tíz óra után északkeleten felbukkanjon, és melankóliás lettem, amikor szeptemberben nyugat felé lassan letűnt. Melég vörös színe olyan, mint a nagy, legyőzhetetlen, egész életre szóló szenvedélyé. A caesari, vagy napóleoni becsvágy. Forró, de kitartó. Talán a vérbosszú csillaga is. Erőt ad annak, aki nagy vállalkozásokba kezd, évekig tud valakit üldözni, akár késsel, akár szerelemmel. Az arcturusi szenvedély képes lenne harminc évig éjjel-nappal a gordiuszi csomó mellett ülni, hogy körmével kibogozza. Az Arcturus kedvezése nélkül, azt hiszem, egész életre szóló feladatot megoldani nem is lehet. A fáradhatatlan kitartáshoz a tüzet ő adja. Dante és Petrarca szenvedélyében ott van ő, mint Kolumbusz vállalkozásában, vagy Amundsen és Stanley utazásaiban. Néha úgy tűnik, hogy még filozófus sem lehet meg nélküle. Bár úgy tartom, hogy az arcturusi tűz tevékeny és harcias és hódító. A vérrel mindenképpen rejtett kapcsolata van.

A Gemma az Északi Korona középső, legfényesebb csillaga. A görögök koszorúnak hívták, s a koszorú tulajdonképpen Ariadné volt. Amíg ezt nem tudtam, addig a Gemma számomra a Kis Öröm volt. Mint ahogy van Kis Valóság és Nagy Valóság, Kis Világ és Nagy Világ, Kis Én és Nagy Én, éppen úgy van Kis Öröm és Nagy Öröm. Ilyen Kis Öröm, ha az embert megdicsérik, ha születésnapjára kedves ajándékot kap, ha talál valamit az utcán. A Gemma volt számomra a Kis Öröm úrnője.

Amióta tudom, hogy a Korona Ariadné koszorúja, sőt Ariadné maga, más arcát is látom. A krétai királyleányba gyermekkoromtól fogva szerelmes voltam. Története számtalanszor hosszú és bűvös álmodozásba ringatott. Nevének pusztá említése az édes képek egész sorát idézte bennem. Thészeusz megérkezése, a nagy vállalkozás a labirintusban, a Minotaurusz megölése, a fonal elragadó meséje, a női zsenialitásnak ez a felülmúlhatatlan csodája, Thészeusszal való szökése, végül házassága Dionüszosz istennel, mindez közvetlenül olyan ismerős volt, mintha én

éltem volna át, és Thészeusz is, Dionüszosz is én lettem volna. Többször elhatároztam, hogy szerelmemet – talán görög tragédia alakjában – megírom. Bele is fogtam, de csak egyetlen dialógus készült el belőle.

Akkor már ismertem Nietzsche Ariadné-misztikáját, és a fonal rejtélye állandóan foglalkoztatott. Bűbájosan szépnek képzeltem el, olyan ellenállhatatlanul szépnek, hogy azt legfeljebb csak külön e szépség számára teremtettként lehetne kifejezni. Ami azonban az igazi varázs benne, az a benne levő nő. Ariadné szenvedése addig tartott, amíg a nő mellé nem talált megfelelő férfit. Lényének tündöklő, határtalanul meleg, puha és illatos volta megsemmisítéssel fenyegette őt magát is, és e súly alatt csaknem összeroskadt. Azt hitte, Thészeusz a férfi. De úgy látszik, Thészeusz ennyi nőt nem tudott elviselni. Isten kellett hozzá. Azért jött el érte Dionüszosz, aki aztán feleségül vette és az égre emelte.

Emberi nőkben azt találtam, hogy nem annyira odaadták magukat, mint inkább rám ültek és rám tehénkedtek és nyűgösek voltak. Az odaadásnak ez éppen az ellenkezője. Emberi nőknél azt tapasztaltam, hogy mindenüket odaadták, kivéve önmagukat. Lehet, hogy a mindent odaadás ürügy volt, nehogy magukat kelljen odaadni. Ariadné szerelme olyan, mint az alvás. Nincsen benne fenntartás. Amikor odaadja magát, nem marad benne semmi. És egész élete odaadás. Vak, tudattalan és ellenállhatatlan. Itt nincs teher és nehézség és nyűg. A női lény igazi megvalósulása. S mert az emberi nő nem tudja magát odaadni, azért válik olyanná, mintha az ember nyakába egy zsák korpát akasztanának, amit most már ezentúl cipelni kell. Nem varázs ez, hanem kereszt. Persze így kell lenni, és belenyugszom, mert mit is tehetnék. De nem adom fel az ariadnéi szerelem álmát, és a Gemmából Ariadné elbűvölő kék szeme néz reám.

ÁLOM

Sokan aludni szeretnek, sokan szenderegni, csak úgy az alvás és ébrenlét között lebegni. Álmodni kevesen. Az álmok között, igaz, kevés a kellemes. De mindig van benne valami a misztériumból. Jung, az álmok mai mestere megtanított arra, hogy tiszteljük az álmokat, mert sokkal többet tudnak, mint mi. Néha még költészet is. Vagy vallás. Esetleg mind a kettő.

Ezt álmodtam: kora hajnal van. Zárt helyre kerültem, és tudom, hogy méhes, de műhely is. Méheshez tartozik, de itt vannak a méheshez szükséges eszközök és szerszámok. Éppen szürkül, és az ablak mellett levő asztalnál egy ember foglalatoskodik. Féloldalt áll, arcát nem látom tisztán. De ahogy mozog, néz, kezét emeli, főként ahogy fejét tartja, de legfőképp ahogy ott van, közvetlenül tudom, hogy a méhészt Ő.

Az ablakhoz nyúl és kinyitja. Az ablak előtt színtelen, lágy, üvegszerű, de végtelenül puha, érzékeny, kocsonyás anyagból készült sajátságos repkedő lények gyűltek össze. Olyan nagyok, mint a pogácsa, kétoldalt szárnyuk van, félig lepkék, félig madarak, nesztelenül szállnak be a szobába. Tudom, hogy ezek a lelkek. A méhészt azért nyitotta ki az ablakot, hogy az éjszaka folyamán a ház köré gyűlt lelkeket beeressze.

Ekkor Ő a szoba hátsó részébe megy, ahol a falon ajtók vannak. Az ajtókon belül a falban kasok. Kicsit hasonlítanak a kemencéhez. Belül sötét van, és nem látni semmit, de érezni, hogy valamilyen elektromos melegség lehet. A meghaltak lelkei ezekben a kasokban, vagy kemencékben pihennek, és különös rejtélyes változáson esnek át, hogy a földre visszatérhessenek.

Az újonnan érkezett lelkek a kasokba szállnak. Láthatóan rendkívül fáradtak. Némelyiknek éppen csak utolsó erejével sikerül a titokzatos kasba vergődnie. Ő pedig nézi őket azzal a leírhatatlan és végtelen türelemmel és jóssággal, ami éppen Ő.

Mikor már mindegyik lélek berepült, a kemenceajtót lassan bezárja. Az utolsó ajtónál megáll, tűnődik, aztán mélyen benyúl a kasba és keresgél. Kivesz egy lelket, az ablakhoz viszi és megnézi.

Mintha a lelkek innen az életbe ragyogó gyémántfényesen indulnának el, átlátszóan és tündöklő tisztán, amilyen napfényes tiszta lélek a kicsiny gyermeké. És mintha ide minden lélek zavarosan, megtörtén érkezne. A puha, lágy, kocsonyás, kristályos, átlátszó, madárszerű, a szivárvány színeiben égő meleg kis lélek mikor az életből ide a kasba, a méhészhöz visszatér, megtört, foltos és homályos. Némelyik egészen piszkos és szürke.

A méhészt kezébe veszi a kasból kiszedett lelket. Aléltan piheg szegény, attól a rejtelmes változástól félájultan, ami ott benn történt és történik vele. Bizony elég szurtos. Úgy látszik, modern korból való lélek. Nem mondják nekem, de az álomban megérti az ember a dolgot akkor is, ha senki se magyaráz. A méhészt sokáig nézi, fejét csóválja, végül azt mondja: te

szegény, nemsokára vissza kell menned, mert itt lesz az idő, s még mindig ilyen zavaros vagy? Mikor fogsz megtisztulni végre?

Azzal a lelket óvatosan visszateszi a kasba, és bezárja.

Hamvas Béla
Hexakümon

Nagy illúziók alkonyán
(1937)

TARTALOMJEGYZÉK

I. SZELLEM ÉS ÓKORTUDOMÁNY

II. A SZCIENTIFIZMUS

III. LA BÊTE RELIGIEUSE

IV. A HITELES GÖRÖGSÉG

V. A THEIOSZ ANTHRÓPOSZ

VI. A GÖRÖGSÉG BÍRÁLATA

I.

SZELLEM ÉS ÓKORTUDOMÁNY

A klasszikus filológia, bár a XIV. század óta megszakítás nélkül a tudomány lényeges fejezete volt, középponti tényezővé sohasem vált, és általában mindig csak azt a helyet foglalhatta el, amelyet az általános korszellem számára kijelölt. Mindig más diktált. Egyszer a filozófia, Descartes, Kant, Hegel esetében, máskor a matematika, ismét máskor a fizika, az asztronómia vagy a biológia. Többször a történelem, az irodalom, a zene.

Diktáló szellem alatt kettőt kell érteni: először, hogy ez az, ami a szellem alaphangját megadja. Az alaphang rendesen érzület, mint amilyen a pietizmus, a romantika vagy a pozitivizmus. Másodszor: a szellem minden esetben napszerűen a középpontban áll, és minden egyéb megnyilatkozás alapvető ihletét belőle nyeri. Onnan veszi irányát, módszerét, céljait, eszményeit, szóval azt, amit általában szellemiségnek neveznek.

Az elmúlt ötszáz év alatt a klasszikus filológia mindig a másutt megnyilatkozó szellemiség szolgáló leánya volt. Éppen ezért fejlődéséről külön beszámolni nem kell, mert azt száz százalékban mindig az általános szellemi helyzet határozta meg. A racionalista szellem idejében racionalista,

a hegelianus időben hegeli, a romantikus korban romantikus, a pozitivizmusban pozitivistá volt. Függelék volt, és semmi egyebet nem jelentett, csak hogy ez a világszellem, amely éppen uralkodott, a klasszikus filológia révén fényét és erejét kiterjesztette a görögségre is, és azt szemléletébe vonta.

A helyzetet Nietzsche változtatta meg. Nemcsak fiatalkori műveivel, mint amilyen a *Tragédia születése*, hanem főként a későbbiekkel. És egyáltalában nem azzal, hogy a tudományt más alapokra építette. Nietzsche egész életművével, egész magatartásával olyan szellemi helyzetet teremtett, amelynek következtében a görögségről való tudás a szellemiség középpontjába lépett. Nietzsche óta a diktáló szellem a görögségről való tudás lett, és minden egyéb, filozófia, tudomány, művészet ösztönzését, irányát, eszményeit, alakját, tartalmát innen veszi.

1. Nietzsche görögsége

Mainapság lépten-nyomon hallani: „ez az, amit Nietzsche csak talán gondolt, de nem tudott kimondani”, – „ez az eredmény messze túlmegegy azon, amit Nietzsche remélni mert”. A kijelentés fölött az ember bosszúságát nehezen fojthatja el. Volt valaki, aki az emberiséget elvezette olyan világba, amelyről azelőtt sejtelve sem volt, azt se tudta, hol van, és van-e egyáltalán. E világba özönölve azonban kis idő múlva lekicsinyléssel kezdik mondogatni, hogy az illető ezt a hegyet se látta, azt az erdőt se jelölte meg. Erdemeket faragnak abból, hogy ők voltak azok, akik a részleteket feltárták és elnevezték. Amerigók, akik arra pályáznak, hogy a helyet róluk nevezzék el, miután a földrészt Kolumbusz fölfedezte.

Különös dolog ez az ókortudományi publikációs verseny és adatfélétekenység. Úgy tűnik, mintha Nietzschének sejtelve sem lett volna arról, mit tárt fel, akárcsak Kolumbusznak, aki azt hitte, nyugat-indiai szigetet talált. Nietzsche egészen jól tudta, mi volt, amiről az évezredek alatt ráarakódott rétegeket lehordta. E helyen legyen elég néhány pontra utalni: „*das Begriff tragische entdeckt*” – „*die Begriffe heidnisch, klassisch, vornehm neu entdeckt und hingestellt*” – „*olympisch*” –, nem beszélve a *Wille zur Macht Dionysos* fejezetéről, amely az egész ókortudomány középpontja lett –, és a *Götzendämmerung*nak az antik emberről szóló részeiről. Ezek a helyeken a mai ókortudománynak minden fontos alapfogalma megvan.

Ezek azonban adatok. A szellem nem adatokon múlik. Nietzsche nem külön-külön mutatta meg a földrészt. Valamivel többet tett: az egészet felfedezte. Eredménye nem a részletekben volt, hanem abban, hogy a görögségről való tudást a szellemiség középpontjába állította, vagyis diktáló szellemiséggé tette. A görögség életében lévő erőket és értékeket az egész emberiségre olyan módon alkalmazta, hogy ezek az erők és értékek a mai emberiség életében ténylegesen és valóságosan megjelentek, és a világsszellemet irányítják. A Nietzsche előtti klasszikus filológiára elég egyetlen pillantást vetni. Porlepte részlettudomány volt: képviselője és művelője a vicclapok alakja. Eredményei az emberiség sorsát nem érintették, az életformáló erőkre nem hatottak. Önálló szelleme nem volt, sőt maga élt másutt megalkotott szellemből. Nietzsche a görögségről való

tudást a mai szellem kellős közepébe állította, és a mai emberiséget a görögségtől függővé tette, – de ezt nem részletekben és tudományos fölfedezésekben, hanem úgy, hogy a görögség egész filozófiáján keresztül hatott, egész lényén, egész szellemén keresztül –, azon keresztül, amit ő antiknak hívott, s aminek ma is antik a neve. Az a klasszikus filológia, amelyet Nietzsche szelleme nem érintett, ma is éppen olyan porlepte, mint előtte volt. Az ókortudománynak egy része a középpontba lépett, másik része maradt annak, ami volt, élettelen, száraz, filiszteri adathalmaz, amely unalmas, mint egy árverési hirdetmény.

2. Wilamowitz – Rohde – Otto

A Nietzsche által nem érintett filiszteri klasszikus filológia prototípusa a Wilamowitz által képviselt irány és iskola. Wilamowitz ismerte Nietzsche gondolatait, de azokat mint nem tudományosakat elvetette. Jellegzetes képviselője volt annak a tudósnek, aki a súlyt a vívmányra (*Ergebnis*) helyezte, s ezt a vívmányt azzal a sivár szakfogalmisággal fejezte ki, amely – hogy színtelen objektivitásában megmaradhasson – az előkelő és nemes nyelvet is nélkülözte. Nem vette észre, sőt nem akarta észrevenni, hogy a szaktudományos objektív fogalmiság, amelyet üzött, Nietzsche-nél már régen lelepleződött. Nem egyéb ez, mint „a teremtő képesség, a formáló erő megbénulása és teljes hiánya”, sőt ennél több. A George-kör „*Verlust des heiligen Sinnes*”-nek hívja. Kétségtelen, hogy Nietzsche szakrális görögtudásával szemben Wilamowitzék profán filológiát üztek. Nietzsche az emberiség egész értékrendszerére kiterjedő kritikájában az úgynevezett tárgyilagosság rejtett alapjait fölfedte. Megmutatta az objektivizmus szubjektivitását, megjelölte az állásponttalanság álláspontját. „A csalhatatlan tudományos megismerés minden létező maradéktalan felkutatásában való hit”, vagyis a szcientifizmus, a középszerű ember, vagyis a polgárság védekező ideológiája a teremtő génusz szellemével szemben. Wilamowitz úgy igyekezett klasszikus filológiát csinálni, mintha Nietzsche egyáltalán nem lett volna. Ez sikerült is neki. És ezzel beteljesítette azt, ami azelőtt az európai szellem általános jelensége volt, hogy a teremtő génusz szellemét éppen onnan zárták ki, ahol termékenyítő ereje a legnagyobb lehetett volna. „Hogy a nyugati kultúrában – írja Scheler – a kinyilatkoztatott vallás az egzakt tudományossággal és a technikával karöltve közös harcban hogyan győzte le mindig a spontán és elsődleges

teremtő metafizikai szellemet, az a nyugati tudástörténet legfontosabb jellemvonása.”

Az egzakt klasszikus filológia és a nietzschei szellem összemérhetetlenségére semmi sem jellemzőbb, mint Nietzsche és ókortudós barátjának, Erwin Rohdénak esete. Amikor a Zarathustra megjelent, Nietzsche azt írja: „Új szentkönyvet írtam. És teljes komolysággal mondom, oly komolyan, ahogyan csak egyáltalán lehet. Ez az a mű, amely a vallásba először veszi fel a nevetést”. Rohde pedig ezt válaszolja: „A perzsa bölcs nyilván te vagy, de jól vigyázz, egészen más, ha az ember személyes véleményeket egyszerűen kimond, és más, ha ideális lényt teremt, hogy azzal mondassa el véleményeit”.

A vaskalapos bárgyúságnak és idióta gyávaságnak e fajtáján mosolyogni szoktak – különösen akkor, ha indifferens esetről van szó. De most vesse az ember latba azokat az értékeket, amelyeket Nietzsche a pogányság „klasszikus”, „tragikus”, „dionüszoszi”, „olümposzi”, „előkelő” (ariszteia), „szükségszerűség” (*ananké*), stb. fogalmaival alkotott, és a másik oldalon nézze meg azt a rosszhiszeműen közömbös gögöt, amellyel a hivatalos tudomány e fogalmakat fogadta. Maradhat kétség afelől, hogy hol van az *unbefleckte Erkenntnis* (*alétheia*)? Igaz: „Zarathustra ist kein Gelehrter mehr” – Nietzsche nem tudós többé. „*Ich bin zu heiß und verbrannt von eigenen Gedanken, da muss ich ins Freie und weg aus allen verstaubten Stuben*”. Sajnálta az időt, amit a tudományra fecsért: „*Meine Philologie habe ich vergessen* – húszéves koromban igazán valami okosabbat is tanulhattam volna”, írja Overbecknek, és ugyanakkor azt fűzi hozzá: „...*halb geert, halb geduldet, halb verwechselt fühlte ich mich wie in der Hölle*”. Wilamowitz és Rohde után a klasszikus filológia új irányt vett Walter F. Ottónál. Nietzsche hatása alatt időközben az egész figyelem a vallásra összpontosult. Már Wilamowitz későbbi éveiben is ez a kérdés volt a lényeg. Rohde minden problémáját innen igyekezett megoldani. Otto teljes egészében vallástudós. De ő tartja magát Nietzsche szemléletéhez abban is, hogy látja: „...a könnyű és táncos lábak azok, amelyek talán egyenesen az isten fogalmához tartoznak, ...szükség lenne talán még annak kifejtésére, hogy az istenség miképpen van túl minden nyárspolgáriasságon, és túl minden ésszerűségeken”. Számára ez az ésszerűségeken túlevő „bizonyos halkyonizmus” a fontos, a könnyű és táncos láb, az a gyengéd és finom és magasrendű, amit olümposzinak hívnak, ami áttetsző és mégis tökéletesen befejezett, ami tündöklik, mégis alakszerű, ami éteri, mégis örök forma.

Otto műve a *parnassien* írásművészet, a vallásrajongás és az adatállomány szerencsés összetétele. Az írásművészet lényének az esztétikai értékek iránt való fogékonyságából következik; az adattudományosságot az, ami általában a klasszikus filológiára vonatkozik, megmagyarázza. Marad a vallásos rajongó, és ez a legfontosabb. Mindenki között, aki ma görögséggel foglalkozik, Otto rendelkezik a legtöbb személyes tűz fölött („...*heiss von eigenen Gedanken*”). Ez az, amiért oly sokak előtt tisztelt. S ezért van, hogy hiába is igyekszik csaknem kínos filológiai pontossággal dolgozni, valamiképpen mindig adatszerűtlen, és a hivatalos iskola vele szemben bizalmatlan. Még szakszerűtlenséggel is vádolják. Mert tényleg az. Annak a csendes és izzó rajongásnak természete azonban, ami Otto olümposzi istenalakjait oly vonzóvá teszi, nem nietzschei. S itt annak a gyanúnak kell felmerülnie, hogy ebből a rajongásból a görög mitológiát egyáltalán el sem lehet érni. Mert ami innen elérhető, az egészen más. Otto minden istenképének letörölhetetlen árnyalata van: nem a felszín ez, ami úgy tűnik semmi egyéb, mint a német idealizmus hagyománya. Ezek az istenek igazi lényükben keresztény szentek. Otto rajongása középkori szerzetesi attitűd. Tiszta, szép és nemes, de inkább hasonlít Eckhart Mester vallásához, mint Nietzscheéhez. E helyen természetesen a hitelesen görög vallás kérdése még csak meg sincs érintve. E felfogásnak ellene szólna Ottónak az a könyve, amit az antik ember szelleméről és a keresztény világról írt. Ez a mű a kereszténységet alapjában és tökéletesen elutasítja. De mindig tévednie kell annak, aki azt hiszi, hogy ma, a kereszténység kellős közepéből a kereszténységet bírálni lehet. Csak elfogadni, vagy elutasítani. Rálátni és ítélni fölötte, az más számára fenntartott kiváltság. De végre is Otto e vitairata Nietzsche kereszténységkritikájának sápadtabb mása, részben a valóságélményről szóló részben éppen az a bizonyos vallásos rajongás nyilatkozik meg, amelyről Eckhart Mester szellemét azonnal fel lehet ismerni. Otto természetének ez a kettőssége ott árulja el magát, ahol óvakodik a Homérosz előtti időkről, az úgynevezett görög középkorról és ókorról írni és beszélni, holott tudja, hogy a görög élet, vallás, művészet, történet eredete ott van elásva. Homérosznál korábbra nem merészkedik, s ahol elvétele mégis, ott lába alól a talajt elveszíti. Példa erre Dionüszosz-könyve. Ha sehonnan máshonnan, ebből a könyvből világosan kiderül, hogy Dionüszosz nem a klasszikus filológia tárgya, hanem Nietzsche szellemének felismerése és tisztelete. De nem veszi észre, hogy

Nietzschénél Dionüszosz nem egy görög isten, hanem az ókortudat Krisztus-víziója. Otto elkövette azt a jóvátehetetlen hibát, hogy ezt a Krisztus-víziót, amely Nietzschénél világos, elhomályosította, és megkísérelte belevetíteni a görögségbe, sőt meg is akarta ott alapozni. Ezért a könyv nemcsak félrevezető, hanem tökéletesen rövidlátó, és ezenfelül hazug.

3. A George-kör

Otto e félelmetes tévedését az ember csak akkor érti meg teljesen, ha számításba veszi, hogy közvetlenül Nietzschéből, a Wilamowitz-féle iskolát tudatosan mellőzve, másik ókortudomány is indult: Stefan George köréé, s ez az irányzat a tudományos hitelesség kérdésén egyszerűen átlépve, ezzel a kérdéssel nem törődve, a görögségből csak a történet folyamán elért magasrendű ember és nép élő példáját tartotta meg. A George-körnek az ókortudománnyal foglalkozó tagjai azon a közös állásponton vannak, hogy „a jelenkorban felmerült megoldatlanság” (*„letztes Ungelöstes über dem heutigen Dasein”*) sem az antik világ, sem a kereszténység szellemi erőivel külön már nem oldható meg, hanem a kettővel együtt, s azon felül azzal az irracionális ténnyel, amit számunkra George költő-isten lényé jelentett. George a görög és keresztény pietást összhangba akarta hozni (*„die neue Aufgabe stellte die griechische und christliche Frömmigkeit zur Einklang zu bringen”*). *„A griechische Diesseitigkeit”* és a *„christlicher Jenseitsflug”*, – a földies görögség és a keresztény túlviláglendület egyesítése az egész XX. század elejének klasszikus filológiájára eltörülhetetlen bélyeget ütött. Ennek magyarázata kétségtelen. A klasszikus filológia a szellem középpontjában állott. De a klasszikus filológia középpontjába Nietzsche Dionüszoszt tette. Ez a Dionüszosz volt a görög szellemmel átvilágított Krisztus-kép, s tudattalanul ez a kép volt az, ami az egész modern szellemet irányította. A modern szellem középpontja: Dionüszosz – a görög Krisztus – Nietzsche alkotása és teremtése. A George-kör volt az egyetlen, bár zárt szellemiség, amely ezt észrevette, és tudta, hogy itt tudományt csinálni már elkésett és hibás feladat. Amit csinálni kell: egzisztenciális sors – átélni és megoldani.

A George-kör görögségére vonatkozó tudás megbízhatóságának kérdése fel sem merülhet. Nem akar itt semmi sem megbízható lenni. Élni akar, és a szellemet akarja őrizni. A tüzet akarja élesztetni. A kör nem óhajtott olyan értelemben tudományt űzni, mint a hivatalosak. A filológia régi formájában számunkra „...a legnagyobb dolgok rendszeres meggyalázása volt” (*systematische Besudelung*). „Az önmagáért való fagyos megismerést” fajtalanságnak tartották, és azt állították, hogy „...szakszerű iskolázottság és az úgynevezett általános műveltség semmi egyéb, mint az emberi nemesség

elnyomása”. Eredetiséget és eredményeket nem óhajtott, mert Bruckhardtal együtt azt vallotta, hogy az eredetiség a jelenkor legveszélyesebb szellemi dögvésze („...die jetztige geistige Pest: die Originalität”).

Hogyan eshetett meg mégis, hogy a George-körnek a tudományosság minden kritériumán való rugalmas átlépése, és a szakszerűség ilymért megvetése az ókortudományra mégis meghatározó hatást tett, és ez alól a hatás alól senki, aki valamit is jelentett, kivonni magát nem tudta? És itt nemcsak Ottóról van szó, másokról is, akik bevallottan vagy rejtve a Körtől sokat átvettek. Sőt, minél magasabb rendű és nagyobb igényű emberi személyiség volt, annál többet vett át, így Werner Jaeger, Karl Reinhardt, Riezler és mások.

A magyarázat az, hogy a Kör a hivatalos tudománynál kiszámíthatatlanul nagyobb szellemi megtermékenyítő hatást tett. Bár Nietzsche sok helyütt nem fogadták el, a Nietzsche-hagyományt a legnagyobb hűséggel mégis ők őrizték meg –, vagyis a görögségről szóló kép és tudás egészét. A Kör volt az, amely az ókortudománynak a szellemiségben elfoglalt középponti helyzetét fenntartotta. Éppen azért, ahogy a Wilamowitz iskola sohasem tudott átlépni a nietzschei szellemre, az utána következők sem mellőzhették a nietzschei tradíciót.

Akár akarta, akár nem, minden tudós függött saját tudományának szellemi helyétől. Ez a hely egyes személyektől függetlenül alakult ki. A legújabb klasszikus filológia, amennyiben nem lexikon vagy tisztán adatszerű, feltétlenül közeledik a George-kör „hitelesség nélkül való” görögségéhez, és ahhoz közelednie is kell, ha szellemi akar maradni, és nem óhajt a filiszteri adatvadászatba visszaszökni.

A George-kör helyzetének felmérhetetlen előnye az is, hogy ezoterikus. Nietzsche már egy fiatalkori dolgozatában rámutatott arra, hogy: „...az a vallás, amelyet fokról fokra történeti alapokra helyeznek és tudományosan megmagyaráznak, végül is fel kell, hogy morzsolódjék.” A Kör jól tudta: görög vallással foglalkozni ma nagyobbára ürügy arra, hogy a görög vallást destruálják. A klasszikus filológia legnagyobb részében a tudományos kutatás örve alatt démonikus ember dolgozik, aki a görög mitológiát is el akarja emészteni, miután a többi vallást már felbontotta. Nietzsche maga is részben azért adta fel a tudományos pályát, mert ezt a tényt belátta. Így védte meg a görögséget „a tömeglény mocskos érintésétől”. S ez ismét olyasmi volt, aminek egy Otto, Reinhardt, Riezler magasrendű

gondolkozása nem tudott ellenállni, kapcsolódnia kellett a Körrel, és át kellett vennie szellemét.

4. Kerényi

Kerényi mitológiájának szellemében e rétegek nem történeti rendben helyezkednek el. Az első és alapbenyomást nem Nietzsche tette, hanem Wilamowitz. Mindenkor ókortudósnak tartotta magát, és ha a szigorú klasszikus filológiából néha kilép, gyorsan ismét visszatér. Abszolút adattudás hite van. Egy neme ez az adat-halhatatlanságnak. Egzisztenciálisan a tudós az, aki szakembernek tartja magát. Ő is, mint minden klasszikus filológus, Nietzsche ihletéből élt, de ezt a szakszerűséggel összeegyeztethetőnek tartotta oly módon, hogy megnézte, mit lehet módszeresen igazolni, és amit nem lehetett, azt mint nem egzakt tudást mellőzte. Észrevette, hogy annak a szellemnek, amivel foglalkozik, középponti helyzete van. Becsvágyó ember sohasem nyúl olyasmihhez, aminek magasrendűségét közvetlenül nem tudja. Azt azonban nem látta, hogy azon az úton, amelyen megindult, éppen az ókortudomány megsemmisítésén dolgozik. Nietzsche szellemi örökségét adatokban, szakkérdésekben feloldani annyit jelent, mint a görögség megidézett valóságát kétségbe vonni és aláásni. E gyakran hallható kifejezések, mint: messze túlmegy Nietzschén, azt a hitet keltették, hogy itt tényleg túl lehet menni. Adatokban, amikben Wilamowitzék túlmentek, mindig is lehetett. Senki sem tudta, hogy mi ebben a katasztrofális. Mindenki túl akart menni. És a klasszikus filológia, miután Nietzschét, a görög világ megnyitóját ilyen módon elárulta, a legjobb úton volt afele, hogy az örökséget is eltékozzolja. A szellemet mellőzte – éppen azt, ami a tudományt középponti helyzetbe állította, és adatokra kezdett ismét vadászni – éppen arra, ami a tudományt csakhamar oda süllyeszti vissza, ahonnan Nietzsche kiemelte. Kerényi nem merte érezni, hogy mire vállalkozott. Bár a legmagasabb szellemet abszolút értékösztönből választotta, a nietzschei világból részt venni nem mert. A George-körnek csaknem minden lényeges könyve a kezébe kerülhetett volna, mégis Wilamowitzhoz szegődött.

Kerényi a George-körtől félt. Volt oka rá. Ókortudomány cím alatt itt egészen más dolog történt. Az imént volt róla szó. Igaz, ez egy kicsit erős volt annak, aki merő tudományt akart csinálni. De mellőzni mégsem lett volna szabad. Miért? Mert a görögségről szóló tudást a szellemiség középpontjában éppen a Kör tartotta. Kerényi adattudós maradt mindaddig,

amíg egyszerre megértette Ottót. Otto egy része szintén hivatalos tudomány volt, s ezért látszott megbízhatónak. Egyszerre azonban kitűnt a másik résznek nem megbízhatósága, hanem ennél fontosabb: magasrendűsége. Most már el merte hagyni Wilamowitz iskoláját, elérte Ottót, és azt is elhagyta. Csak egyes pontokban maradt le, igaz, fontos ponton: a *parnassien*-stílművészetben. Elkezdett merészebb lenni. Már a Körhöz is közeledett. A nietzschei középpontot, ahogy Otto sem, a Kör sem, ő sem érte el. Nem látta, hogy Nietzsche a görögöket nem mint a mai élet tört darabját fogta fel – de még mint gyógyszert sem, mint megváltást sem, mint múzeumot sem, mint ideált sem. Nietzsche számára a görögség eleven jelenvalóság, ugyanakkor tökéletesen elmúlt. Otto és Kerényi is szeretnek ezzel a fordulattal élni. A kétféle magatartás között azonban lényeges különbség van. Kerényinek van valami fontosabb: a tudomány a görögségről. Sohasem felejtette el, hogy Wilamowitz mennyivel több adatot, szöveget, emléket *ismert*; azt viszont nem értette, hogy Nietzsche végtelenül többet *tudott*. Otto megállt Homérosznál. Kerényi mélyebbre szállt: nemcsak bátrabb azért, mert késeibb. Nagyobb a fantáziája, zseniálisabb és mélyebb, mint Otto. De mind a kettő csak tudós. És amíg Nietzschénél görög istenek vannak, addig Kerényinél csak tudomány. Ez a tény az egész helyzetet a középén kettérepesztí. Nietzsche egzisztenciális ember; Kerényi egzisztenciális tudós. A kettő között levő különbség alapvető, döntő és végzetes. Amit Nietzsche mond, jól végzett tradicionális terminológia nélkül, józanul, egyszerűen mondja, mert így látja és tudja. Kerényi a görög isteneket feláldozza a tudomány isteneinek.

A görögség szellemi középponti helyzetéről éppen ezért Kerényinél csak másodsorban van szó. A középponti helyzetet nem a görögség foglalja el, hanem a tudomány.

II.

A SZCIENTIFIZMUS

Nietzschére ismét vissza kell térni. Nemcsak azért, mert a tudomány kritikájában nála senki sem volt radikálisabb, hanem azért is, mert a tudományosság eredménytelenségét saját magán élte át. Klasszikus

filológus volt. De elkövetkezett az a pillanat, amikor tudós mivoltával minden kapcsolatot meg kellett szakítania.

A tudomány a gondolatot az utóbbi négyszáz év alatt ugyanúgy elnyomta, mint a középkorban a vallás. Akkor laikusnak bélyegezték azt, aki a dolgokhoz úgy szólt hozzá, hogy az a hivatalosok tetszését nem nyerte meg. Ma e laikusokat dilettánsoknak hívják. Akkor felszenteltnek nevezték a szakembert, ma szakembernek a felszenteltet. A dolgokat csak egy bizonyos módon volt szabad felfogni, és csak minősített, cégjelzett igazságot fogadtak el. Az eredmény mindkét esetben a gondolat szabadságának elveszése volt.

Nietzsche ezt a jelenséget már akkor látta, amikor tudományos pályára készült. „*Ich fand, ...die Oberflächlichkeit des Urteils bis zu dem Punkte des Blödsinns gereift*” – írja korai levelében. Az a tudomány, amely a középkori vallással szemben éppen a szabad gondolat és a teljes igazság nevében lépett fel, ugyanolyan dogmatikus skolasztikává lett, s így a szabad gondolkozásnak és az igazságnak éppen olyan ellensége volt, mint a vallás. Az igazságszenvedély szcientifizmussá lett, élettelen és érdektelen tételek rendjévé, amelyben már nem az eleven szellem fejezte ki önmagát, hanem valami más. Négyszáz évvel ezelőtt a tudomány azzal indult, hogy a lét nagy kérdéseit megoldja; a helyzet ma az, hogy a semmin keresztül az ürbe tart.

1. Hybris scientifica

„A magas civilizáció – írja Nietzsche – csak széles talapzaton állhat, erősen és egészségesen konszolidálódott középszerűsége. Ezt szolgálta és szolgálja a tudomány.” A tudomány „teljes egészében a középszerű ember világához tartozik”. – És mindig is fog. Ezért leküzdhetetlen. A tudomány szerepe a közép világához tartozik. A magas szellemiséghez, a szabad, nagy emberhez semmi köze.

E néhány mondatban Nietzsche-nek mindennemű tudomány és tudományosság iránt való legteljesebb bizalmatlansága jut kifejezésre. Újabban e bizalmatlanság indokolt voltára elég világosan rámutattak, amikor kiderült, hogy a tudományos ismeret alapján a polgári társadalom világszemlélete és magatartása van. A tudomány az utilitarisztikus *bourgeois*-ból nő ki. A polgárság érdek-ideológiája. „Az igaz és abszolút tudományos szabadság – írja Scheler – nem a tudományos szellem autonóm erejéből fakadt, hanem társadalmi tényezők határozzák meg.” Még pontosabban: „...az újkori tudomány gyökerében... a természet fölött való szisztematikus uralom mindenáron való kiterjesztése áll; a természetről való tudás mértéktelen felhalmozása és kapitalizálása úgy, hogy ha nem is tud a természet fölött végérvényes uralmat gyakorolni, de legalább az uralom lehetőségét valamiképpen fel tudja tételezni és el tudja gondolni”. Ez a dekretális tudományosság az újkori démonikus hatalmi ösztön „kategoriális gondolat-apparátusa”.

Scheler a tudomány bírálatában társadalmi oldalról ugyanoda ér, ahová Jaspers filozófiai oldalról. Mind a ketten – más gondolkozókról, a Poincaré-Duhem-Meyerson-Le Roy-féle *critique de la science* irányáról, Dinglerről, Kottjéről és másokról nem is szólva – a tudomány gyökerében fölfedik a démonikus hatalmi ösztönt. Fő jellemvonása: 1. „az ember fölött levő hatalom, csupán magáért a hatalmi helyzetért; 2. minden szellemi-kontemplatív megnyilatkozás elnyomása; 3. új értékelés megteremtése alapján a természet teljes leigázása”. A tudomány Scheler szerint „*Dienerin des technischen Willens zur Macht*”; Jaspers szerint az újkori racionalizmus nem egyéb, mint kísérlet, hogy a középkori skolasztika mintájára újabb uralmi célokra még alkalmasabb racionális dogmatikát teremtsen meg.

Az újabb gondolkozók csak visszatértek és megerősítették Nietzschének azt az eredeti gondolatát, amely a tudományban a közepszerűség, vagyis a polgárság uralmi törekvését látja. Ebből természetesen következik, hogy az ember a tudomány örve alatt valamit tanul, aminek a valósághoz vagy egyáltalában semmi köze, vagy a valóság kérdése másodrendű. A cél nem az, hogy az ember valamit megismerjen. Éppen ezért az ember olyat tanul, ami nem érdekli; legfeljebb az érdeklődés nem tárgyra vonatkozik, hanem a tanultság által elérhető eredményre. Mikor aztán az eredmény megvan, akkor a tárgy, mint a hatalmi helyzethez vezető út érdekes, de csak mint út, és nem mint ismeret. A tárgy sohasem volt a lény primer tápláléka. Ez a tudáshalmozás (szaktudós, szakember) magyarázata. Scheler a tudás kapitalizálásának hívja. Ahol a súly a közvetlen tudásra esik, ott a sok sohasem lehet fontos. Az, ami mély és tiszta, nemcsak határt szab önmagának, hanem tudja, hogy belőle a megengedettnél több már szentségtörés. A szaktudás nem primer követelmény, hanem a hatalmi helyzet elérésére szolgáló arzenál. Ezért kell minden felhalmozott szaktudásnak okvetlenül pszeudoegzisztenciálisnak lenni.

A kapitalizált tudás, a tudós, mint ismerettökés és felszentelt szakember, a polgári társadalom jelensége. Fő jellemvonása a *hybris scientifica*. Két tudományban van ennek a gögnek abszolút jelentősége, az egyik az orvostudomány, a másik a filológia. Ez a két leginkább pszeudoegzisztenciális tudomány, ahol a tárgyi anyaghalmozás arzenálszerűsége a legimponálóbb, s ezért a hatalmi helyzet a legkétségtelenebb. A döntő szó a hozzáértőé. Mi ez a hozzáértés? A szakvélemény. Mi a szakvélemény? Néhány átvitt értelmű kifejezésnek új variánsa. Fontos először, hogy józan ésszel sohase legyen egészen érthető, másodszor, hogy meglegyen benne a tudós presztízs-attitűdje. Az érthetlenségi jelleg igen fontos; azért van szükség rá, hogy a tudós burkoltsága továbbra is érintetlen maradjon; a presztízs-attitűd a hatalmi helyzetet szilárdítja meg. Ismeretről, tudásról, szellemről egyáltalában nincs szó.

A tudományos gög legfontosabb ismertetőjele az, amit a George-kör *Selbstkorrektur der Wissenschaft*-nak hív. A tudomány e folyamatos önigazítása a tudós gögjének azt az oldalát mutatja meg, amelyet rendesen a tudósi szerénység neve alatt ismernek. Ez az a burok, hogy ő a tudománynak egyszerű és szerény munkása, nem ad végső eredményeket, hanem a távoli jövőben elérendő abszolút igazság megtalálásán fáradozik.

Nagy körültekintéssel az abszolút igazság épületéhez szerény téglát rak le, mire a következő tudós ugyanolyan nagy körültekintéssel ezt a téglát elveszi, és másikat tesz le. De a következő megint elveszi, és így tovább. Így igazítja ki magát a tudomány, mialatt az igazság keresésének feladata el is felejtődik. És ez természetes is. Hiszen az igazság kutatása ürügy volt, és a téglá lerakásának is csak szertartás jellege van.

2. A szellem entrópiája

Az a fölfedezés, hogy a tudomány burkolt démonikus hatalmi ösztön akadémikus ideológiája, szélesebb körű és mélyrehatóbb fordulattal esett egybe. Az elmúlt század folyamán a szellemiség alapjában lévő életerő láthatóvá lett. Nemcsak a tudomány alapjait leplezték le, hanem mindannak, amit a szellem alkotott: morálnak, eszménynek, államnak gyökereiről eltűnt az, ami ezeket a gyökereket letakarta. A szellem az idők folyamán világmegoldássá nőtte ki magát, és a világértékek között, amelyek az ember számára hozzáférhetők voltak, a szellem volt a legmagasabb. Egyetemes és általános megoldásnak tartották. Hogy ez a felfogás honnan indult ki, mi volt az oka és története, az ebben a percben nem fontos. Most kiderült, hogy a szellem nem az élettől független és magasabb szféra, hanem vitális erőkkkel van tele, azokból táplálkozik. A múlt század elején elért arra a pontra, amelyen az emberi gondolkozást telítette önmagával, és mivel telítette, ugyanakkor önmagát felfüggesztette. Elérkezett hatásfokának legmagasabb pontjára, és ugyanakkor semlegessé vált.

Ezt a pontot többen megjelölték, de a legutóbb Hans Urs von Balthasar nevezte el így: a szellem entrópiája. Ő mutatott rá arra is, hogy nem Hegel volt az, akinél a szellem entrópiáját elérte. Ő már látta, hogy tennivaló nincs, de a helyzetet meg akarta menteni. Megkísérelte, hogy minden emberi tudást egyetlen épületbe építsen: tudományt, művészetet, jogot, történetet, államtant. A Hegel-féle kísérlet a legjobban Kleist szavaival jellemezhető: „Talán – úgymond – ismét a tudás fájáról kell ennünk, hogy ártatlanságunkat visszanyerjük.” A szellemet azonban tudással megújítani nem sikerült. Hiába ették le a tudás fájának minden gyümölcsét, ártatlanságukat nem nyerték vissza.

Amikor a szellem tehetetlensége nyilvánvalóvá lett, egyszerre kezdtek felszakadni a szellem gyökereit elfedő burkok, és a vitális alapok kitűntek. Ezzel egyidőben az emberi tudat is változáson ment át: elkezdett megtanulni a dolgok mögé látni, és elkezdte meglátni a morálban, az eszményben és egyebütt a vitális szándékot, amely azt építette és fenntartotta. Ez az új tudat a mögélátás tudata (*Entlarwungs-, Enthüllungsbewußtsein*). Első formája, a romantikus irónia már Hegellel egyidőben megjelent. Folytatódott az ideológiák sorozatos leleplezésével, s

végül csúcspontját érte el Nietzscheben, aki egyetemlegesen „az ember és világ, az én és a közösség alaphelyezeteit mind, a végső következményéig kérdésszerűvé tette”.

Az emberi gondolkozásban a szellem telítettsége folytán hatástalanná lett, s most tudomást kellett szerezni a szellem idejének letűnéséről. Az elementáris életerők kiemelkedtek, s ettől kezdve ezek voltak azok, amelyek a gondolkozás törvényeit megszabták. Abba a világkörbe léptünk, amelyet vitálisnak vagy eleminek vagy bármi másnak nevezzenek is, biztos, hogy nem szellemi többé, hanem a szellem alapjában van, mert annál mélyebb, sötétebb, de gyökeresebb és ősi. Ezt jelenti Nietzsche-nél a szellem-isten halála (*Gott ist tot*), és az új éjarcú istenség, *Dionüszosz khthoniosz* feltűnése.

A tudomány a szellem entrópiájáról nem vett tudomást. Úgy tett, mintha a zavar nem érintené, és tovább ment. Ezzel pedig elkövette azt a hibát, amely először elvette hitelét, aztán önmagában szétesett. A történet könyörtelen folyamat. Ha valami a világban elhatározó lépésként megtörtént, az többé nem mellőzhető. Számolni kell vele, hatásával, jelenlétével és következményeivel. Elhallgathatatlan.

A tudomány első jellemvonása: démonikus hatalmi ösztön ideológiája. A második: ebben az ideológiában megmerevedve, a világtörténelemről lemaradva már talajtalanul áll, és az ürességbe néz. „*Sein Herz steht still, nur noch sein Auge sieht.*”

Hogy e helyzet jelentősége mélyebbről és alaposabbról kitűnjék, Gustave Geley egy könyvének kifejezésére kell hivatkozni (*De l'inconscient au conscient*). Geley azt a jelenséget vizsgálta, amely az emberben akkor folyik le, amikor a tudattalanból átmegy a tudatosba. A tartalom, ami átment, észrevevő képességét, mozgékonyágát, látását megtartja, de elveszti azt, ami a legfontosabb: a gyökérrel való kapcsolatot, vagyis a vitalitást. Megfagy. Mondjuk így: egész testében élettelen, csak a szeme van nyitva, és még lát. Tudatos lesz: világos, átszűrt, átlátszó, tiszta, de már nem kapcsolódik az élettel, és nincsen rá befolyása. Ez az emberi tudatosodás végpontja: „a tudatos halál bekövetkezése”, amikor az egész emberiség mindent tudni fog, de már semmit sem fog a maga életének emelésére felhasználni, mert az erre való vitális képességét elvesztette. A tudomány helyzetében a tudatos halál egy foka jelentkezik.

3. Az egzisztencialisztikus fordulat

A szellem entrópiája után teljesen új helyzet támadt. Tudás ezek után csak mint csalás volt lehetséges. Ennek természetesen két oldala van: az ember (öncsalás) és a világ (világcsalás) felé. De a kettő egy: mert az embernek a világban elfoglalt hamis helyzetéből keletkezik. Lehetetlenné vált a tanítás is: részben mert kiderült, hogy a tudós tanítása sohasem volt egyéb, mint hatalmi aktus, részben, mert most leleplezve már nemcsak tanítani, illetve uralkodni akar, hanem ezen felül még öncsalásban is van, és a világot is meg akarja csalni, végül pedig nincs mit tanítani ott, ahol nincsen ismeret.

A figyelem most arrafelé fordult, hogy ezen a válságon a gondolat miképpen léphet át úgy, hogy szabadságát megtartsa és megmentse. A helyzet hasonló, mint a középkor végén, amikor a gondolat szabadságát és az ember autonóm igazságszenvedélyét a skolasztikus dogmatikából kellett kiszabadítani, ezúttal azonban komolyabb. Mert most nem egy korszak értékrendszere zuhan le. Aki a krízis természetét ismeri, tudja, hogy az emberiség egész történetének kivétel nélkül minden értéke, kora, világszemlélete, alkotása, életrendje kérdésszerűvé vált. Erről már volt szó, és később még lesz. Egyetlen kivétel volt csak: a görögség. Nietzsche azonban ezt a megállapítást olyan korban tette, amely minden inkább volt, mint görög. Az emberiségnek most olyan utat kellett találnia, amely a nietzschei kritika eredményeit érintetlenül hagyta, amit kénytelen is volt érintetlenül hagyni, mert az egész földön senki Nietzsche után ezt a tényt kétségbe vonni nem tudta és nem is merte –, ennek ellenére mégis valamiképpen kísérletet tesz arra, hogy önmagát megmentse. Ezt a mentési kísérletet hívják egzisztencializmusnak.

Az egzisztencializmus az ember és a mű, a gyakorlat és az elmélet, a tett és a gondolat egységét óhajtja helyreállítani, azt, amit a George-kör *Einheit von Mann und Wort*-nak hív. Az ember és szellem primer egysége ez, amely nélkül maga az élet is lehetetlen. Egzisztenciális életet élni, egzisztenciálisan cselekedni, egzisztenciális szellemet megvalósítani: ez lett az új törekvés, – összekapcsolni, ami széthullott, ami élettelen maszk gyanánt az emberi életről levált. Egzisztencializmus alatt az a törekvés nyilatkozik meg, amely a vitális szellemet újra életbe akarja vezetni, vagyis

az elementáris animalitást a magas szellemmel össze akarja kapcsolni úgy, ahogy az a görögöknél megvolt. A szándék elárulja magát. Kitűnik, hogy az egzisztencializmus a szellem entrópiáján nincsen túl, hanem a szétváltságot csak kifejezi; csak megjelöli, hogy mi az, ami kettéesett: a vitalitás és a szellem (Klages: *Seele* és *Geist*).

A helyzet ma még az egzisztencialisztikus irány egészének bírálatára nem érett meg. A gondolatnak még egy ideig futnia kell, még el kell érkeznie valahová, ahol valamit talál, amit egyáltalán nem várt, sőt talán amitől félt és amit elkerült, s így majd az helyet és lehetőséget ad neki arra, hogy folytatódjék –, esetleg az ellenkező irányban. Egyelőre csak egy tény kell megállapítani: az egzisztencializmus a mögélátás tudatának szülötte, és nagy vívmánya, hogy észrevette és leleplezte azokat a hamisításokat, amik az ember és az eszmény, élet és gondolat, vitalitás és ideál között évszázadok óta megvoltak, vagyis az ideológiai áltatások egész bonyolult rendszeréről a maszkot levette. Ugyanez a tudat most a hamis viszonyok helyébe igaz és becsületes, nyílt és tiszta viszonyt óhajt tenni. Ezzel tulajdonképpen visszatért a szellem entrópiáját megelőző stádiumba, mert az ember és a mű, az ember és a tett, a gondolat és a valóság között a viszonyt kiszámíthatóvá akarja tenni. A mögélátás tudata előtt az ember abszolút módon hitt az emberi tudás – ez esetben a tudomány – megbízhatóságában. Remélte, hogy a világegyetemet úgy fel fogja tudni dolgozni, mint egy bedekker. A tudomány megbízhatóságáról kiderült, hogy illúzió. Most aztán a megbízhatóság követelményét nem a tárgyba, hanem az emberbe helyezték, vagyis az embertől követelték, hogy csak olyat csináljon, ami számára „egzisztenciális”. A megbízható mű helyébe a megbízható ember lépett, mint követelmény. De a mögélátás tudata nem számol azzal, hogy amikor ő leleplez, akkor leleplezésével ő tulajdonképpen mit burkol? Ha valaki ezt a kérdést felteszi, úgy látja, a leleplezési folyamat Nietzsche nyelvén szólva *verkappte Moralität*, a régi morális eszmevilág új álruhában. Az egzisztencializmus a bizonytalanná vált életrendben, a modern nihilizált helyzetben valamiféle biztos pontot keres. Ki akar számítani valamit. Legalább az embert, ha már az eredményt nem lehet. De valljuk meg: nincsenek megbízható egzisztenciák. És még egyet: ez így is van rendjén. Minél értékesebb az egzisztencia, minél vitálisabb, annál kiszámíthatatlanabb és megbízhatatlanabb. És ez így is van helyesen.

Az egzisztencializmus az egyik oldalon leleplezi az ön-és világtatást, de kötelezővé akar tenni valamiféle új rendet, miközben nem veszi észre, hogy az utóbbiban leleplezi önmagát, bevallva ezzel, hogy nem egyéb burkolt moralitásnál. De ebben a pillanatban újra annak a démonikus hatalmi ösztönnek arca tűnik elő, amelyet éppen fel akart számolni. Az egzisztencializmus, ha kéri, minden valószínűség szerint a nyugati embert a *dharma* fogalmához fogja közelebb vinni. Ez azonban még messze van.

4. A modern vallásosság értelme

Hogy az ember a szcientifizmust egészen világosan lássa, még egyetlen és utolsó jelenséget kell tisztáznia. Ez a jelenség az egzisztencialisztikus kísérlettel párhuzamos, bizonyos tekintetben vele azonos. Az egzisztencializmust többszörösen szekularizált teológiának nevezték, mert a végső kérdéseket beleviszi az időbe, és ott feloldja. A teologizálás azonban nemcsak ebben a burkoltabb alakban jelentkezett, hanem a modern vallásos áttörés jegyében is. Ezért kell, hogy szó legyen magáról erről a vallásosságról.

A XX. században egyszerre váratlan religiózus felbuzdulás keletkezett. Megújulásról beszéltek a kereszténység összes felekezetei és szektái, különös szenvedéllyel foglalkoztak a keleti vallásokkal, megkísérelték behozni a taoizmust, a buddhizmust, érdeklődtek az egyiptomi, azték, perui, sőt a primitív népek vallása iránt is. A görög mitológiának mai rendkívüli szerepét a vallásos áradattól elválasztani nem lehet.

A tudománynak a valláshoz fűződő erős és szoros vonatkozása sohasem volt titok. Az sem maradt rejtve, hogy a tudományban állandóan élt a rivalizálás gondolata, és köztudomású, miként kísérelte meg önmagát vallás-szurrogátummá tenni. A tudós és a pap közös emberi magatartás, a démonikus hatalmi ösztönnek egy és ugyanazon megjelenése. A cél is egy: olyan kategorikus törvényrendszert építeni, amely az uralmat az egész világ fölött végérvényesen biztosítja. Ami ezt a szándékot elfedi, az csak leplező ideológia.

Mikor az ember abba a világjegybe lépett, amelyet a szellem entrópiájának neveztek el, Nietzsche minden eddigi értéket, rendet, szabályt és törvényt tökéletesen megsemmisítő kritikájával hatályon kívül helyezett. A dolgok meztelen vitális arca előtűnt, és semmiféle emberi új lehetőség nem mutatkozott. Ebben a helyzetben a végső kérdéseknek fel kellett merülniük: mi az élet, a halál, a túlvilág, az istenek és az Isten. A tudomány számára sem maradt más tennivaló, mint ezekkel a végső kérdésekkel foglalkozni, és teljes egészében átalakulni vallástudománnyá. Ez azonban nem egy vallás tudománya volt, nemcsak a kereszténységé. Az összes vallások együttes tudománya lett, amely vallások ebben az időben mind egyszerre aktuálisak lettek. Egyetlen nagy vallásos szinkretizmus alakult ki,

amelynek a kereszténység, egzisztencializmus, buddhizmus, görög, egyiptomi, perui, primitív mitológia csak egy oldala lett. Minden esetben ugyanarról volt szó: megmenteni a vallásosságot. De minden esetben ugyanarról volt szó: megmenteni a vallással együtt a démonikus uralmi eszközt és ösztönt. A tudomány ebben az új vallástudomány formájában erre vállalkozott.

Ezen a helyen nem szabad elhallgatni azt, hogy ebben a modern vallásos fellendülésben egyáltalán nincsen semmi megnyugtató. Ez alól nincsen kivétel. A keresztény felekezetek, szekták, kiásott egyiptomiak, kínaiak, görögök úgynevezett vallásos reneszánsza közül egyetlenegy sem kelti az egészséges megnyilatkozás hatását. Az a rengeteg könyv, folyóirat, lap, beszéd, mozgalom, egyesület, amely végeredményben mind egyazon szinkretikus vallásosság megnyilatkozása, sokkal inkább aggasztó, mint életszerű jelenség. Tudjuk, hogy az életnek vannak tünetei, amelyek, mint a rák, nem sorvadásszerűen, hanem túltengésszerűen pusztítanak. Az élet határ-és formaérzékének megőrülése ez. A szerv egyszerre csak elkezd nőni, és nő, nő, bele a halálba. Ez a *hypertrophia* ma az élet minden területén, amely pusztulásra van ítélve, jelentkezik. Ahol valamiben infláció van, annak vége. Mert a középpontban az összhang törvénye megbomlott. Látszatbőség, amely nem tenyészet többé, hanem annak ellenkezője. Ma ilyen metafizikai és vallásos túltengés kora következett el. A nagy vallási megújulás tulajdonképpen hypertrophiális haláljelenség.

A tudomány szerepe itt kettős: a folyamatot meg akarja állítani, részben azonban gyorsítja azt – és beteljesíti. Amennyiben szekularizált teológia és vallástudomány, más feladata nem is lehet. De nem áll a folyamat fölött, hanem benne van, alávetve a törvénynek, amely ítél fölötte is. A tudomány vallássá akart lenni, s abban a pillanatban, amikor célját elérte, a vallással együtt meg kell semmisülnie.

III.

LA BÊTE RELIGIEUSE

Az a kérdés, ami egész félelmetességében itt megjelenik, a maga számára helyet és figyelmet követel, sokkal nagyobb, semhogy vele ma bárki sikerrel meg tudjon küzdeni. Nem a módszer, nem az anyaggyűjtés,

nem az áttekintés hiányzik hozzá: az élmény az, ami ma senkiben sincs meg és senkiben sem lehet meg. A dolog nem a bizonyításban, hanem a látásban van, s éppen ezért nem az eljárásban, hanem a valóságban. Nem valamilyen vallásról van itt szó, hanem a *vallásról*, és nem egyes vallásos emberekről, hanem a vallásos emberről. Egy dolog kétségtelen: a vallásosság a mai hallatlan fellendülésében hypertrophiális haláljelenség. De nincsen senki, aki teljes lényével ezen a jelenségen túl lenne, aki legalább a maga részéről az egész kérdést minden vonatkozásában megoldotta volna, s ez biztató lenne más számára is, hogy meg lehet oldani. Éppen ezért meg kell elégedni olyan szándékkal, amely mindig fenntartja azt a kiváltságot, hogy szándék marad, semmi több. És ez a szándék ha a célt nem is véti el teljesen, nagyon jól tudja, mennyivel mélyebbre kellene szállnia, mennyivel inkább ott kellene kezdenie, ahol elhagyta, mint így most: ott kezd el, ahol mások hagyták el. Ahhoz, hogy a vallást meg lehessen ítélni és a vallásos embert egész valóságában meg lehessen látni, legalább egy pillanatra, legalább egy embernek vallástalannak kellene lennie. Amíg ez az élmény az emberiségből hiányzik, mindennemű vallás területéről lehetséges, és minden valláslátás csak mint valláskritika, vallásellenesség léphet fel –, mint a vallás autodestrukciójának tünete, saját feloszlásának jelensége képzelhető el, nem pedig oly vélemény, amely nem kénytelen a vallással szemben okvetlen negatív álláspontot felvenni, hanem lehet egészen nyílt és egyenes is. Valamin teljesen túllenni annyi, mint azt a valamit már nem szükségszerűségnek, hanem szabadságnak felfogni és átélni. Ha már egészen szabadon választhatok a vallás és a vallásnélküliség között: sokkal nyugodtabban és biztosabban ítélek, mint akkor, ha a vallás számomra oly kényszer, amit először fel kell számolnom. Amit az ember gyűlöl és meg akar semmisíteni, azon nincs túl: abban még benne van, és az még benne van. Amíg valaki a vallással szolgai helyzetben van, nem ismerheti. S ez az, ami ma hiányzik: az ember, aki ha neki úgy tetszik, meg tud lenni vallás nélkül is, és rajta múlik, megvan-e nélküle, vagy nincs. Senki sincs, aki a vallást legyőzte. Bár ma az egész világ harcban áll vele, aki a legtöbbször, csak annyit ért el, hogy nem bukott el.

A mai helyzet megvilágítására legyen elég ennyi: több száz éves tudományuralom után az emberi gondolat ma felszabadult, de ahelyett, hogy a szabadság álláspontjára helyezkedett volna, a másik oldalon a vallás rabságába esett. Az emberiség azt hitte, hogy a tudomány vallásellenes, és a vallás helyébe akar lépni. Nem vette észre, hogy a tudomány maga is

burkolt vallás. A tudomány olyan irreális világot teremtett, amely az embert – mint Blacker mondja – „a természeti és transzcendens világ felé tehetetlenné tette, és azoknak teljesen kiszolgáltatva”. A tudomány lefelé a természeti, fölfelé a transzcendens valóságokról az embert szisztematikusan lebeszélte. Végül is mindent meg fogunk érteni, és mindent tudni fogunk, mondta a tudomány: ez a tudatos halál, mint végcél. Most, hogy ez a tudomány összeomlott, az ember előtt az érthetetlen és megtudhatatlan valóságok feltárultak. A dolgok vitális és végtelenségi gyökere napvilágra került. De az ember éppen itt volt tehetetlen. Ezért a másik végletbe kellett esnie, és az egyik imaginárius világból át kellett lendülnie a másik, ugyanolyan imaginárius világba. Az a megkönnyebbülés, amiről a vallás megújulásával kapcsolatban beszélnek, teljesen hamis. Nem felszabadulás ez, hanem a fogság másik faja.

A megoldás a kettő között és a kettő fölött van: oly magatartásban és szemléletben, amely élményszerűen és közvetlenül látja, hogy a tudományosságban és vallásosságban megnyugvó gondolat nem egyéb, mint megnyugvás az imagináriusban. És ez az élményszerű látás az, amely ma nem lehet más, mint tagadó. Csak azt tudja mondani, hogy: nem. De ezt a nemet nem meggondoltságból, hanem megoldatlanságból mondja. A pozitív, biztos, nyugodt, sőt a megnyugtató kívül-és felülállás élménye fölött ma senki sem rendelkezik. Éppen ezért a vallásos ember megítélése negativitásban csak olyan lehet, amely a dolog szívét nem éri el.

A tudományról még csak egyet: mi az a végső kapcsolat, ami a tudományt és a vallást összefűzi? Rövid válasz: a bűnbeesés. Az ember azt hinné, hogy az iskolákban és az egyetemeken az embert tudásra oktatják. Más szóval: itt szerzi meg az ember a tudományhoz elengedhetetlen korlátoltságot, amit aztán szaktudásnak hívnak.

A szaktudás azonban nem ez, hanem középponti élmény körül forog, s ez: a bűnbeesés. A vallás ezt a bűnbeesést eszkatológiailag fogja fel: a bűnbeesés az eredendő bűn, döfés, amely az ember életének legmélyebb magját szúrja át úgy, hogy soha ne tudjon teljesen fölegyenesedni, tiszta, ártatlan, nyugodt, derült és közvetlen lenni. Csak az vallásos, akinek ez a legmélyebb életszíve a bűn gondolatától átszűrva vérzik. A vallás morális és metafizikai sebet ejt. A tudomány ezt a bűnbeesést úgy módosítja, hogy intellektuális bűnbeeséssé teszi. És ez még szörnyűbb, mint az előbbi. A tudomány az értelmet sebz meg, a gondolkodás eszközét. Mert az eszkatológiai bűnből van menekülési lehetőség: a kegyelem. A morális

bűnből van menekülés: a megtérés. Az intellektuális bűnbeesésből kiút nincs, mert ott magát az eszközt, az értelmet döfték át. A tudományos képzés tulajdonképpen ez: szaktudást megszerezni semmi egyebet nem jelent, mint hogy végrehajtani önmagában az értelem bűnbeesését. Ez a szaktudós és a dilettáns között lévő különbség: a szaktudós bűnbeesett, a dilettáns minderről nem tud, hiszen „be nem avatott”. A szaktudás mögött az a rejtett tan húzódik meg, hogy az intellektuális bűnbeeséstől az embert egyedül a tudományos ismeret váltja meg. Aki nem ezt vallja, azt mint nem szakszerűt a tudomány kitiltja. Aki intellektuálisan nem bűnbeesett, és a tudományos megváltásban nem hisz, az kontár.

A tudományos nevelésben éppen úgy, mint a vallásosban, fontos az a tanítás, hogy mi a gonosz. Mind a kettő végső állásfoglalás, amelyre sem a vallásos, sem a tudós feleszmélni nem tud. Vallásos ember nem gyakorolhat valláskritikát, tudós nem gyakorolhat tudománykritikát. Mind a kettő legföljebb vezeklő lehet, de saját magatartása ellen nem támadhat. Destruálhatja magát. De kívülről önmagát meg nem nézheti. A bűnbeesést nem számolhatja fel, legföljebb hihet a bűntől való megváltásban. Ez azonban éppen maga a tudományos tudás.

Az intellektuális bűn a tudomány végső emberi romlottsága és gonoszsága. S ahogy a vallásban a próféta csodája bizonyítja, hogy ő az Istentől sugallt lény, aki magasabb rend hordozója, és tetteivel a szükségszerű létbe az isteni rendet, a csodát hozza, a tudomány is rendelkezik ilyen csodaeljárások fölött. Ezt a csodát Dingler *Paradefall*nak hívja. Úgynevezett kirakati eset, parádé, iskolapélda, csoda, amely, mint a próféta csodája az isteni törvényszerűséget, a tudós a tudományos törvényszerűséget mutatja meg, mint magasabb rendet. A csoda a vallásos törvények betörése az *ananké* világába. A tudományos parádé a tudományos törvények betörése a szükségszerűségbe. Mind a kettő bizonyító eljárás azt igazolja, hogy a prófétának, illetve a tudósnek felsőbb hatalma van, és ez a hatalom erősebb, mint a szükségszerűség. Az első a vallásos istenséget, a másik a tudományos jelenlétet mutatja fel. Ezek után az ember az első lendületet vegye így: a vallás az ember helyzetét a világban eltorzítja és meghamisítja, a valóság felismerésétől visszalöki, kozmikus helyzetétől megfosztja és onnan letaszítja. Amikor az ember visszaesik, nem állat lesz, hanem gonosz állat. Íme a bűnbeesés szelleme. A bűn az embert gonosszá teszi. A gonoszság a vallásban religiózus, a tudományban pedig ez: a tudatlanság. A bűn elveszi az eredendő ártatlanságot, beplántálja a szenny

gondolatát. Desztillált élet nincs. Ahol élet megjelent, mindenütt minősítve, lényben, alakban jelent meg. Az esszenciális élet olyan elvont és valótlan, mint a szellem-isten. Irreális és absztrakt, akit minőség és egzisztencia nélkül képzelnek el. Semleges, mint a desztillált víz. Ilyenek a tudomány steril istenei. A valóságos istenek valóságos lények, akiknek minősége, lényge, alakja, helye van.

Az életet mindig az a lény minősíti, akiben megjelenik. És az istenség is abban az életben minősül, amelyet önmaga él, és amelyben az ember az istenséget éli. Természetes, ahogy Goethe mondja: „Isten, ha magasan állunk, számunkra minden lehet, ha alacsonyan, nem más, mint nyomorultságunk járuléka”. Ebből persze nem az következik, hogy az istenek az emberben keletkeznek és vannak. Az ember istencsináló állat? Maga készít magának kigondolt lényeket, hogy imádja? Nem. Annyira nem, mint az ellenkezője, hogy az istenek az embertől független életet élnek. Az istenek az emberben teremődnek, és olyanok, amilyen az ember. Ha magas: magasnak, ha nyomorult: nyomorultnak. Éppen úgy, ahogy az ember teremődik az istenekben. Az emberek részt vesznek az istenek, az istenek az ember teremtésében, és alkotják egymást, ha magasak, magasnak, ha nyomorultak, nyomorultnak. A világ teremtése állandóan folyik, és abban mindenki részt vesz, megalkotja magát ha magas, magasat, ha nyomorult, nyomorultat. Az istenteremtő ösztönt, aminek Nietzsche nevezte, a *theurgiát*, aminek Bergyajev mondja, a vallásos ember késznek és befejezettnek tartja, és azt, hogy az emberben isten állandóan teremődik, egyszerűen nem is érti.

Az emberek az istenek gyermekei, az istenek az emberekéi. Amit Friedmann az ember istenteremtő pillanatának nevez, az megfelel az istenek emberteremtő pillanatának. A kettő egy: világteljességet teremtő pillanat ez. Mert „...a teremtő ember és az istenség ugyanabból a forrásból merít és ugyanazon a talajon él”.

Landsberg írja, hogy az emberek és istenek világát a görögök mindig elválasztották. „De ennek a nagyon határozott elválasztásnak értelme, hogy megmutassa azt a hallatlan feladatot, ami az ember előtt áll, amit az istenülésben meg kell tennie.” Az emberi és isteni találkozására például azt hozza fel, hogy nagy családok mindig isteni ősökre hivatkoztak, s azt, hogy a hérosz istenül. Az ember és az isten között a határ átléphető. Állat, növény, hely, jelenség istenülhet, attól függően, vajon nemzője tud-e lenni az istennek úgy, ahogy isten volt az ő nemzője.

Erre a kitérésre okvetlenül szükség volt, hogy az ember előtt valami világosan megmutatkozzék, s ez az *ariszteia* és a *hübrisz* között lévő különbség. Az ariszteia az az előkelő nemesség, amely oly magaslaton él, hogy a világ szépségének teremtésében az istenekkel együtt részt vesz: az az ember arisztosz, aki ugyanabból a forrásból él, mint az istenek. Ariszteia: a theurgikus lét. A hübrisz a letaszított ember kevély magatartása, amelyből soha, még a legnagyobb erőfeszítésre sem tűnik és tűnhetik el a bosszú, az irigység és a ressentiment. Hogy e két világhelyzet között mi az alapvető különbség, az egy példán látható. Ha a hübrisz-embert megkérdezik, mi a célja, azt mondja, hogy a boldogság. Ez a kevélység jellemvonása itt is, mint mindenütt. Egyenesen a boldogságra tör, holott tudja, hogy a boldogság nem cél, és nem is lehet az. A szép élet ajándéka, amit nem lehet kivívni, és amire nem lehet rátörni, mint a zsákmányra. Ez a nemes és előkelő, veszélyes, tüzes élet hímpora és méze, ami kivételes emberekre kivételes pillanatokban száll: gyengéd és éteri mosoly az emberi sorson. Hitványságra vall ajándékot kívánni, a díj és a dicsőség után nyúlni, amikor hozzá méltatlan életet él. De a hübrisztől átítatott ember életében, bárhová nyúl is, mindenütt ezzel a hitványsággal találkozol. Az arisztosz sohasem kíván boldogságot. A nagy életet akarja. Akhilleusznak nem kell a boldogság. De a boldog élet kísértése azért jelentkezik éppen itt, az akhilleuszi életben legerősebben, mert a boldogság éppen ehhez az élethez tartozik.

Az *ariszteia* és a *hübrisz* között lévő különbség pontosan megmutatja, miért kell a mai ember vallás fölött kimondott ítélkezésének okvetlenül tisztátalannak, és éppen a legvégső és legfontosabb lépésben bizonytalannak lennie. Nincs ma ember, akinek sorsa a hübrisztől teljesen mentes lenne. Nincs ember, aki bármilyen kis mértékben, de ne lenne letaszított. A gonosz állat. A *bête religieuse*. De ne legyen tévedés a dolog felől: a hübrisz nem a gonosz állat magatartása. Hübrisze csak annak van, aki fejét fölemeli. De az alap határozza meg a lendületet, s ha valaki tisztátalan helyről lendül, bármily magas legyen a cél, indulása csak kevély lehet.

Ez a vallások egymás közötti kritikájára is vonatkozik. Hübrisz nélkül ma bírálni nem lehet. Az ember tapad ahhoz, amit tagad. Még Nietzsche sem szabad tőle, sőt ő az, aki benne áll, annyira, hogy kimeríti. Éppen ő volt az, aki feltárta, hogy miért nem lehet előkelőnek lenni (*Was ist Vornehm?*). Ez a különbség Nietzsche *Antichristje* és Otto vagy más klasszikus

filológus kereszténységkritikája között. Az utóbbira csak egyetlen kifejezés van: Julianus Apostata-i szellem él benne. Ebben a szellemben van valami szálnalmas, s ez az, hogy azt hiszi, a világból a kereszténységet ki lehet törölni. Nem veszi észre, hogy nem kitörölni kell, hanem felhasználni –, úgy, ahogy Nietzsche tette. De van benne megrendítő vonás is. A görögség életrendje állandóan azzal kísért, hogy az ember visszakívánja. Soha senki sem volt, aki ezt a kísértést ne érezte volna. A visszatérés lehetetlensége azonban nem ott van, hogy a görögök életére nem vagyunk alkalmasak. A görögök tökéletessége egyszerűségükben és soha meg nem ismételtettségükben van. Aki visszahozhatónak tartja, éppen azt nem érti ebben az életben, ami a legfontosabb benne. Minden nagy és teljes, személyes és egyszeri a sors pillanatának varázsából született, és ez benne az utolérhetetlen szépség.

Mi az akhilleuszi charme? A tiszta ariszteia lendülete az istenülés felé. Nincs benne ingadozás és zavar. Egyenes és töretlen, bármilyen nehéz és vad – könnyű, bármilyen tragikus –, csupa fény. Erről a bájról ismerhető meg minden ariszteia. A hübrisz kemény, szigorú és töredékes. A hübrisz is istenülés, de a legfontosabb hiányzik belőle: az akhilleuszi charme. Olyan istenteremtő ösztön, amelyet a Khariszok elkerültek, s ezért a szépség belőle hiányzik.

A mai ember vallásos. Arról, hogy a vallás jelentősége micsoda, már volt szó. A tudomány steril és absztrakt világának rabságából az ember a vallás letaszítottóságának világába hullott. Innen tökéletesen kiemelkedni nem tudott úgy, hogy helyzetét tisztán keresztüllássa. Töredékesnek kell lennie: nem végleges, nem visszavonhatatlan. Nem arisztosz.

Ezt a felismerést annak, aki valláskritikával foglalkozik, meg kell tennie.

1. A vallásos ember világhelyzete

Pascal azt mondja a kereszténységről: „...*nulle autre religion n'a proposé de se haïr*”. Ez azonban nemcsak a keresztény ember világhelyzete, hanem minden vallásos emberé. Az öngyűlölet, az embernek önmagával szemben fölvetett tagadó magatartása mintha az emberben idegen lényt keltene életre, aki az embert öli. Az ember már nem egy, hanem kettő. Zarathusztra a kettőt Ormuzdnak és Ahrimannak hívja; Empedoklész Philiának és Neikosznak; Platón *mé onnak* és *ontosz onnak*. Annyi változata van, ahány vallás. Mindegyik megegyezik abban, hogy a világot kettészakítja, és az egyik felével öli a másikat.

Scheler az ember mindenkori helyzetét úgy határozza meg, hogy: *Dilettant des Lebens – Nein-Sager – Asket des Lebens*. Majdnem: *charlatan de la vie*. Minden ember, a pigmeus éppen úgy, mint a legmagasabb rendű, az élettel szemben bizonyos distanciában van. Amit tesz, csak fél kézzel teszi, az életben csak félszívvel vesz részt. Így válik aszkétává. A természetről leszakadt állapotban van. „*On ne sait – írja Pascal – ce que c'est le modèle naturel qu'il faut imiter.*”

A Scheler-féle kijelentés ugyanazt mondja, amit a Pascal-féle. De mind a kettő téved. Semmi se lenne hamisabb, mint Akhilleuszra vagy Odüsszeuszra azt mondani, hogy *charlatan de la vie*. Akiknél jobban otthon az életben senki sem volt. A dilettantizmus csak később, vagy máskor kezdődött, és ugyanitt jelenik meg a nem kimondása is. De soha, amíg egy szikra az antik görögségből élt, nem vált teljessé sem a nem, sem az aszkézis, sem a *de se haïr*. Ennek éppen ellenkezője az igaz. Nietzsche azt mondja, hogy a veszély, ami a görögséget fenyegette, a *Meisterschaft*, az élet mesterisége, hogy túl gyorsan volt otthon mindenütt, és mindennek, amit a világban talált, túlságosan örült. A trójai háború hőroszai az életnek éppen olyan mesterei voltak, mint a platóni dialógusok szereplői, Hérodotosz és Thuküdidész történeti emberei.

Ez a kitérés csak azért történt, hogy Scheler antropológiai meghatározását félre lehessen tenni. Mert világos: vagy az a vallás, amiben a görög ember él, de akkor minden más nép és ember vallástalan; vagy minden más nép és ember vallásos, egyedül a görög tökéletesen vallástalan. Csak azon a beállításon múlik, hogy mit tart az ember vallásnak. Ha az

ember a dualisztikus és *charlatan* és *de se haîr* álláspontját tartja vallásnak, akkor a görög vallástalan. De lehet fordítva is, csak hogy abban az esetben a görögön kívül vallásos nép nincs. A görögség világhelyzete ezen a ponton a föld minden más népének helyzetétől alapvető módon különbözik.

A sarlatánra azonban vissza kell térni. Íme a leváltság állapotának magyarázata. A vallásos ember a világban torzultan és meghamisítva áll, a valóság felismerésétől elesik, kozmikus helyzetéből kihull. De nem érti a vallást, aki ezt egyszer s mindenkorra állapotnak fogja fel. A vallás, mint Powys mondja, nemcsak *morbid condition*, hanem *rapture* is, az állandósult morbid állapottal szemben a felemelkedés lehetőségének gyönyöre is. A természetes helyzet visszaállna, ha az ember sorsát állandóan nem destruálná. Az élet önmagát helyreállító képessége kimeríthetetlen. A vallásos ember munkája sohasem befejezett, mert az élet eltaposása sohasem fejeződhet be. De nem szűnik meg marcangolni és tépni: ez a dialektikus destrukció, az ellentétek állandó élesztése, és az önmagát helyreállító természet egységének mindig újra való felbontása.

A kettő: az ember kozmikus származásának letagadása és elrejtése, a természet destruálása, a test és lélek, fény és árny, külső és belső szétválasztása, és a szétválasztottak között ellentét szítása (öngyűlölet), azonban még így sem maradhat véglegesen kettő. A világ egy, és egybe kell fornia. A vallás ezt a természetfeletti új egységet megváltásnak hívja. Minden vallás jellemvonása: a természettől egybefűzött szétválasztása, és a két elem újrafűzése a természeten kívül és a természet ellen. Ez a megváltás. „*Erlösung von einer in ihm gelegenen Spannung und Urgesetzlichkeit*” – ahogy Scheler mondja. Így egyesül Platónnál ismét a test és lélek az epopeiában, a kereszténységben így találkozik a túlvilágban, a buddhistáknál így váltódik meg a nirvánában. A világból kiszakadt lény a világba visszatér, de a megváltás éppen úgy a destrukció szolgálatában áll, mint a destrukció a megváltás szolgálatában. Az ember azért morzsolja fel önmagát, hogy megváltásra alkalmas legyen, de a megváltás nem más, mint a felőrlődés utolsó stádiuma.

2. Pszichológiai kitérés

A vallásos ember szemléletéhez elkerülhetetlen lépés a pszichológia. A vallásos élmény területe nem nyílt és világos világ-természet-kozmosz, mert erről letépte magát. A vallásos hely: a belső, a rejtett, a homályos. Az öngyűlölet, az ön-és életrombolás itt tárul fel. Aki vallásos, vagy aki azzá lett, az nem a természetes növekedésében, hanem gyakran az önmaga iránti ellenérzésből lett azzá: ez a hamis *metanoia*, a hibás megfordulás. Megbolygatja önmagát, zavart kelt, és ezt tovább éleszti. Galiani mondja: „*l’important n’est pas de guerir, mais vivre avec ses maux*” – ha a teljes gyógyulás elérhetetlen, az embernek meg kell tanulnia együtt élnie a betegségével. Ez a betegség vallásos nyelven: a bűn. A bűntől való szabadulás vágya pedig az életet szisztematikusan szétrombolja. Tagadás, aszkézis, kettétörés, feldarabolás. Ez a folyamat kívül esik a természetén, sőt ez a *par excellence* természetellenes folyamat. Ez a *Nein-Sager*.

A rombolási praktikák lelkiek. A vallásos ember akadályokon él (*avec ses maux*). De nem az akadály leküzdésén, hanem az akadályokon való elvéréseken. A bűnös saját mesterségesen tenyésztett alacsonyrendűségének tudatában és megalázottságában megsemmisülve ott megy tönkre, azon a nehézségen, amit saját maga emelt önmagának, csakis azért, hogy ott tönkremehessen. Az első és legfontosabb mozzanat: a közvetlenség felfüggesztése. A cél nem a nyílt és zavartalan élet, hanem ellenkezőleg, az élet összetörése. Átélési akadályokat kohol, amelyek az életvonalat irányában megváltoztatják. Gátakat alkot: összeütközések és súrlódások egész rendszerét építi ki magában. A szakadás egyre nagyobb mérvet ölt. Az életet letépi a létről, a halált elválasztja a halhatatlanságtól. Ezen a szörnyű tetten összeroskad, s mikor elérte, hogy mindez felőrli, akkor kétségbeesik afölött, amibe zuhant. A vallásos ember pszichológiai stádiumait ezekben lehet megjelölni:

1. a világtól való elvonulás (a lélek megjelenik);
2. a tagadás életbe lép (aszkézis, böjt, a bűn világa, imaginárius szurrogátumok: idealizmus, stb.);
3. a rombolási praktika kifejlődése (betegségek tenyésztete öngyűlöletből a természetrombolás különböző formáival karöltve: technika,

démonikus uralmi ösztön, az élet minden területén szisztematikus destrukció;

4. a bűnös ember világuralma: a gátlások megtörnek és megsemmisítik a közvetlen életet; fellép a reflexió, felbontja az ember és ember, ember és világ eredeti viszonyát; az igazság mint bűn; a moralitás helyébe a megbotránkozás lép; képmutatás; a valóság iránti érzék elmerülése; a gond mint életérzés; rejtőzöttség és burkoltság (a rejtőzetlenség az ember és társadalom ellen elkövethető legnagyobb véték, s ez feljogosít a magas emberfajta üldözésére); természetfélelem és gyűlölet, embergyűlölet; széthullás, demokrácia, szocializmus, proletárizmus, csőcselékuralom;

5. kétségbeesés (a krízis kora; teljes felbomlás; a felébresztett démonokon már nem lehet uralkodni; a destrukció diadala);

6. nihilizmus.

3. Hős és bűnös

A pszichológia sohasem ad végleges magyarázatot, mert a világban való életet és tapasztalatot egyoldalúan az emberbe helyezi át. A pszichológia maga már részben egy vallásos magatartás következménye. Világhelyzet megjelölése csak akkor lehet teljes, ha az egész életrend szóba kerül. Természetes, hogy ember és világ az ember és ember viszonyát fedi. A kettő egy. Ha a vallásos ember a világról letépte magát, a többi emberről is letépte. Ezért minden vallás közösségfelbontó. A világtól senki sem tud elszakadni anélkül, hogy a kollektív emberiségtől is ugyanakkor ne szakadjon el. E jelenség állami, gazdasági, társadalmi és egyéb következményei beláthatatlanok. Lásd: Nietzsche, Evola, Guénon. De ugyanaz a helyzet határozza meg az ember egyéni sorsát is. A széthullás világjelenség, amely pszichológiai, társadalmi és kollektív területen egyaránt jelentkezik.

A hős és bűnös szembeállítása ezt a pontot jobban meg fogja világítani. Már az előbbiekből kézenfekvő, hogy a vallásos ember hősietlen lény. Az erő a hősben pozitívum, és az ember szolgálatában áll. Ugyanezt az erőt a vallásos ember maga ellen fordítja. Mi az erő? Mint minden erő: veszély. A hősies ember állandó veszélytudatban él, olyan erők közepette, amelyekkel küzdenie kell. A vallásos ember azonban nem azzal a veszéllyel áll szemben, amely tényleg van, hanem amelyet ő maga idéz fel önmagára azért, hogy azon elvérezzen. A heroikus embert az élet iránt való nagy indokolatlan bizalom jellemzi; a vallás a veszélyt egyrészt kormányozhatóvá teszi, amennyiben önmaga irányítja, másrészt állandósítja, s ezzel az élet természetes önbizalmát aláássa. A veszély így válik praktikává: a háború, veszteség, csapás, betegség így válik önkínzássá. Mert a vallásos ember mindent maga idéz magára, vagy azt hiszi, hogy maga idézi: bűneivel. Mert tényleg a bűn idézi, csak hogy nem úgy, hogy a Hatalmak megbüntetik, hanem úgy, hogy a bűn gondolatából fakad a büntetés gondolata.

A vallás állítólag végső nyugalmat óhajt elérni. De közben fölfedezi, hogy csak a veszélyben lehet igazán és mélyen élni, s ezen eltéved. Ki akarja küszöbölni a szenvedést, de észreveszi, hogy ez az, ami az életet intenzívvé teszi; ezért benne ragad, s amikor az kezdene feloldódni, maga

támaszt újabb szenvedéseket. A vallás a mesterségesen meggyötört élet intenzív szenvedésében való gyönyörködés. Mert a „szenvedő mélyebben él, mint az, aki nem szenved”, írja Eliphas Levy. Írhatná Dosztojevszkij, Pascal, Augustinus is. „Mondd a fájdaloknak: azt akarom, hogy váljatok élvezetté. S a fájdalok élvezetté változnak. Még több: gyönyörre lesznek; még ennél is több: boldogsággá.” Az étellel való rosszul-bánás élvezetté, gyönyörre, boldogsággá válik. Az önkínzásból így lesz kény. De „az élet kidobja magából azt, aki vele rosszul bánik” – mondja Arisztotelész. Az ember, aki az életet el akarja taposni, azt az élet eltapossa. Végtelenül bonyolult és kimeríthetetlen azokban az apró és finom megsebzésekben, amelyeknek értelme mindig: a sors valódi veszélye elöl elrejtőzni, de felidézni azokat a fájdaloknál sokkal roncsolóbb és emésztőbb szenvedéseket, amiket maga akar. A butaság és intenzívvé tett gyötrelme mindig együtt jár. Ez a heroikus magatartás teljes negatívuma. A hős nyílt, és a lét minden veszélyét nyíltan fogadja, mert az életben határtalan bizalma van. Ami nem egyéb, mint határtalan bizalma van: a Hatalmakban. A bűnös a valóságos veszély elöl elbújik, s az életet elpusztítja, mert fél tőle. Ezért a súly sohasem az egyes vallásokon van és lehet, hanem a vallásos emberen. A vallások a vallásos ember életpusztító tevékenységének csak különböző megnyilatkozásai, praktikái, szokásai, korszerű divatjai, de mindenesetre történeti formái. Életformának nem lehet hívni, mert hiszen éppen ellen-életforma: vagyis aszkézis, dilettantizmus, sarlatánság. Ha egy vallás kiég, helyébe lép a másik, amely ugyanazt a magatartást másképpen alakítja. Ez a magatartás pedig: a bűn mint hőstett. Életrombolás mint heroizmus.

A gondolat, amely arra lenne hivatva, hogy meggyógyítson, maga is beteg. Sőt a gyógyítás burkolt célja a megbetegítés. Alapvetően más magatartás a sorsot tisztán, szabadon és valóságosan annak venni, ami, és élni, és más csak azért, hogy az ember meggronthassa, a javítást és a velejáró egész praktikát kitalálni, és az étellel szemben ellenállást fejteni ki. Ez az ellenállás az életet látszólag mérhetetlenül áthatóbbá teszi –, látszólag aki szenved, tényleg mélyebbről él. Azzal, hogy ellentmond, súrlódik, gátakat támaszt, egész a fenékig felkavaró módon beleavatkozik önmagába, az életet látszólag soha nem képzelt módon elmélyíti. Ez a bűnös élettechnikájának lényege: az embernek önmagán való megsűrűsödése és felemészthetősége. Az önrombolás életrenddé lett. Ezen a helyen ér el az ember a vallás teljes megértéséhez.

4. A paradoxon

Irodalom erre is van. De irodalom mindenre van. Két szerzőt azonban mégis jó meghívni ehhez az asztalhoz, már csak azért is, mert ilyen veszélyes szavakat egyedül kimondani káromlás. Az első szerző Schmid-Noerr. Cseppet sem ostoba ember, de saját gondolkodásmódján szemmel láthatóan nem gondolkodott. Éppen ezért azon a tudományos tolvajnyelven beszél, amely már alig elviselhető. Az emberi tudatnak szerinte három alapvető magatartása van: az első a természettudat –, ebben az állapotban az ember mitikus világban él (*sich als Natur zu betrachten* – ahogy Goethe mondja). Jellegzetesen vallás előtti állapot. A második magatartás az éntudat (öntudat) – ebben az állapotban az ember a vallás világában él. A harmadik magatartás az istentudat –, s ebben az állapotban az ember vallásfölöttiségben él. Ez a *Naturbewußtsein*, a *Selbstbewußtsein* és *Gottesbewußtsein* történetileg is követik egymást. Sem az első, sem a harmadik nem vallásos természetű, csak a második, az éntudat állapota. Amikor az ember az ősi paradicsomból kiesett, ártatlanságát elvesztette, de még nem ért el az istentudathoz, intellektuális autonómiájában magát függetlenítette: ez a vallás. „Az istentelenné lett Éntudat jellegzetes magatartása.”

Minden tudat másképpen gondolkozik. De a gondolkozás az első állapotban nem autonóm, hanem a természet erőitől való megszállottság (*Ergriffenheit*). Ezt a megszállottságot vetíti ki a mítoszban. A harmadik gondolkozás szintén nem autonóm, hanem már teonóm, az emberen keresztül Isten gondolkozik. Egyedül a második gondolkozás énszerű, autonóm, emberi, értelmi, fogalmi, vallásos –, „a vallás az értelmi fogalmak bálványozásának eredménye”. „Minden vallás gyökerénél fogva a szeretet világán kívül él – *alle Religionen sind wesentlich außer der Liebe.*”

Hogy a paradoxon teljes legyen, a második megidézett szerző legyen teológus. „A vallásnak – szól Karl Barth – egyedül és csakis antropológiai jelentősége van.” Az antropológiából pedig semmiféle út nem vezet Istenhez. Amit az emberre alapoztak, az az emberen marad megalapozva. Istent emberi úton megközelíteni nem lehet, mert „minden szándékos közeledés rejtett értelemben távolodás”. Íme a vallás: a szándékos közeledés örve alatt semmi egyéb, mint távolodás. Az Istenhez való

viszony: „*völlig neues Geschenk Gottes* – Isten tökéletesen új ajándéka.” Nem lehet kiokoskodni, kiszámítani, megérdemelni. Isten akkor jön, amikor akar. „Az az ember, aki lakóhelyét a vallásban választotta meg, Isten elől elzárkózik azáltal, hogy a vallásban Isten pótlékát találta és teremtette, de még inkább azáltal, hogy előre ráteszi kezét arra, amit csak Isten kezéből nyerhet.”

Ennél világosabban már nem is lehet beszélni, vagy ha mégis, Nietzschehez kell jutni: „*erst nach dem Tode der Religion kann die Erfindung im Göttlichen wieder luxurieren*”. A vallás a hübrisz-ember magatartása; ahelyett, hogy megvárná, amíg Isten megnyilatkozik és szívét megérinti, rendszert kohol a megnyilatkozásról és érintésről. Persze Barth még naiv, amikor azt hiszi, hogy ez csupán kevélység. És talán még Nietzsche is naiv abban, hogy nem látja: a vallás csak ürügy az istentelenségre és istentagadásra. A vallás démonikus. Istenrombolás. Ezért sehová sem fészkelte és fészkelhette be magát jobban a sátáni-démoni szellem, mint a vallásba. Ez a sátánizmus par excellence világhelye. „Minél nagyobb a veszély, annál közelebb a megmentő”, mondja Pál apostol alapján Hölderlin. Fordítva: minél biztosabb a metafizikai fedezék, annál közelebb a gonosz. Ezt persze Barth is tudja: „vallásos embernek lenni annyi, mint szétmarcangolt, megtépett és feldúlt embernek lenni”. (*De se haïr, – vivre avec ses maux*). És azt is, hogy: „egyetlen emberi magatartás sem kényszerűbb, meggondolandóbb és veszedelmesebb, mint a vallás”. Mert hiszen a vallás Isten negatívuma, „minden vallás Istenen kívül van” (*alle Religionen sind wesentlich außer der Liebe*). A negatívummal Isten tényleges jelenlétét akarja pótolni. „Kegyelem csak ott van, ahol a vallást valaki feláldozta.” Ha az ember Isten közvetlen érintésére vár, a vallást félre kell tenni, és várni kell, várni és várni, amíg az érintés jön, várni kell, egyedül, csupaszon, kiszolgáltatva, magányosan, meztelenül, és várni és várni.

Ki lehet mondani: a vallás nem az istenekre vetett tekintet, hanem annak éppen ellenkezője, a tőlük való elfordulás, nem az élet istenítése, hanem elpusztítása, nem Isten felé növés, hanem a démonikus *nem*. Aki önmagát gyűlöli: annyi, mintha gyűlölné az életet, a természetet, az embert, a világot, és magától értetődően gyűlöli az isteneket is. Mert aki gyűlöletet táplál, az a gyűlöletben él. Aki lerombolja a közösséget ember és ember között, az ember és világ között, az lerombolja a közösséget az ember és Isten között. Mert aki rombolást táplál, az a rombolásban él. Az istenülés

benne: nem a halhatatlansági lendület, hanem „sötét és gyanús irigység”, ahogy Nietzsche mondja. „A legnagyobb az lenne, ha el tudnánk viselni halhatatlanságunkat.” A vallásos ember az, aki arra a gondolatra, hogy örökké kell élnie, örökké így kell élnie, így, ezzel az emberrel, megretten. Semmitől se fél jobban, mint ettől a gondolattól. És joggal. Borzalom, örökké így, ezzel az önrombolóval együtt élni. A vallás menekülés a halhatatlanság elől, ahogy menekülés az élet elől. Mert aki a menekülés gondolatát táplálja, az a menekülésben él. Elrejtőzés az istenek elől. Mert aki elrejtőzést táplál, az elrejtőzésben él. A vallásnak éppen ellenkező oldala, értelme és jelentősége van, mint ahogy a vallásos ember hirdeti.

Ez a paradoxon. Amikor az ember azt hiszi, hogy az út a halhatatlanságba vezet, abból a titkos gondolatból él, hogy az út az összetöréshez és megsemmisüléshez vezet. Nem az emberiség magasabb foka a *bête religieuse*. Nem az emberi életnek az isteni felé való lendülése, ellenkezőleg: elrejtőzés az istenek elől. Nem az istenek felé való nyíltság, hanem az istenek elől való elzárkózás és az istenek megtagadása. Csak éppen mindennek fordított jelentősége van.

A paradoxon úgy jelentkezik, mintha nyílt lenne, de ez a nyíltság a burok, amelyben elrejtőzik. Mintha fellendülés lenne, de ebben a fellendülésben zuhan le. A paradoxon a pont, ahol a vallásos ember annak a zavarnak, amelyet maga keltett, már nem ura többé, eltéved, az értelmeket összetéveszti, és az irányt elveszíti.

A vallásos ember azt hiszi, hogy önzetlen. Ez az önzetlenség, magamegtagadás és önkívület legmagasabb foka a misztikus ekstázis. De a helyzet itt is éppen az ellenkező. A misztikus ekstázis nem az Én teljes feloldódása, nem a magából való kilépés, hanem ellenkezőleg: az Én görcse. „*Les mystiques, ces profonds egoïstes*” – mondja Valéry. A misztikában éppen a sötét és gyanús irigység diadalmaskodik az élet lágy én-feloldása fölött. A misztikában a világ felolvad, mialatt az Én kővé keményedik. A misztika annak jele, aki nem alkalmas az életben való feloldódásra, és az igazi ekstázisra méltatlan, az önmagába zuhan vissza. És az egocentrizmus ott tűnik ki a legjobban, ahol a vallás legmagasabb tanítása valósul meg: a személyes halhatatlanságban. Ennek az az értelme, hogy mindenki csak önmagáért felel, mindenki csakis saját halhatatlan lelkét mentse meg, senki mással ne törődjék. A vallásos ember, ahogy Bergyajev mondja, önzésében odáig megy, hogy külön akar állni, és nincs türelme megvárni, „amíg a többivel együtt őt is megváltják”. Mintha a

süllyedő hajón kiadnák a jelszót: mindenki mentse meg magát, tiporja le a többi, ha tudja, és meneküljön. Kíméletlenül és másra tekintet nélkül csak én magamról van szó, és semmi és senki egyébről. Csak magamért felelek. Ez az én-vallás legmagasabb foka, amely a misztikába visszazuhan, az önmagából kilépni nem tudó énnel találkozik, és az egész embert megsemmisíti.

„Ha az isteni mérték az ember számára nem elérhető, elviselhetetlenné lesz.” Fölösleges vitális okokra, betegségekre, vérkeveredésre, dekadenciára hivatkozni. Ilyesmi sohasem lehet ok arra, hogy az ember az isteni mértéket ne tudja elviselni. Egyszerűen nem tudja elérni. És mert nem tudja elérni, nem tudja elviselni. Kiesik az isteni létből. A paradoxon végső értelme: a vallás nem istenközelség, hanem az istenközelség alakjába rejtőzött istentelenség és istentagadás.

IV.

A HITELES GÖRÖGSÉG

„A feladat az – írja Burckhardt a *Griechische Kulturgeschichte* bevezetésében –, hogy a görög gondolkozás és szemlélet történetét bemutassuk, és megismerjük az élő erőket, amelyek a görögök életében alkottak és pusztítottak.” E megfogalmazásban az első percre nincsen semmi feltűnő. Csak amikor az ember a szavakat külön-külön a kezébe veszi, tűnik fel a stílus egyszerűsége folytán csaknem elvesző jelleg. A görögök története nem csupán események és viszonyok ábrázolása. Olyat kell bemutatnia, ami *alkot*. És nemcsak akkor, ma is. Ez éppen a különös. Minden más történet, a gótoké, a keltáké, az etruszkoké, még a rómaiaké is, úgy látszik, ki kell merülni abban, hogy a nép művelődését, életviszonyait, törekvéseit, szóval sorsát, leírja. Ezzel a feladatnak vége is van. Egyedül a görög történet több, mint történet. Az erők, amelyek akkor éltek, úgy tűnik, ma is jelen vannak. A helyzet csak annyiban változott, hogy ezeket ma a görögöknél keresztül kapjuk. Az emberiség történetének leírása azóta tulajdonképpen: kiben, hogyan, mikor, mennyire jelentkezett és valósult meg a görögség.

A reneszánszsal és humanizmussal foglalkozó művek nem szokták elmulasztani, hogy bemutassák, a XIV. században miképpen fedezték fel

ezeket az örök erőket, és az emberiség több mint ezer esztendő múltán hogyan eszmélt rá ismét arra, amit Burckhardt olyan feltűnés nélkül mond. De a reneszánsz és humanizmus csak azt jelentette, hogy ez a tudat ismét általánossá lett. A középkorban sem szűntek meg soha görögül olvasni. A görög életformáló erő tudata sohasem aludt ki. Bármelyik nép, akár kulturált, akár barbár, ha történetét befejezte, tekintet nélkül arra, hogy milyen remekművet, milyen vívmányokat hagyott másokra, az emberiség életéből eltűnt. Az utódok életére többé nem hatott. Az egész föld minden népei közül egyes-egyedül a görög látszik olyannak, mintha nem tűnt volna el, sőt, amely beleavatkozott minden utána következő nép életébe, a rómainál kezdve a franciáig, angolig, spanyolig, németig, amerikaiig –, és pedig beleavatkozott a gondolkozás, szemlélet és alkotó erőknek sajátos tulajdonsága folytán, hogy ezek, amint látszik, örök alkotó és formáló erők.

A humanisták a képzettség és műveltség követelményét általánossá tették. A képzettséget és műveltséget azonban úgy kell érteni, hogy az emberiség számára ismét kötelezővé tették azt a gondolkozást és szemléletet, amely a görög történet ereje volt. Képzettnek és műveltnek lenni ettől a pillanattól kezdve annyit jelentett, hogy a görög gondolkozást és szemléletet felvenni. Aki ezt a jelenséget merőben kulturálisnak tartja, az a helyzet tulajdonképpen értelmét nem fogja fel. Arra, hogy itt mennyivel nagyobb dologról van szó, legyen elég egyetlen példa.

Goethe azt mondja: az ember a túlvilágra semmi mást nem vihet magával, csak kiképzett tulajdonságait. A kiképzett tulajdonság alatt olyan értelemben vett képzést kell érteni, ahogy ezt a humanisták óta egyértelműen tanították. De ez a fordulat helytelen. Mert a görögséget mint példát, örök szabálynak az emberiség számára nem a humanisták állították fel. Ők csak meglátták, hogy a görög nép minden ember örök mértéke. A humanizmus nem új érték fölfedezése, hanem a régi felismerése. Ezért reneszánsz, újjászületés a görögségben. Olyan felismerés ez, amit sem akkor, sem azóta komolyan nemigen vontak kétségbe. S amióta ez a mérték tudatosan él és hat, képzettnek lenni annyi, mint a görög mérték alá tartozni, és a művelődés egyenlő a görögösödéssel. Így kezd érthetővé válni Goethe gondolata. A kiképzett tulajdonság egyenlő a göröggé vált tulajdonsággal. Az pedig, hogy az ember semmi mást nem vihet magával a túlvilágra, csak a kiképzett tulajdonságot, vagyis a göröggé vált tulajdonságot, annak értelme ez: csak görög alkotó és formáló erők által képzett lény örök,

abszolút, időtlen és múlhatatlan, ez az, ami nem vész és nem veszhet el. A mondat valódi értelmére fordítva tehát azt jelenti, hogy: az ember csakis annyiban léphet át a halhatatlanságba, amennyiben magát át tudta görögösíteni. Csak a göröggé lett ember halhatatlan.

Most, hogy az ember ezen az abszolút talajon áll, be kell ismernie, hogy a görögség hitelességének kérdése megoldatlan. A kelták vagy a benini négerek hitelessége különös fáradság nélkül is megállapítható, hiszen e népek monumentumként kezelhetők. Befejezetten állnak, mert a nép halálával önmagát lezárta. A görögség sajátos módon nem halt meg. Ennek a világtörténetben egyedülálló életben maradásnak jelentőségét Nietzsche fedte fel, amikor a görögség megdicsőüléséről beszélt, és ennek alapján a helyzetet így lehetne kifejezni: aki az életet teljes életszerűséggel éli, az sohasem lép át a halálvonalon. Ez ellentmond mindannak, amit a történelem tanít. De így van. A görög gondolkozás és szemlélet, és a görög életben tevékeny erők ma is itt vannak, és csak annyiban vagyunk halhatatlanok, amennyiben göröggé lettünk. De a hitelesség nemcsak azért nem állapítható meg, mert a görögség ma is tevékeny valóság, vagyis nem azért, mert nem a monumentumok, hanem az erők szférájában van. A helyzet ennél sokkalta nehezebb.

1. A görög valóság

Bármilyen ma élt és szenvedett ellentétet vegyen is elő az ember: forma-tartalom, erő-anyag, belső-külső, test-lélek, lényeg-alak, a teljes összeillést, a tökéletes szintézist, úgy látszik, a görögöknél kell megtalálnia. Ez a görög gondolkozás fókusz-jellege. Az ellentétek ott is megvannak, de mint a lét gazdagsága jelentkezik, mint összehangzó feszültség, anélkül, hogy széthullanának. Minden görög előtti nép gondolkozása oly mértékben felbontatlan, hogy bonyolultabb, finomabb, magasabb életrend számára annyira használhatatlan, amennyire a köeszköz nemesebb munkára. Minden görög utáni nép gondolkozása oly mértékben felbontott, hogy a tökéletes életrend megvalósítására már alkalmatlan, mert túlságosan összetett, s ezért széthulló. A görögségé, úgy tűnik, fókuszról néz: onnan, ahol az ellentétek sugarai találkoznak. A dolgokat a maguk sokszerűségében látja, de önmaga nem esik szét. Ezért van az, hogy a görög valóságban egyesül az, amit azóta senkinek sem sikerült egybefognia: a világ két nagy oldala, a racionális és irracionális, a logikus és intuitív világ.

A logikus gondolkozásnak három jegye van: az analóg esetek, az okozati összefüggés és a kontinuitás.

Az analóg esetek szerint való gondolkozás azt jelenti, hogy az ember a világ jelenségeit egymáshoz hasonlóaknak fogja fel. Az okozati összefüggésben való gondolkozás azt jelenti, hogy az egyik dolgot a másikból magyarázza. A kontinuitás azt jelenti, hogy a világ eseményeit az ember megszakítás nélküli folytonosságban képzei el.

Mind a három azonos forrásból fakad. Ez a forrás: az egyszerűsítés. Az ember a jelenségvilág határtalan gazdagságát megkísérli valamiképpen szimplifikálni. Valószínűleg nem bír vele. S itt ez a helyes kifejezés: nem bír vele, mert tényleg nem bírja, nincs birtokában és nem uralkodik fölötte. A logikus gondolkozással bírni akarja – ami azt jelenti, hogy a logikus gondolkozással akarja hatalmába keríteni. A gondolkozás e formájában hatalmi ösztön lappang, s ez az ösztön az, amely a világ dolgait összefoglalja és egyszerűsíti.

Az intuitív gondolkozás, mondják, kezdetlegesebb, kevésbé bonyolult, ezzel szemben elemibb gondolkozásra vall. Gyakran azt állítják, hogy ősbibb, primitívebb, prelogikus gondolkozás, amely a dolgokat még nem

tudja logikusan összekapcsolni. Ezért a mágikus világszemlélet jele. Persze ez hibás. A mágiát nem lehet a logika megelőzőjének tartani. Ellentéte, éspedig minden pontban az. Ahol a racionális gondolkozás analóg eseteket lát (ezért a logikus értelem alapja az azonosság elve), ott az irracionális gondolkozás feltétlenül a dolgok különbözőségét fogja észrevenni. Ahol a racionális értelem oksági összefüggést fog tapasztalni, az irracionális értelem azt mondja, hogy kauzalitás nincs.

Az ember bármit tesz, gondol, mond, megérinti a világ egész valóságát. Amit tesz, nem saját személyében teszi, hanem az egész emberiség nevében. Valéry azt mondja, hogy a műalkotás az egész emberiség nevében való állásfoglalás a világegyetemben. De ez nemcsak a műalkotásra igaz, hanem a lét legkisebb mozzanatára is. Egyetlen fűszálat sem érinthetek, egyetlen szemrebbenést sem tehetek, semmit sem gondolhatok, nem álmodhatok, hogy abban az emberiség egész kollektívuma érdekelve ne legyen. Ezért az ijedtség, ha valami gonosz történik. Az emberben az egész emberiség kollektíven megrendül és összerezzen, mert tudja, hogy ami történt, az az emberiség nevében történt.

Ez a mágikus tudás, amiről a logikának sejtelve sincs. A mágia révén az ember bepillantást nyer abba a valamibe, ami a kozmikus tudat. A kozmikus tudat pedig látja, hogy az ember életében az egész emberiséget személyesíti meg, minden tett és gondolat előre-és visszahat rajta keresztül minden emberre.

Mágikus gondolkozású népeknél, ha valakit szerencsétlenség ér, a törzs bosszúhadjáratra vonul ki az ellenséges törzs ellen, mert azt hiszi, hogy ott valaki rosszat kívánt, s az teljesült be. A kívánságnak mágikus ereje van. A rossz nem az embert éri, hanem a világot, és ezt helyre kell hozni a hadjáratral. Mert a kozmikus tudatban az ember ismeri a világegyetem alapvető érzékenységet. Ez az érzékenység teszi lehetővé, hogy nemcsak tettel és szóval, de még gondolattal is, kívánsággal és álommal is meg lehessen zavarni az egész emberiség életét. Ami a világrenddel megegyezik, az simán vele hangzik. Ami nem egyezik vele, az a rendet megbontja. És még valami következik belőle: az élet bosszút áll. Mert az élet, amilyen érzékeny, éppen olyan bosszúálló. Arra, aki a rendet megbontja, visszasújt; aki megsértette, azt visszasérti. Aki az élettel rosszul bánt, azt az élet ledobja (*ta de onta ou bouletai politeueszthai kakósz*).

A világ minden mozdulata egymástól teljesen függetlenül a világ középpontjából történik: oda irányul tett, hang, szó, gondolat, álom, és

onnan kap választ: szél, dal, csillaghullás, virágzás, illat, madárdal, sóhaj. Ami a világban történik, a világ egészéből fakad és az egészet érinti: a világegyetem eleven, érzékeny szívéhez szól, és nincsen rejtett titkos rezdülés, amelyet e szív határtalan érzékenysége fel ne fogna. Az élet végtelenül jó, amíg a lény vele hangoltságban él, és végtelenül gonosz és vad és bosszúálló, mihelyt megsértik. A mágikus tudat ebbe az érzékeny világszívbe van ágyazva, és tudja, hogy e szív dobbanása életének egyetlen törvénye. Minden dobbanás újat mond, valami egészen mást, amit az előbbiből ki lehetne számítani: a középpontból lüktet és árad ki, innen lobog, innen ég a világ. Minden pillanatban meggyullad és újra kialszik, a világ minden pillanatban új, és ugyanakkor elhamvad, megint kigyúl, és újra kilobban.

A mágikus tudat számára nincsen folyamatosság, mert a világ középpontjából él, azzal áll hangoltságban, neki válaszol, és tudja, hogy a világ e dobogó szívverés-ütemén gyullad és alszik ki minden pillanatban, s minden pillanatban az előbbtől teljesen új és más világ. Nincs analógia, nincs okozati összefüggés, nincs kontinuitás. A világ ég: mindaz amit élünk, a dolgok különböző lényű lángja, amely „mértékre fellobog és mértékre kialszik”.

De a görögségben a mágikus és logikus tudat nem kettő, hanem egy, mert: „*hen panta einai*”. A racionalisztikus analógia-gondolkozás és az irracionálisztikus különbségekben való gondolkozás egymást nem semmisíti meg. Teljes ellentétben áll vele úgy, hogy a világot és az embert összehangzó feszültségben tartja. Az okozati és nem okozati gondolkozás is ellentét, anélkül, hogy összeütközne. A folyamatos és minden pillanatban megszakadó, mindig új világ ellentéte sem rombolja le egymást. Miért? Mert a valóság az, hogy van analógia és van különbözőség; van okozati és van nem okozati összefüggés; van folyamatosság, és a világ mégis minden pillanatban új. A világ ésszerű és ésszerűtlen, logikus és mágikus, racionális és irracionális: örökké egyforma, és mégis mindig új és más. A görög racionalista, mert egyszerűsít, uralkodni akar a dolgokon, le akarja győzni őket, és le is győzi. De ugyanakkor mágikus, mert nem szakítja el a szálát, amely a világegyetem élő szívéhez fűzi. Tud a logikus értelem uralmi ösztönéről, és gyakorolja azt; de tud a világ alapvető érzékenységéről, és a világot, ha lehet, nem sérti meg. A görög: Prométheusz, de különös, hogy ez a mágikus tüzlény éppen a logikus, vagyis az ellentétével kiegészített, az

előrelátó ember; és a görög: Epimétheusz, de éppen ő, a józan és ésszerű, szintén ellentétével kiegészül, és mágikus szállal a világ szívével összenő.

2. Az idő

Spengler szerint a görög élet fő jellemvonása, hogy nem ismeri az időt. Ez az apollóni kultúra ismertetőjele. Ezért nincs zenéje, s ezért van érzéke minden iránt, ami statikus: plasztika, püthagoreus matematika, euklideszi geometria. A Spengler-féle megállapítást, amelyet nagyobbára mindenütt elfogadtak, e helyen egyszer s mindenkorra és végleg el kell vetni. A görögök olyan értelemben vett időt, mint ma, nem ismerték. De még ez sem helyes. Mindössze annyi, hogy az idő, amit éltek, a maitól különbözött. És valószínű, hogy a mai időt nem azért nem élték, mert nem ismerték, hanem azért, mert más idejük volt. Esetleg jobb. A görögöknél, úgy látszik, mindig fenn kell tartani azt a lehetőséget, hogy azt, amit ma tudunk, tudták –, de ennél végtelenül többet, s ezért helyesebben ítélték, helyesebben választottak és helyesebben éltek. Ez más gondolkozásuknak fókusz-jellegéből is következik. A kérdés tehát nem az, hogy a görögök statikus világban éltek és nem ismerték az időt, hanem az, hogy van a mai modern európai idő, és van görög idő, és a kettő nem egyforma. Ami természetes is. Van pálma-idő, tiszavirág-idő, teknősbéka-idő. Van XX. századi idő és görög idő. Az idő függ attól a sorsból, amit valaki él. Az idő az emberi sorsban mindig azt jelenti, hogy kinek milyen élményvilágra van szüksége ahhoz, hogy megérjen: milyen sorsot kell élnie ahhoz, hogy halhatatlan legyen.

Az imént a kiindulópont Goethe volt, ezúttal legyen a görögségtől éppen olyan mélyen áthatott gondolkozó: Montaigne. Montaigne filozófiájának alapja, hogy mindent, amit ír: magánügynek, személyes jellegűnek tart. Nem akar tanítani, de még élvezetet sem szerezni senkinek. Nem is lehet, mondja, mert minden ember tökéletesen más, egyszeri egyéniség, aki egyszer van, és nem ismétlődik meg többé. Egymás számára semmi mondanivalónk sincs. Nem is érthetjük egymást. Különösképpen azonban az egyszeri lény alakjában „az egész emberiség alakját őrzi”. És még tovább: az emberi lény „magában hordja a világszellemet (*nousz*), aki mindenkinben ott ég”.

Ezt a gondolatot a görög valóságélmény alapján nem nehéz megérteni. Az ember egyszeri valaki, mint ahogy a világban minden egyszer van, és a világ ég, és minden pillanat az előbbtől teljesen különbözik. Az ember a

másikkal annyira nem azonos, ahogy nem azonos a tegnap és a ma. Minden ember és minden pillanat abban különbözik egymástól, hogy mindegyikben más világkonceptió jelentkezik. De a világ mégis állandóan ugyanaz. Az ember a másiktól különbözik, mégis mindenki az egész emberiséget jelképezi, ezenfelül magában hordja a világszellemet. Az egyén egyszeri, és mégis örök és általános.

A görög idő természete ilyen módon kezd kibontakozni. A görög embernek itt is fókusz-helyzete van. Az egyik oldalon a mulandó, egyszeriségében fellobbanó pillanat, amely mindig új és más. A másikon az állandó, nem változtatható mindig egyforma és örök. De a kettő itt sem áll külön, hanem egy. Mert „*hen panta einai*”. Ahogy az ember egyszeri sors, és mégis az egész emberiség és a világszellem hordozója: a pillanat egyszeri, de magában hordja az elmúlhatatlant.

A görög idő: a pillanatban az örök, és az örökben a pillanat. Ezt nem kell igazolni. Ha az ember görög szoborra néz, olvas Homéroszból vagy Szophoklészből, meghallgat Szapphó-vagy Anakreón-verset, tekintetet vet templomra vagy domborműre, minden bizonyítás nélkül közvetlenül tapasztalni fogja, hogy miképpen olvad itt egybe pillanat és örök, határ és végtelenség, határtalan és mérték.

Spenglernek annyiban igaza van, hogy a görögség időtlenségben élt. Ez az időtlenség azonban nem időhiány, vagyis nem jelenti azt, hogy a görög ember nem ismerte az időt. Érdekes módon tűnik ez ki, ha az ember a mai időélményt a görög mellé teszi. A mai kor ideje: az örökből való teljes leszakítottság. Időről tudni ma annyi, mint az örökről leválnak lenni, ahogy lénynek lenni ma annyi, mint létről letépve lenni. Az ember az elveszettség állapotában él, s ezért az idő is elvész. Az idő múlik. Mit jelent az elmúlás? Hogy eltávolodik, és folyton távolodik, esik, el van hajítva. És a mai időt a legmélyebben a visszatérés kívánsága, a nosztalgia jellemzi. A görög időben az ember nincs az örökről letépve, s ezért nincs is honvágya. Itt van otthon az életben, mert az élet: lét. Az idő nem múlik el, hanem: van. És éppen azért, mert van, mert a pillanat és az örök, a mulandóság és az elmúlhatatlan teljesen egy, az időt nem tapasztalja és éli külön. A görög idő a világegyetem egészével „összeért” idő. Az embernek az időről nincs külön tudata. Az életidő és a létidő között különbség nincs. A görög együtt jár a világórával. Mert az idő tudata mindig azt az eltérést mutatja, ami az ember sorsa és a kozmikus rend között mint mélység felszakad. Aki a kozmikus rendből nem lépett ki, és attól nem tér el, annak időérzéke éppúgy

megszűnik, ahogy megszűnik szívéről vagy gyomráról való tapasztalata, ha az teljesen egészséges.

Az idő nem más, mint lehetőség a felismerésre: az embernek milyen sorsra van szüksége ahhoz, hogy halhatatlan legyen. A görögnek nincsen más sorsra szüksége ahhoz, hogy az örökbe lépjen. Úgy, ahogy van, ezzel a sorssal halhatatlan. Amit él, az teljes és abszolút és egész. Nem kell átmennie az örökbe, hogy halhatatlan legyen. Itt az életben halhatatlan: a pillanatban örök. Ezt jelenti az, hogy a pillanat az örök, és az örök a pillanat, a mulandóság az elmúlhatatlan, és az elmúlhatatlan a mulandó. Azért az ember így, ahogy van és él, a végtelen és határtalan szellem öre, és egyszeri ember – egyén, és jelképe a *nous*znak.

De itt következik a legnagyobb és legszebb lépés. Nietzsche azt mondja: „a görög testiség virágzásában... keletkezett az a rejtéllyel átitatott jelkép, amely a világés életörömnök a földön elért legmagasabb megdicsőülését jelenti, és itt oly mértéket alkottak, amelyhez képest mindaz, ami azóta volt és van, rövidnek, szűknek, szegénynek bizonyult”. Mi ez az azóta el nem ért jelkép és mérték? A rendkívül nehéz pontot legjobb idézettel megközelíteni. A George-kör szerint „a görögség elérhetetlenül magas helyzetének magyarázatát azok a kutatások, amelyeket belső alkatának, külső körülményeinek szenteltek, nem elégségesek. A történeti, széptani és személyes magyarázatok mögött ott áll a tudat, amely minden számunkra ismerős emlékből sugárzik: a test, a mulandóságnak ez a jelképe, ez a test az istenség. Ez a teremtőerőben mindent meghaladó, legkigondolhatatlanabb, legmerészebb, emberileg legnagyobb gondolat, amelyet fenségében soha semmi sem ért fel többé”. „A testté lett isten és az istenesült test.” Csak élesebb és tisztább kifejezés ez arra, amit Montaigne mond: az ember a maga egyéni egyszerűségében a világszellem jelképe; csak más irányból nézi azt, amit a görög időélmény vall meg. A mulandó az elmúlhatatlan: az istenség itt van a pillanatban, az elmúlóban, a testben, és itt van a legteljesebben, és itt van tökéletesen. A görög nem lát semmit, ami nem alak, de nem lát alakot, ami nem szellem. Nincsen a világ istenség nélkül. Nincsen élet halhatatlanság nélkül. Az egyszeri és mulandó élet a végtelen, örök és elmúlhatatlan lét kinyílása: a test az istenség megjelenése.

Ez Nietzsche gondolatának magyarázata. Ezt jelenti az, hogy: „*der griechische Leib... jenes geheimnisreiche Symbol der höchsten, bisher auf Erden erreichten Welt-Bejahung und Daseinsverklärung*”. A görög test jelképe annak, amit él: a megdicsőült életnek. A görög a halhatatlan ember

úgy, ahogy egyszeriségében és mulandóságában él. Ezért nem halt meg és nem halhat meg soha. Aki az életet teljes életszerűséggel éli, az sohasem léphet át a halálvonalon. A pillanat nem tűnik el, mert van; az élet nem pusztul el, mert van; a test nem oszlik fel, mert van; az egész világ: van, és az egész élet: van –, örök, isteni és halhatatlan. Görögnek lenni annyi, mint ebben a halhatatlan és örök életben élni. A görögség időélményéből egy – ezt az élményt jelentőségében messze meghaladó – gondolat lépett elő. Abból, hogy a pillanat arca tulajdonképpen az örök, a másik még mélyebb gondolat tűnik ki: a test tulajdonképpen az istenség arca –, ebből pedig a még mélyebb, és ez az, hogy: az élet tulajdonképpen a halhatatlanság arca.

3. Hérosz és aranykor

„A *méden agan* tanítása az erővel telített emberhez fordul, nem pedig a középszerűhöz. Az *enkrateia* és az *aszkészisz* csak a magasság felé vezető út. Magasabban áll az arany természet. Ez a sztoikusok, a keresztény szerzetesek, az arabok *parancsa*. [...] De magasabban áll, mint e parancs az, hogy *akarom* – a héroszok. És annál, hogy akarom, magasabban áll, hogy *vagyok* – a görög istenek.”

Hogy mi a fokozati különbség a parancs-lét, az akarom-lét és a vagyok-lét között, az előbbiekből kitűnt. Egyedül a vagyok-létben tárul fel az istenség földi volta, a világnak az isteni erővel való átítatottsága: az isteni ember. De a görögség óta bárki volt az, aki ezt a létet megpróbálta élni, nemcsak érteni, minden esetben kettőt talált. Ez a tragikus élet és az Olimposz kettőssége: a heroikus és az aranykori sors. Mindkettő istenült élet, de az ellenkező irányba vezet. A hérosz a legmagasabb emberi erők fenséges mulandóságát jelképezi; az aranykor azt, hogy az ember minden lény őshazájába, az arany természetbe van ágyazva örökké s halhatatlanul. A kettő összeegyeztethetetlen. A hérosz számára az aranykor arany derűje nem érhető el, az aranykor pedig a heroikus küzdelmet kizárja. A kettő mégis egy.

A vagyok kettő: együtt lét és élet, küzdelem és boldogság, út és cél, harc és győzelem, halál és halhatatlanság. Azt mondják, az élet ellentéte a halál. Nem. Az élet nem a halállal áll szemben, hanem a léttel, a halál nem az élettel, hanem a halhatatlansággal. A kettő azonban nem válik külön. Az élet a lét másik fele, a küzdelem a boldogság tartalma, halál nincs halhatatlanság nélkül: mert a halhatatlanság a halálban nyílik ki.

Unamunónak a kasztíliai spanyolok életrendjére csodálatosan maradéktalan kifejezése van. Azt írja, hogy e nép *tradición eternoban* él. Az életrendről mindenki tudott, de nem volt neve. Unamuno a lényegét tökéletesen fedő szót talált. A kifejezést aranykori hagyománynak kell fordítani, mert azt jelenti: a boldogságot többre tartja, mint a dicsőséget. A heroikus életet teljesen kizárja. Nem akar hírt, győzelmet, gazdagságot, kalandot; nem óhajt semmiféle változást. A nyugalom, a béke, a zavartalan aranytermészet idilljében él, s onnan nem lép ki, a hősie sors szépsége bárhogy csábítsa is. A *tradición eterno* a boldog nyugalom elsőbbsége a

heroikus küzdelem előtt: az aranykori élet, az idillikus örök, a béke-halhatatlanság megvalósulása.

A heroikus tradíció a maga egészében pedig kizárja a békét, a nyugalmat és a boldogságot. Ez a küzdelem-halhatatlanság: az örök harc, az erőfeszítés megnyilatkozása. A nagy tettekben akar istenülni. A hős tudja, hogy a heroikus élet feltétlenül tragikus. Az aranykor pedig idillikus. De a hős az istenülésnek fenséges megsemmisülés-alakját választja, és a hangtalan elmúlás-alakot elveti. A kettő pedig egy.

Olimpiában Zeusz, az Olimposz legmagasabb istenének tiszteletére négyévenként játékokat tartottak, amelyre minden görög polisz, sziget, gyarmat, bármilyen távol és vad helyen legyen is, elküldte képviselőit. Az olimpiai játékok természetére vonatkozólag kétség nem merülhet fel. Az istenségnek szentelt helyen az ember mindig fölvette az istenség lényének természetét, vagy legalábbis igyekezett azt külsőségekben felvenni. Ez a kultusz értelme. Olimpiában a játszó a zeuszi természetet vették fel. Ez a természet: a játék. Futottak, ugrottak, diszkoszt dobáltak, birkóztak, szavaltak –, a heroikus élet minden gyönyörét és szépségét átélték, de játékból, vagyis békéből, nyugalomból, derüből, idillikusan. Az egész heroikus élet, de veszély nélkül; az aranykori hagyomány, de a harc jegyében állítva. Ez a játék: heroizmus és idill együtt. És ez az olimposzi Zeusz igazi lény.

Nietzsche úgy szerepel a világtörténelemben, mint a dionüszoszi világvalóság feltárója. De ahol Nietzsche megjegyzésekben, odavetett jelzőkben a legnagyobbakat akarja mondani, sohasem használja a dionüszoszit. Mindig azt mondja *olympisch*, ami kettőt jelent: olimposzit és olimpiait, vagyis ami egyet jelent azzal: zeuszt, akiben aranykor és heroizmus találkozik; fenséges küzdelem és idillikus boldogság. Ez történt Olimpiában. A zeuszi lét megjelenítése és feltétele a játék – vagyis a hős az aranykorban.

De ebből mindjárt valami más is következik. A játék a görögöknél nem volt kivételes és elszigetelt magatartás. Zeusz mindenütt ott volt, és mindenüvé magával vitte a játékot. A játék olimpiai pillanat, de a pillanat a kinyílt örök. A görögség egész élete olimpiai játék. A görögöknek két jelentékeny történetírójuk volt: Hérodotosz és Thuküdidész. Hacsak Hérodotosz maradt volna fenn, meg tudtuk volna érteni, hogy miért kellett éppen a görögöknek a legszebb költeményeket írni, a legszebb épületeket emelni, és a legszebb szobrokat faragni; ha csak Thuküdidész maradt volna

fenn, csak azt értettük volna meg, milyen okos, higgadt, gyakorlati és józan értelem vezette őket politikai tevékenységükben, gyarmatosításukban és kereskedelmükben. Így most tudjuk, hogy egyformán voltak művészek és kereskedők, okosak és szemlélődők, józanok és szenvedélyesek: aranykoriak és héroszok egyszerre, és egyben olimposziak és olimpiaiak, akik egész életüket végigjátszották a zeuszi jegyben, a harc és a mosoly, a vér és a béke, a tragédia és az idill jegyében. Mert az idill tartalma a tragédia, az életé a lét, a halálé a halhatatlanság, a játéké a küzdelem, a heroikus sorsé az aranykor.

4. A világegyetem fia

A hiteles görögséghez vezető út kiindulópontjául Burckhardtnak azt az álláspontját kellett felvenni, amely a görögöket a történet halhatatlan alakító erejeként fogta fel. Burckhardt a görögség felől való abszolút tudás kérdését nem érinti. Jól tudja, hogy ez szövegmagyarázat, interpretáció, új lelet megfejtésének eredménye, és generációról generációra változik. Mialatt persze a lényeg még mindig megközelíthetetlen marad. Nem óhajt elérni tudományos eredményt. A görögségnek, mint a legfőbb történeti hatalomnak megvalósulását nézi. Az előbb Goethe egy megjegyzése alapján kiderült, hogy mi ennek a sorsképző erőnek az igazi jelentősége. Tudományos módszerrel erre a területre lépni nem lehet. „Nem ismerjük a görögöket – írja Nietzsche –, és tolakodó tudósszemek nem is fogják őket ismerni soha, ...sőt még az olyan nemes buzgalom is, mint amilyen Goethéé vagy Winckelmanné volt, talál olyat, ami számára meg nem engedett, tilos, csaknem szerénytelen.” És Burckhardt: „miért nem lehet a szakember soha igazán nagy, még akkor sem, ha száz szobrot állítanak neki, és ha mégoly derék és önfeláldozó ember lett legyen? ...Mert a világ egészét nem érinti. Ez a pótolható ember, mert hiszen eredményét bárki kevés fáradsággal eléri –, míg a költő és gondolkozó pótolhatatlan. A költő és filozófus egész személyével az egész világgal áll érintkezésben, s ezért annak, amit mond, mindig általános érvénye van”.

Georgét barátai közül valaki egy alkalommal zseninek nevezte. Mire a költő csak annyit jegyzett meg, hogy a görög a vele egyenlők között szégyellné, ha zseninek mondanák. E kijelentés mélyebben görög, mert mélyebben él benne az a bizonyos minden korban megvalósuló örök emberformáló erő, mint ezer kötet klasszikus filológia és egymilliárd adat.

S most e kérdésről még egyet: ma sok költő és gondolkozó utal a görögségre. Soha egyetlen pillanatra sem szabad elfelejteni, hogy a forrás minden esetben Nietzsche. Ahogy a mitológia Bachofen óta szóba se kerülhetett volna Nietzsche nélkül, még Hölderlin számára sem érték volna meg a fülek, ha azokat Nietzsche nem érlelte volna meg. Még ennél is több: reális megvilágításban és megítélésben még Goethét is csak most kezdjük érteni. Lényeges, egészen irányuló Goethe-szemlélet (Chamberlain, Simmel, Gundolf) csak Nietzsche után vált lehetségessé. Nietzschének

visszafelé ható megvilágosító ereje volt –, megvilágította az utakat, amelyek hozzá vezettek. És Nietzsche óta alapvetően más világjegyben állunk. Ennek a világnak középpontja pedig azóta a görögség. Nem azért, mert ez az ő részéről önkény volt. Azért, mert észrevette, hogy valami azt a középpontba állította. Micsoda? Most derült fel a görögség hitelességének kérdése. A kérdés azóta van. Hiteles középkor, kínaiság nincs. De hiteles görögség, amiben Burckhardtnak és Nietzschének igaza van, nem filológiai kérdés, hanem egészen más. Mert az élet értékeit nem a tudós teremti, hanem valaki más. A görögség hitelességének kérdése nemcsak szemlélet, hanem folytonos megvalósulás is. Így tehát nemcsak tudás, látás kérdése, hanem szüntelen formálás is, életrend, alkotás, a goethei értelemben vett görögösödés, vagyis a görögség értékeinek a személyes életben való megjelenítése. Arról, hogy kik a görögök, nem a tudományt kell megkérdezni, hanem az isteneket: „*mögen dir's die Götter sagen, welcher Art wir sind*” (Hölderlin). Ezt most az utolsó, legfontosabb lépés előtt még egyszer jól emlékezetbe kell vésni.

A Powys testvérek a vallásos embernek három fajtáját különböztetik meg. Az első kettő: az *immortal* és a *priest*. Az *immortal* a halhatatlan, aki a végső dolgok tudásában teljesen naiv és járatlan ember, aki az életet elfogulatlansággal valamiképpen a végtelenbe meghosszabbíthatónak tartja. Ez a tömegember vallásának alaptudata: nem veszhetek el, életem átemelődik valahová, ahol folytatódik, akár mint anyag, akár mint erő, akár mint lélek, akár másképpen. A másik vallásos ember a *priest*. Ez a tudós, a pap, az orvos, a beavatott, aki szemét az örök erőkre emeli, azoknak akarátát, természetét fürkészi, s a fensőbb akaratot az emberiségnek továbbítja, mint tanár vagy nevelő, vezeti, mint pap, gyógyítja, mint orvos, elítéli, mint bíró. A történetben és társadalomban az *immortalen* és a *priesten* kívül eső vallásosság egészen ritka. És ha mégis van, elvétve, mint kimagasló költő vagy gondolkozó vagy művész, az: *a son of the Universe* – a világegyetem fia.

Az ember Homéroszt olvassa, s belép a görög világ legteljesebb valóságába, s azt látja, hogy itt sem *immortal*, sem *priest* nincsen. A legkisebb harcostól Agamemnonig, Akhilleuszig, Odüsszeuszig s a szirénekig, gigászokig, az istenekig, mindenki a világegyetem fia. Az örök dolgok látása és a halhatatlanságtudat egy: nincsen különbség trójai harcos vagy Polüphemosz, Pallasz Athéné vagy Poszeidon között. Minden lénynak saját útja van az örökben: saját sorsa a mulandóban, saját tudása a végtelen

erőkből, és saját helye a világban. Mindenki közvetlen érintkezésben van a világegyetemmel: minden lény a világegyetem fia.

Hérakleitosz mondja: a halhatatlan halandó, a halandó halhatatlan, ez éli annak halálát, az halja ennek életét. A mondat éppen olyan világos, mint Empedoklész autoapoteózis. De csak akkor, ha az ember tudja, hogy a világ az a nagy és végtelen valóság, amelyben minden lény együtt és közösen él: isten, félisten, hérosz, ember, állat, növény, ásvány, kő, föld, tenger, levegő, éter. Mert a tudás mindenkinek közös java: *xünon eszti paszi to phronein*. Görög vallás tulajdonképpen nincs. A görög világ *koszmosz atheosz*. „A teodicea nem hellén kérdés, mert a világ teremtése nem az istenek tette... a görög istenek világa lebegő fátyol, amely a félelmeteset takarja.” Nincsen görög vallás, ahogy nincsen görög egyház, görög papság. Nincs *priest* és *immortal*. Nincs külön ember az istenektől. Együtt élnek ebben a világban, melyet „sem ember, sem isten nem teremtett, hanem öröktől fogva van”. A görög isten nem uralkodó, kormányzó, hatalmat megtestesítő lény, hanem éppen úgy a világegyetem fia, mint minden növény, állat, ember és kő. És ebből nem az következik, hogy a görög élet kevesebb, hanem – Nietzsche feltárása – végtelenül több. Mert itt minden élet: lét. Minden, ami van, a legmagasabb lehetőségek csúcsán ragyog. *Mittag und Ewigkeit* – ez a görög életmegdicsőülés, *Daseinsverklärung*. Akinek az életben része van, egyetlenség közösségben él minden más lénnyel: a világ közös, és az élet a legfőbb jó. Mindenki részesül a legmagasabban. A tudás és az öröm mindenkinek számára közös. Mindennek egyformán van fensége és bája (Homérosz). Minden lét ugyanakkor tragikus és idillikus (Szophoklész). Minden változik és minden változatlanul egy (Hérakleitosz, Parmenidész). Ezért a pillanat nem egyéb, mint a kinyílt örök, az élet nem egyéb, mint lét.

A hiteles görögség kérdésének megoldása ez: a görög ember a világegyetem fia. Ez a megoldása annak is, hogy mi a görögségnek az emberi történetben való halhatatlan alakító ereje. Benne látja az ember az istenek és minden lény közösségében együtt élt, megdicsőült életét. Ahogy Hölderlin mondja: „...*das göttlich ungeteilte Leben*”. Ezért érthető, hogy miért utasítja vissza George a *zseni* elnevezést, a görög ember nincs külön a többitől, és nincs külön az elemektől, és nincs külön az istenektől. – Ez a hiteles görögség?

A THEIOSZ ANTHRÓPOSZ

A görögségről csak olyan kép lehet igaz, amely azt a teljességet, amelyet a görög ember élt, megközelíti. A teljesség forma és intenzitás együtt: alak és mélység, ahogy Nietzsche mondja: *Schein und Tiefe*. A feladat sikere azonban nem a rajzon múlik, sokkal inkább azon: megvan-e a formának és intenzitásnak, alaknak és mélységnek az az együttes élménye, amely valakit alkalmassá tehet a teljesség – megértésére nem, ennél többre – érzéki tapasztalására. A megértés egymagában a görögséghez való közeledéshez erőtlén és kevés. Intellektussal itt az ember nem ér el semmit. Valószínű, hogy Nietzschének ezen a helyen is igaza van. Nem lehet oly vakmerőt gondolni, oly elképzelhetetlent feltételezni, amiről végül is ne derülne ki, hogy a görögöktől messze elmarad.

A görög az isteni ember: a *theiosz anthróposz*. Ez benne együtt az alak és mélység: a teljes forma és az abszolút intenzitás. Feltűnésétől kezdve kialvadásáig egész történetén végigvonul, és ez istenségtől való érintettség. Minden igazi görög jelenség csak innen látható: mítosz éppen úgy, mint eposz, tragédia és filozófia, épület és szobor; hérosz és kultusz; emberek, mint Homérosz, Platón, Hérakleitosz, Alexandrosz. Ez az első lépés.

A második ebből következik. A vallásos ember világhelyzete, hogy a Hatalmakkal szemben negatív. Éppen a vallás által, mert a vallás életrombolás. Pedig ha valaki azt a legfőbb jót, amelyben minden lény együtt és közösen részesül, megrontja, annak sorsa alapján elhibázott. Ebből a helyzetből a világot is torznak kell látnia. A görög ember *theiosz*-természetéből következik, hogy a világot vallásos torzultság nélkül látja. A *theiosz* ember *alétheiában* él. Ebből következik a harmadik lépés. Az *alétheia* mint az élet formája és intenzitása együtt: a klasszika.

Végül a negyedik lépés, amely a legmagasabb fokra emelkedik: az isteni élet, az igazi élet és a szép élet megjelenése: az olimposzi Zeusz.

Ezen a helyen még egyet kell szóvá tenni. Sokan és sokszor fejtegették, hogy hiteles görögnek tartott szavak értelme a történet folyamán mennyire megváltozott, és ma egészen más, mint eredetileg volt. A szavak jelentésváltozása már a görög időben látható. *Koszmosz* vagy *phüszisz* vagy *logosz* egészen mást jelent Homérosznál, a preszókratikusoknál, Platónnál, és a hellenizmus idejében. Mást a reneszánszban, és mást ma. Koszmosz eredetileg csak konkrét világot jelentett, később alakilag rendezett világot a

rendezetlennel szemben. Ebből keletkezett az eszményien rendezett világ, aztán az örök törvényszerűségek világa. A görög értelem sem egységes. De van benne valami, ami sajátosan görög, s azt csak akkor lehetne teljesen fölfedni, ha sikerülne minden szó eredeti görög értelmét megállapítani. De a szavak között levő vonzásokat is vissza kellene idézni. Az értelem megállapítása talán még lehetséges lenne, a nyelvet azonban a vonzások teszik, s ezt valaki csak akkor tudhatná, ha teljesen átgörögösödne. A nyelv abszolút tudásának feltétele nem formális, hanem életszerű. És ezen a ponton a teljes egész visszaidézésének lehetőségét fel kell adni. A szavakat még megérthetjük. A forrásból, amelyből a nyelv folyik, nem ihatunk. Csak egyet állapíthatunk meg: ami ma a görög jelenség, szó, hang, mondat, mű felfogásában olyan nehéz, az a görögség életében sem volt könnyű. Ennél sokkalta több volt: egyedül lehetséges. Amit ma ilyennek látunk, azt ők nem is tudták volna másként tenni vagy mondani vagy látni. A mai embernek le kell magáról szagatnia saját életét, hogy a görögséget megérinthesse, s amit ezzel az erőfeszítéssel kiküzdött, az a görögségtől éppen a legtávolabb áll. Minden élet csak saját magának kényszere lehet. A középpontban mindig üres hely marad. Mert ahol a görög sors más számára látvány vagy szépség vagy igaz, ott a görög számára tényleges valóság van, a meg nem változtatható közvetlen élet: a szükségszerűség.

1. Az isteni jelző használata az Iliászban

Az isteni és ezzel körülbelül egyértelmű jelzőt (*diosz, theiosz, diogenész stb.*) Homérosz akkor használja, ha valaki sorsa szerint ugyan esetleg nem isten, de lénye szerint az. Az isteni lény a sorson egyszerre átüt és kisugárzik. Láthatóvá lesz a benne lévő láthatatlan. Az ember átlendül önmaga sorsán és belép, ha csak pillanatra is, az istenek közé. A jelző állandóan ott van az álom mellett, mert az álom áll éppen azon a határon, amely a sorsot az istenibe emeli át. *Diosz* legtöbbször Akhilleusz neve mellett van, mert az ő lénye az ember számára egészen álomszerű. És *theiosz, diosz, diogenész* Odüsszeusz, Agamemnón, Diomédész, amikor igazi lénye megvillan. Az isteni nem a heroikus erő kifejezője, és sohasem fordul elő akkor, amikor valaki ellenfelét pompás dobással leterítette, nem lép fel, amikor szép szóval vagy ügyesen új helyzetet teremt. A szemmel láthatóból az istenülés sohasem érthető meg. Úgy tűnik, mintha az ember számára állandóan kapu állna nyitva, de mintha nem is lenne kapu, sem határ. Az átlebbenés mindenki számára lehetséges, s ezért inkább nyíltság, mint határ. Az ember éppen úgy felléphet az istenek közé, ahogy az istenek lejönnek harcolni vagy szeretni. De a helyzet nem az, hogy fel vagy le. Amit az ember az isteniben elér, inkább mélység. Az intenzitásban egész lénye fellángol, ugyanakkor láthatóvá válik, hogy a fény forma: éspedig isteni.

Van halhatatlanság, amely az élet időbeli el nem múlásában nyilvánkozik meg. Ezt senki sem éri el. Az istenek is születtek és meg kell halniuk. A horizontális halhatatlanságon kívül azonban van még egy: a vertikális, amely abban halhatatlan, hogy az örököt mélységben éri el. Ezt pedig minden lény elérheti, amikor sorsa oly teljességben és fényben, oly befejezett alakban és olyan intenzíven látható és van, hogy a mulandó lény az örök lénnyel egyszerűen felcserélhető. Akhilleusz *diosz*, mert helyében egyetlen isten sem élne másképpen. Odüsszeusz, Agamemnón, Diomédész, amikor sorsában lényének tökéletes egészét eléri, istenivé válik –, örök lénnyé, mert nemcsak láthatóvá teszi az istenit, hanem ténylegesen istenivé válik.

Nincsenek olyan tulajdonságok, amelyeknél fogva isteneket és embereket el lehetne választani. Minden lény, ha él, az életnek ugyanabban

a minden magyarázatot fölöslegessé tevő gyönyörűségében vesz részt. Mindannyian, akik élünk, közös forrásból iszunk. De az élet nincs külön a léttől, és a halál nincs külön a halhatatlanságtól. A halál csak negatívan megsemmisülés, pozitívan: az átmenés az örökbe; ahogy az élet csak negatívan elmúlás, pozitívan: a keletkezés. A lét az életben állandóan itt van, ahogy a halhatatlanság a halálban: „az állandó jelenlétnek ez csak kétféle neme”. Az egész világ mindig teljes és egész. És ha igaz is, hogy egyes adott esetekben az isteni és emberi között lévő különbség el nem tűntethető, igaz az is, hogy az egyik lény a másik világba átléphet. A *theiosz* később is minden emberre alkalmazható volt, ha az istenivel felcserélhető lett. Államférfiak, költők, filozófusok, asszonyok, harcosok, olimpiai győzők, virágok, állatok isteniek lehetnek, mint Platón személye vagy Anakreón kabócája. A *theiosz* ebből a szempontból nem is jelent mást, mint annak a pillanatnak felismerését, hogy az élet, amit élek: isteni. Nem az istenek kizárólagos birtoka, hiszen ők is csak vertikális értelemben halhatatlanok. Az istenek létében a *theiosz* állandóan és láthatóan jelen van, és ez teszi éppen az isteni lényt azzá, aki. Az emberben azonban csak megvillanás, vagy az egész sors eredménye művésznél, filozófusnál, harcosnál. Ezért lehet isteni hivatásokról beszélni. A hérosz, az uralkodó, a költő, a filozófus, a jós minden további nélkül az. De bármilyen hivatás és az élet minden megnyilatkozása isteni lehet, ha formája olyan abszolút lesz, ami magának az életnek magyarázatra nem szoruló isteni valóságából önként és láthatóan következik. Egy szerző azt mondja: „a görög emberben a hellénség kezdetétől fogva legutolsó képviselőjéig állandóan jelen van az az ösztön, hogy saját erejéből önmagát és a világot istenítse”. Ez azonban a dolognak csak egyik felét mondja ki. Mert a görög ember számára ez az ösztön nem az emberi sors legyőzésén alapszik, hanem az élet lényegéből következik, nem küzdelem, hanem a görögség akhilleuszi *charme*-jából közvetlenül fakad.

És itt következik a legegyszerűbb és legtermészetesebb fordulat. A görögségtől semmi sem idegenebb, mint a horizontális és vertikális halhatatlanságot elválasztani. E felfogás jellegzetesen dualisztikus, és ellenkezik a görögség *Hen panta einai*-jával. A görög nem látott sem horizontálisan, sem vertikálisan külön, hanem mindig gömbszerűen és három dimenzióban. Az élet időbeli elmúlhatatlanságában halhatatlan, de benne van a halál. Az elmúlás az élet tulajdonsága. Elmúlás nélkül nincs élet. De az elmúlás nemcsak az élet tulajdonsága, az élet maga is

tulajdonsága az elmúlásnak, vagyis az élet tulajdonsága az elmúlhatatlannak és az öröknek. A kettő egy. Az egész valóság állandóan jelen van: élet és lét, halál és halhatatlanság, elmúlás és örök, együtt van, nem külön síkban és külön mélységben, hanem: világszerűen. És ebben a világban a lények helyét nem a sík és a mélység határozza meg, hanem a középponthoz való viszony. A középpontban pedig az élet forrása fakad. E forrás körül élnek benn közvetlenül az istenek. Távolabb az emberek. De a középponthoz való út mindenki számára teljesen szabad. Az élet vizéből mindenki annyit iszik, amennyit tud. És a görög ember istenülési ösztöne, a középpont felé való fordulása nem egyéb, mint sorsának iránya a középpont felé. Amikor ebben a lendületben eléri az isteneket, theiosz lesz, akár hérosz, akár költő, akár jó, akár filozófus, akár más.

2. Az alétheia

Ha az ember egész valóságában felfogta és átélte, hogy a görögségnél az isteni jelző használata mit jelent, közvetlenül érteni fogja, mi a különbség az egyik oldalon a görög embernek, a másik oldalon minden azelőtt és azután élt és élő embernek az isteni iránt való magatartása között. A görög az isteneket közvetlenül saját életéből érti és tudja és éli, s ezért őket minden torzultság nélkül teljes valóságukban láthatja. Az egész világot. Ez a tiszta, egyszerű, egyenes magatartás és pillantás: az *alétheia*.

Alétheia helyeset, igazat és valót jelent együtt. „*Vermählung des Richtigen mit dem Wirklichen.*” Ugyanakkor azonban olyasvalami, amiben a látás fedi a magatartást. Csak az láthat igazán és helyesen és igazat és valót, akinek lényé maga is igaz, helyes, valódi. Ebből egészen magától értetődik, hogy az *alétheia* egyszersmind leplezetlenséget is jelent. Állapot és tulajdonság, amelyben felfedve lát az, aki lát abban, amit lát, fölfedett világban fölfedett ember. Az ember éppen olyan átlátszó, mint a világ. A világ csak annak leplezetlen, aki maga is leplezetlen. A dolgokat csak annak tekintete járja át, aki önmaga teljes átvilágítottságban él. A világ csak annak mutatja meg magát, aki a világnak kinyílt. Igazán nézni és igazat nézni egy.

A görögség óta ezt a tényt megérteni csaknem lehetetlen. Lehet igazán nézni, de ez az igazság csupán személyes attitűd és egyéni igazságszenvedély is lehet, amely szubjektív, és a tárgyat el is hibázhathatja. A másik oldalon lehet igazat nézni, tényt és valót látni, de az ember, aki lát, minőségben méltatlan és hitvány is lehet. Az egységes *alétheia* kettévált igazzá és valóvá. Ez az ember dualisztikus magatartásának eredménye. Úgy vált ketté tudás és ismeret is. Az ismerés általában pszichológiai természetű, vallásfilozófiai szóval: az immanenciára vonatkozik. Ismerni csak úgynevezett földi dolgot lehet. A tudás az emberen túli világra vonatkozik: transzcendenciára. A kettő nem fedi egymást. Ismer a tudós, a praktikus ember; tud a pap, a költő, a filozófus. Ismer az értelem, tud az intuíció. De az *alétheiában* a tudás és az ismeret egy, praxis nincsen teória nélkül, minden immanensnek transzcendens gyökere van, intuíció és értelem ugyanaz.

Az *alétheiának* a következő értelemcsoport felel meg: helyes, igaz, való, valódi, leplezetlenség, nyíltság, átvilágítottság, átlátszóság. Ez a

keresztülnézhetőség, ez a tiszta realitás, amiben semmi zavar és folt nincsen, egyáltalán nem üvegszerű, és nem úgynevezett szellemi. Ha az lenne, annyit jelentene, hogy passzív, és mindent átenged magán. Ha pedig szellem lenne, steril lenne. Üvegesség és szellem is egyfajta úr. Aki azonban átlátszó, az nem passzív és nem üres, és éppen átlátszóságánál fogva lát. De ez sem elég. *Alétheia* nemcsak leplezetlenséget és áthatóságot jelent, hanem átszövöttséget is. Amivel leleplez és ugyanakkor őt is leleplezi, és ami a világot áthatja, őt is áthatja. Át van szöve ezzel az áthatóval, és át van hatva ezzel az átszövöttséggel. Mi az, ami átszövi és áthatja? Csak a tiszta és átlátszó és fölfedett, akit a világ egészen és maradéktalanul átszött és befont és áthatott azzal a drága és önmagában édes és mindenekfölött isteni szubsztanciával, ami az élet.

Az *alétheia* átlátszósága életteljességéből, átizzottságából és áttüzesítettségéből következik. Az *alétheia* tudása és ismerése a világgal való együttlángolás: színtelen, átlátszó lángban való együttizzás. Az élettellel, a léttel átszöve lenni, beágyazva lenni kapcsolatokba, értékekbe, szenvedélyekbe, tárgyak és lények közé, átszöve lenni a dolgok és lények sugaraitól, és a lángok egymást erősítve az embert felhevíthetik, amíg teljesen átlátszó lesz. Átlátszó és látható és látó, mert megnyílik és megolvad benne a világ.

Aki egy nyelvet mélyebben ért, mélyebben érti a másikat, sőt anyanyelvét is. Aki szenvedélyesebben ragaszkodik kedveséhez, szenvedélyesebben fog ragaszkodni barátjához és szülőföldjéhez és családjához. Aki mélyebben gyönyörködik a tavaszban, az mélyebben gyönyörködik a művészetben és minden szépségben. Az egyik szenvedély nem rontja a másikat, ha pozitív, hanem saját tűzét átadja, s azt is éleszti. S amikor az emberben vonzalom, kapcsolat, szenvedély, becsvágy, öröm, tisztelet, lendület, ösztön, értelem egymás tűzétől átégve a legmagasabb pontra felér, egyszerre az élettüzek lángjában átlátszóvá lesz. Az *alétheia* nem azért átlátszó, mert üveges, akkor lenne átlátszó, ha üres lenne. Fölfedett, éppen mert: tele van, és pedig tele élettellel.

3. A klasszika

Aki felfogta, hogy a görög ember *theiosz*-helyzetéből miért kellett szükségszerűen az *alétheiának* következnie, világosan látni fogja, hogy az *alétheia* kiegészülése a klasszika.

A *theiosz* a világ középpontja, az élet forrása felé való fordulás: az isteni létbe való átlépést, az élettől való átvilágítottságot a klasszikának kell követnie, amely az előbbi kettő után a görög világhelyzet formai eleme. A *theiosz* ember az *alétheiában* él, s ezért szükségképpen klasszikus. Az *alétheia* feltétlenül *theiosz* állapot, de mindig megformált a klasszikában. A klasszika ezek szerint: a *theiosz* ember az *alétheiában*.

Egy kutató kiásta, hogy a klasszikus kifejezést először a rómaiak használták. Eredetileg társadalmi fogalom volt, mert a *classici*, a római polgár egy osztályát jelentette. Mások és később a megjelölést kapcsolatba hozták a görög *kanón*nal, amelynek értelme: példás vagy szabatos. Antik jelentésében a klasszikus tényleg annyit jelentett, mint: normatív. A görögségre vonatkoztatott értelem azonban nem ez. Mindenekelőtt: formaelv. Befejezett egész. Van középpontja, anyaga, kerülete, felülete, s mindezekben az összhang tökéletesen megoldott. De a forma nem kívülről adódik, hanem a rend elve. Klasszikus az, ami a kristályban a szabály. Forma és tektonika benne egy. Ilyen minden oldalon zárt, kristályos átlátszóságában egységes értelemben használatos a klasszikus fogalma ma.

Az *alétheia* és klasszika egymástól elválaszthatatlan jelzők. De elválaszthatatlan a harmadik is: a *theiosz*, és az erre a hármas egységre felépült isteni lény: a *theiosz* klasszikus alakja, a tiszta *alétheia*, akiről az egész kép vétetik: az olimposzi Zeus.

A klasszikus egységesen befejezett zárt egész, ezért minden oldalról hozzáférhetetlen. De ezt a megérinthehetlenséget nem kell szó szerint érteni. Inkább nem szabad hozzányúlni, mint nem lehet. Készen van, nincs mit tenni vele, hiába forgatja az ember, nincs rajta javítanivaló. A kész és érett dolgok hímpora borítja. Lehetetlen megérinteni, mert olyan tökéletesen szép. Kiegészíthetetlen, s ezért az egyetlen, amit vele tenni lehet, hogy az ember megcsodálja. Ezért mondja egy szerző, hogy „*Klassik ist die Vollendung im Diesseitigen*”. A klasszika a földi létben való befejezettség. Ugyanakkor „*gefüllt mit den Dauerhaften*” – az elmúlhatatlan teljes. De a

görög ember a földöt nem választotta el a túlnantól, az életet a léttől. Ezért a befejezettség minden tekintetben és értelemben életteljesség és létteljesség. *Alétheia*: ahol az átlátszóság nem állapot, hanem helyzet is, nemcsak intenzitás, hanem alak is. A klasszikus alkotás, élet, sors, tett, szó, jelenség megjelöli azt a helyet, ahol a lény, a tett, a szó, a mű a világban áll és van. És ez a hely: az Olimposz. Amit kimond, az nem más, mint az életben az Olimposz jelenléte. Ahogy a *theiosz* mindig alakszerű abban, hogy istenit mond ki, a klasszikus mindig intenzitás abban, hogy itt valamilyen formában az Olimposz jelenik meg. Ezért érinthetetlen, ezért nem szabad hozzányúlani, holott teljesen fölfedett és átlátszó. A *Mittag und Ewigkeit* és a *Vollendungsruhe* átlátszóan kristályos megjelenése: szoborban, épületben, írásban, államban, filozófiában, sorsban. Mindig együtt: intenzív és alakszerű.

4. Zeusz három arca

A legnagyobb magasságokra vonatkozóan leginkább lehet tévedni. De éppen itt válik minden tévedés megbocsáthatatlanná. Zeusz a legnagyobb magasságok istene, s lényében tévednek megbocsáthatatlanul. Aki eddig fejét feléje fölemelte, csaknem kivétel nélkül mind Jehovát látott benne. Pedig a legmagasabb lények hasonlítanak egymásra legkevésbé. Nincs alapvetőbb különbség, mint Zeusz és Jehova között. Jehova ismertetőjele, hogy a világot ő teremtette, az ő birtoka és tulajdona, és rajta korlátlan hatalommal uralkodik. Ez a teremtmény, birtokos és korlátlan hatalmi ösztön, amit Zeuszra ráláttak, és belőle démiurgoszt alkottak. Mindebből pedig lényében semmi sincs.

Zeusz nem teremtette a világot: született és ide született ebbe a világba, melynek rendjébe illeszkednie kellett. Ő is a világegyetem fia. Hatalmi ösztöne nincs. A világ nem az övé. A kozmosz adott rend, és senkinek sem birtoka. Az istenek is ebben a *koszmosz atheoszbán* élnek, mint minden lény. Zeusz, a világ fejedelme király – mert lénye szerint az.

Ez itt nem alkalmas hely arra, hogy elmélkedni lehessen arról, mi ebben a világban a személytelen, és hogyan következik a világból az, amit Hérakleitosz mond: nem teremtette sem ember, sem isten, öröktől fogva így van, volt és így lesz. Nem személyes, nem összefoglalható és nem magától értetődően törvényszerű itt semmi, ezért a görögök szerint egyáltalán nincs olyan egyedi létező, személy, valaki, akinek lényéből ez a világ elgondolható lenne. Ezért a kizárólagos teremtmény monoteizmusban a démonikus uralmi ösztön pszeudo-egzisztencialitásának gyanúja mindig fennáll.

Zeusz nem világteremtő, a világnak nem birtokosa, a világot meg nem semmisítheti, uralma nem korlátlan. Lény, s van valamije, ami van minden lénynél: sorsa. Isten, s ezért minden lény között a legmagasabb rendű. A világ ura, de mint király, az, aki kormányoz, földet, népet, amely előtte is volt, nagylelkűen úgy, hogy engedi, legyen akkor is, amikor ő már nincs.

Az istenek és emberek apja

Zeusz az istenek és emberek apja, a férfias teremtményező legmagasabb megnyilatkozása. Ezzel az ember egyenesen belelépett abba a meleg és

termékeny világba, amelyben Zeusz a világ ura, a népek királya, s az élőlények nagy világában a családfő. Apai helyzete van: nem azért, mert az élőlényeket ő nemzette, hanem azért, mert határtalan nemzőereje tudatában az élőket nem tudja másképpen látni, mint gyermekeinek. Zeusz az istenekre és emberekre apai szemmel néz, az apai szem jóságával, szigorával, engedékenységgel, távlatával, kedvességével és melegszívűségével. De az apaságban legmélyebb nem ez a jóság vagy szigor vagy melegség. Az igazán apai a gyermek láttán való végtelen megnyugvás. Az ő teremőerejének jele, s egyedül ő tudja a titkot, amelyből a gyermek élete kinőtt. Zeuszhoz képest minden más lény növendék, bimbó és rügy. Egyedül ő a kinyílt és megérett világ. Az a viszony, ami vele lehetséges, az az érett és termékeny nemzőhöz való viszony lehet. Hozzá képest minden más lény éretlen. És ez a pillantás, amit ő az istenekre és emberekre vet, a kimeríthetetlen férfias nemzőerő nyugalma. Mint a terebélyes tölgy borul a világ fölé, s azt az életet, amit a többiek oly kíváncsian és mohón élnek, ő már ismeri és tudja. Mindenkit látott, amikor még sírdogált. Ezért ő a *patróosz*, az ősök istene. Az érett férfi, akinek családjával szemben olyan mérhetetlen fölénye van, hogy lehetetlenség róla bosszút, irigységet, türelmetlenséget, indulatot feltételezni. Az ilyen nagy erő restell másképpen megmutatkozni, mint gyengédség alakjában. Ezért néz Zeusz az istenekre és emberekre mosollyal, derűvel és gyengéden.

Az apa világhelyzetének egyik oldala az ivadék. A másik: az asszony. Az asszony a teremtésben nem részes, csak befogadja és megérleli azt a lényt, aki a férfiből pattant ki, mint szikra a tűzből. Ezért az asszonyból a nyugalmas gyengédség és indokolatlan jóindulat a férfi iránt hiányzik. Bár soha önmagában megállni nem tud, titokban mégis a férfit megtörni és aláásni igyekszik. És az asszony minden férfinál erősebb, minden fajta férfiasságot megőröl, csak eggyel nem bír. Ez az egy: a zeuszi. Ahogy a nőben nem a szépség, a kacérság, a báj, a tehetség az, ami legmélyebben köt, hanem a földszerűség, a termékenység, a férfiban sem a szellem, a tudás, a hősiesség, a fel nem bontható magnetikus erő, hanem a zeuszi nemzőerő. Ez a meg nem törhető és az alááshatatlan, aminek az asszony éppen úgy meghódol, ahogy a férfi csak a földszerű termékenységhez érzi magát egyszer s mindenkorra odakötve. A görög *theos*nak van értelme, amely azt mondja: személyes teremő lény. Az asszony Zeusz ellen is fellázad, de nagyon jól tudja, hogy hiába, reménytelenül: itt uralomra nincs kilátása. Zeusz pedig háboríthatatlan nyugalommal tűri a lázadást. A

teremtő erő, ami benne él: az összekapcsolódó és egybefűző, a világot egybeolvasztó. Mai szóval a szeretet. Ő a középpont, amelyben az összefűzött világ fonalai mind találkoznak, mert a nemzés a világ közepe, az élet forrása. Belőle fakadnak a lények, az egyre megújuló élet belőle sereglik és nyüzsg el és árasztja el a földet. S ettől a forrástól az asszony sem távozhatsz el.

A farkas

Az istenek és emberek apjának jelképe a Tölgyfa (*Yggdrasill*), amelyet Dódónében a papnők, az életet teremtő forráshoz odakötő asszonyok ápoltak. Asszonyoknak kellett lenniük, mert aki a férfiasságot közvetlenül tudja, az az asszony: gyermek, feleség és anya, és így háromszorosan érzi a férfit – a zeuszi erőt. Dódónében még az ősi pelaszg Zeusz kultusza élt, és e pelaszg idők *khthóniosz Zeusz* képe teljesül ki az egészen más oldalban is, aki: a *lükeiosz*, a *szkotaliosz*, a *timórosz*. Ez a sötét és félelmetes farkasisten, az Erinnüszek ura. Zeusz a legerősebb kapcsolatban a földdel, az asszonnyal, az élet forrásával van. S ahogy Démétér Erinnüsz is: az életért bosszúálló anya, Zeusz, az apa Farkas is: a világrend őre és a szenny üldözője, aki széttépi azt, aki a rendet megbontja.

A pelaszg Zeusz emberáldozatot követelt. A Nap, a Fény, a Világosság, az Igazság, az *alétheia* mindig megköveteli az emberáldozatot. Aki nem él melegen, örömben, termékenyen, igazan, azt az élet szétmarcangolja. Megjelenik a farkas.

Zeusz mindennekfölött szigorú, és részrehajlást nem ismer, de ennek a kegyetlen rendtartásnak egészen görög, theioszi, olümposzi, *alétheia*-értelme van. És mindennekelőtt klasszikus alakja. A rend szigorú, átléphetetlen és kegyetlen. De ez a rend a világosságé, a szépségé és az öröme. A kínaiak azt mondanák, hogy Zeusz elfogulatlan, de nem a jin arcában, hanem a jangében – nem mint ananké, sötétség, hanem mint öröm és derű. A bosszú, ami a lényt eléri, az élet tiszta forrásának bosszúja, az *alétheia* lesújtó villáma. Azt tépi szét, aki méltatlanul él. Az élet leveti azt, aki vele méltatlanul bánik. Levet embert, kort, népet, várost, államot. A világ parancsa ez. A zeuszi kegyetlenség: örülnöd kell, igaznak kell lenned, derülned, teremteni kell, és ki kell nyílnod boldogan. Aki nem örül, az nyomorult, nyomorultságával beszennyezi a világ szépségét, és azt a farkas széttépi.

Ezért kellett Zeusznak emberáldozatot bemutatni. Ő az, aki megmutatja és jelenti a *theiosz-alétheia-klasszika* életét, és ő az, aki, ha valaki ezt az örök sorsot megsérti, bosszút áll. Mert a világ rendje, amely fölött Zeusz örködik, olyan érzékeny, mint maga az élet, a kozmosz, a szép rend, és minél szebb, annál érzékenyebb. Az egész világban mindenütt azonnal érezhető zavar és homály támad, ha csak egyetlen ember, egyetlen helyen, egyetlen pillanatra is az élet tisztaságát és átlátszóságát, *alétheiáját* és klasszikáját megbontja. A derű, a béke, a csend, a nyugalom, a világosság őre Zeusz. Ha ezt a rendet valaki megzavarja, annak meg kell ismernie a farkasokat. Meg kell tudnia, mit tett, és mi az a zavar, amit felidézett, keservesen, önmagán, és meg kell tudnia, hogy az élet olyan tiszta, hogy minden szennyet magából azonnal kivet. Zeusz a világosság ura *olümpeiosz* és *lükeiosz*, a farkasisten. Lükaonban Zeusz emberhúst eszik lakomára.

A farkas uralma nem morális, ennél sokkal több és mélyebb. Ez éppen a görög és a zeuszi. E feltétlen szigorban nem valamilyen természettől idegen és az élettől független mesterséges erkölcsiség érvényesül. Nem. Maga a tiszta élet. A világ szép, és a legmagasabb parancs: örülj ennek a szépségnek (*agathosz daimón*).

Zeusz ott van, ahol ezt a rendet ápolják és tisztelik és fenntartják. Otthon van az agorán. Ihletője a tanácsnak (*boulaios*). Istene a közösségnek (*phratrios*). Olimpiában az ítélőcsarnokban áll (*horklosz*). Részt vett a törekvésekben, amely a népek összhangját őrizte (*homoloiosz*). És ahol a farkas megjelenik, ott nem a világtól független személyi akarat nyilatkozik meg, hanem a világ legmélyebb lénye és legősibb arca: az aranykori derű. Zeusz nem büntet, ő csak ura az erőnek, amely a világban és az életben természettől fogva benne van és megvan. Az Odüsszeiában mondja Homérosz: az emberek hamisan vádolják az isteneket azzal, hogy a rosszat hozzák, ők maguk idézik magukra tetteikkel.

A világkormányzás logikája

Zeusz magába foglalja az egyik oldalon a sötét és könyörtelen végzetet, a másikon az aranykort. Egyiket sem ő alkotta. Ananké és aranykor tőle függetlenül van. De ő az, aki mindezt olyan módon tudja, ahogy rajta kívül egyáltalán senki. Zeusz az egyedüli lény, aki nem lázad. Nem azért nem, mert a világot ő teremtette, és a törvényeket, amelyek a világot kormányozzák, ő gondolta ki. Az alkotmányt készen találta. De az egyedüli lény, aki ezt a világalkotmányt így, ahogy van, minden változtatás nélkül, és

éppen ezért minden ellenszegülés nélkül elfogadta. Miért? Mert egyedül benne olyan teljes az élet, amely mindennek örülni tud. A legnagyobb erő és a legnagyobb tudás a világot úgy, ahogy van, elfogadni, és az életnek feltétel nélkül, mindig és maradéktalanul örülni. Ez Zeusz olimposzi természete. Ez a legmagasabb tudás:

A világ ha igaz: **Egy**.
Ha ez az Egy igaz: **Szép**.
Ha ez az Egy **igaz** és szép: **jó**.

Ez a teremtmény *theosz*, a villámfényű *alétheia* és az *agathosz daimón* hármas egysége: az olümposzi Zeusz. És ez a zeuszi tekintet ezen a világon: szelíd és gyengéd mosoly nyugodt derűje, amellyel a dolgokat és a lényeket nézi.

Zeusz legyőzte a titánokat: a lázadókat, és önmagában legyőzte a lázadót. Mert a legnagyobb erő nem a harc és a küzdelem és a lázadás és a hősiesség, hanem: a derű. Csak a derű teheti meg azt, hogy nem lázad. Csak a derű az az erő, amely féken tudja tartani a világ örök és meg nem változtatható rendje ellen való felkelést. Meg tudja fékezni az ellentmondást. Az élet nem azért van, hogy ellentmondjanak, hogy vele megváltoztassák a világot és legyőzzék és harcoljanak vele, hanem hogy éljék. A teljes élet pedig: az öröm. A legmagasabb élet nem a hatalom, hanem: a derű. Zeusz Olimposz magasságában nem hatalmánál fogva ül, hanem azért, mert a legerősebb. Ez az erő pedig: a világnak derülten úgy örülni, ahogy mindig volt és lesz. Zeusz az uranoszi ősi ragyogás, tündöklő sötétség istene – és a tisztaságé: *aithriosz*. Ő a *Vollendungsruhe* és a *Mittag und Ewigkeit* istene: a *hémerosz*. És itt teljes, itt az életben, a pillanatban, ezért a klasszikus élet istene.

A jelzők nem dísz jelentenek és nem gazdagságot. A tiszta éteriség, a derű és nyugalom, az olimposzi tekintet nem egyszer s mindenkorra megoldott, s ezért nem a puha, megbékélt lét jele. A világkormányzás logikájának végső értelme az, hogy mindez, mint legmagasabb erő és feszültség van jelen. A világot Zeusz nem azzal kormányozza, hogy kívülről beleavatkozik és irányítja, hanem úgy, hogy a középpontból kilép, mint az élet tüzének őre: a *keraunosz*. A felragyogó villám a világ alkotmányának alapelve. Zeusz uralma ellenállhatatlan, józan, szikrázóan tündöklő, rettenetes és nagyszerű. Ez a *keraunosz*. Az olümposzi tekintetnek

villámfénye és villámereje van. Szelídsége is a villám irtózatos erejének megszelídülése –, amikor gyengéd és mosolyog, mosolyában akkor is ott ragyog az izzó szikra. Erő itt a legbelső magjáig minden, annyira erő, hogy csúcsponton áll, és már kiderül, megvilágosodik, letisztul, meghiggad, derűvé válik. A világot a villám kormányozza, ahogy Platón mondja: „*apo pürosz pédészantosz exaphthen phosz*” – a fény, amely a kipattanó szikrából gyullad.

VI.

A GÖRÖGSÉG BÍRÁLATA

Azt, ami ezek után következik, teljesen félre fogja érteni, aki programot vagy kategorikus kijelentést keres. Az alap, amelyen ez a gondolkozás tartózkodik, tudja, mit jelent a még meg sem lévő világnak programot adni, a még el nem érkezett időt befolyásolni. Az ember önmagát megelőzi, és a holnapot éli ma. Ha pedig önmagát megelőzi, az időből vétkes módon kilép. E véték aztán visszafordul, s bosszút áll a programon és készítőjén, elveszi azt, ami az időben a legszebb és legdrágább: az újság varázsát és a pillanat szépségét.

A program erőszak az időn. A pillanat nem lehet többé pillanat, mert már jó előre ki volt számítva, el volt rontva, meg volt alázva és be volt mocskolva. S ahelyett, hogy a *Kairosz* teljes pompájában, mint a tündöklő váratlan és véletlen jelenne meg, s a sorsot mindazzal az előre nem várt és kiszámíthatatlan érthetetlen szűziességgel, ami a pillanat gyönyöre, megtermékenyítené, az ember elé hull fáradtan, deflorálva, mint a korán letépett és elfonnyadt virág. A program elveszi a pillanat szűziességét, középen szúrja át az idő szívét. A démonikus életrend mindig és mindenütt tervszerűen, szándékát előre kivetítve és kiszámítva jelenik meg, és a holnapnak a programmal utasítást ad.

De tisztában kell lenni az absztrakt és kategorikus, úgynevezett személyiségfölötti érvényességgel is. Nincsen olyan személyiségfölötti érvény, amelynek ne lenne rejtett személyi iránya. Aki embertől független érvényességet hirdet, nem ismeri saját akaratát, mert az ösztön előle óvatosan eltakarja. S amíg a program a pillanatot gyalázza meg, az absztrakt érvényesség ugyanezt teszi az örökkel. Érvényessé tenni valamit

annyi, mint személyes elvet az örökbe emelni. Az egyik a szépséget a Kairoszban rombolja szét, a másik az ember örök lényét, a Daimónt ássa alá. Mert az élet fölé emelt érvényesség nem egyéb, mint olyan bilincs, amivel az örök lényt, a Daimónt egyszer s mindenkor érvénnyel megkötik. A program a pillanat szívét szűrja át, a kategorikus érvény az örök szívét.

Ami itt van, nem érvényes senkire, és nem program. Kivonulásról beszél. Kivonulás az, amikor a közösségben az ember sorsa elviselhetetlenné válik, és az egyes ember kivonul. Lao-ce is, Hérakleitosz is, Empedoklész is, az ázsiai és alexandriai anakhoréták is kivonultak. Minden megtörtént már egyszer, mint ahogy „minden nagyot mondtak már legalább egyszer”. A világban mindig van valami egyöntetűség, és mégis mindig más. Mindig ugyanaz és minden pillanatban új: érthető és érthetetlen, kiszámítható és kiszámíthatatlan. Mert a történetnek is van Kairosza, amely az új és váratlan pillanat termékenysége; és van Daimónja, aki megváltozhatatlanul egy és örök.

A kivonulás régen folyik. A XVIII. század közepén Montesquieu jelzi azt a pontot, amikor a nagy ember először az államéletből vonult ki, mert a helyzet ott számára elviselhetetlen lett. Voltaire korában az egyházból vonult ki; azután a gazdaságból, és fokozatosan a közélet minden teréről. Most folyik ez a kivonulás a művészetből és a tudományból, és a nagy ember otthagyja azt a helyet, amelyhez a terméketlen siker mocska tapad. A nagy ember az élet egész területét átengedi a kicsinynek. Mert a szellem az életet egymagában nem szentesítheti. A szellemnek, mint mindennek, irracionális szankciója kell hogy legyen. Enélkül az egész világ fennállhat, de mégis üres, értelmetlen és jelentéktelen. Főképpen pedig: szentségtelen.

Hogy mi a kivonulás, arról kár beszélni. „*Das edelste ging euch verloren: Blut* – ahogy Goethe mondja –, az veszett el bennetek, ami a legnemesebb volt: a vér.” Aki a legutóbbi kétszáz év nagy embereit ismeri, tudja, hogy miről van szó. Tönkrement ízlés szutykos barlangokat épít, ez a város; lezüllött és felmorzsoltság ember fogát vacogtatja félelmében, ez a vallás; ízetlen, idióta bárdolatlanságokat követ el, ez a művészet; tönkremerjék a természet szépségét, elemésszik a nyelv isteni értelmét, s olyan „asszonyokkal élnek, akiktől rabszolgák undorodnának.” Talán igaza van Georgénak, hogy a római császárok zsoldosainak néhány szeszterciusért kapható kéjfiúja nem lenne rávehető arra, hogy a mai emberiség fölött az uralmat elvállalja. És „egyáltalában nem polgári forradalmakra, alkotmányviszályokra és gazdasági harcokra van szükség,

hanem a nemes és szép ember és nép megalkotására”. Ebben a tudatban mindazok, akik a világból kivonultak, egyetlen helyen találkoztak a világon kívül, és ez a hely: a Birodalom. Egy neme az ellenvilágnak. Alapelve, hogy az állam, a nép és az emberiség csak az egyes ember gyökeres megváltoztatásából és megnemesedéséből indulhat ki. „A közösség megalkotásának középponti ereje a személyiség kérdése.” De a megnemesedett embernek ma a világban sehol helye nincs. Kénytelen kívül maradni, abban a reményben, hogy a nemesek száma egyre nőni fog. A Birodalom ereje ugyanolyan arányban mindig nagyobb, amilyen arányban a társadalom, állam, egyház, gazdaság és az egész mai életrend ereje fogy. Abban a pillanatban, amikor a mai életrend megsemmisül, a Birodalom erőszak nélkül érvénybe lép és átveszi az uralmat a föld fölött.

Akik a kivonulásra és a Birodalom megalapítására vonatkozóan a görögségre hivatkoznak, végzetes tévedést követnek el. Ez a tévedés mindenkire vonatkozik a humanistáktól a mai napig, kivéve Nietzschét. A birodalomelmélet-írók a görögséget összetévesztik Platónnal. A görögségben Platónon kívül az államalapítás tervével behatóan senki sem foglalkozott. Nem általános és nem jellemző görög vonás ez. Csak egyetlen a többi között, és mint oly sok más képességük, ez is nagyszerű, de a többinél sem nem alacsonyabb, sem nem magasabb.

A dolog mégsem egyszerű. Mert igaz, hogy Platón az Akadémia megalapításával az embert a reális államtól elszakította. Vagyis igaz, hogy a szétesni készülő társadalomról levált ember számára az Akadémiában otthont teremtett. A filozófusok (Hérakleitosz, Empedoklész) és a különböző szekták (orphikusok, püthagoreusok) ezt már előkészítették. Amikor haza, város, család, szülőföld mind hazugság, csalás, erőszak, martalék és zsákmány lett, ő teremtette meg azt a helyet, ahová a nemes élet elvonulhatott. Ez a hely azonban, s itt a végzetes tévedés, nem volt a világon kívül. Nem volt túlvilág. Az Akadémiának nem volt megváltásjellege. Platón igazi görög, és megrendítően nagy gondolata (amely, mint Nietzsche mondja: még a legforróbb szívűek számára is érthetetlen volt) isteni államot építeni, *theia politeiát*, de ezt természetesen az isteni emberre, a *theiosz anthróposzra* kívánta megalapozni.

Erre vonatkozóan maga Platón VII. levelében minden magyarázatot megad. Ha egy országban, írja: „szellem és hatalom egysége csak egyetlenegyszer, egyetlenegy emberben tényleg megvalósul”, vagyis, ha ez az egymásnak ellenszegülő két erő csak egyetlenegyszer összekapcsolódik,

az isteni államnak meg kell alakulnia. De mi ez a szellem és hatalom együtt? Mi az, ami csak egyszer, egyetlenegyszer gyulladjon ki valahol, csak egyetlenegy emberben, s csak egyszer egyesítse a szellemet és hatalmat, a nagy emberben mint filozófust és államférfiúi génuszt –, mi az, ami „minden ember és barbár és hellén számára az igazságot örökre fel fogja fedni”? A levél tovább ezt mondja: „Egyetlen szót sem írt róla, egyetlen művében sem, és ezt szóba foglalni nem is lehet. De honnan fakad, az istenért?” – „A valódi életközösségből, egyetlen pillanatban, ahogy a kipattanó szikrából a fény felgyúl,... és íme már önmagát növeszti.”

A magyarázat ez: az ember az isteni Birodalmának alapelve, a kipattanó szikra, a tűz, a zeuszi keraunosz, a villám. A villám a világkormányzás eszköze. Csak egyszer pattanjon ki valódi életközösségből, s akkor felgyúl, és már segítség nélkül terjed tovább. Megjelenik a zeuszi tűz, amelyben szellem és hatalom egy. S akkor a földet elolthatatlanul elborítja, s az igazságot minden hellén és barbár szemtől szembe látni fogja. Van ennél görögebb gondolat? Van ebben az emberi erőfeszítésben, amely Zeusz villámát az Olimposzról le akarja hozni, hogy vele a Birodalmat megalapítsa, vakmerőbb, titánibb, prométheuszibb? Minden Platón-kép sápadt ehhez, egyedül Nietzscheé méltó az igazihoz, a titánéhoz, aki az emberi közösséget a keraunosszal akarja megalapítani és kormányozni. Megalapítani a Villám Birodalmát. A kipattanó és az igazi közösségből kigyúló tűzből felépíteni a *theia politeiát*.

Nincs szó itt semmiféle nevelésről és emberképzésről és kivonulásról, és a világon kívüli imaginárius hely alapításáról és megváltásról. Egészen reális ez és görög, de nietzschei értelemben, úgy, hogy „mérhetetlenül nagyobb, mint amilyennek még a legforróbb szívűek is el tudják képzelni”. „*Die Griechen waren im Begriffe einen neuen, noch höheren Typus Mensch zu schaffen* – a görögség útban volt afelé, hogy még az eddiginél is magasabb rendű emberfajt alkosson.” A platóni állam „nem a korból való menekülésen alapszik, hanem a valóságos lét megragadásán”. Ez a valóságos lét pedig mindig: az isteni.

A görögség nem példa, és semmiféle más emberiség számára nem alap. Valahányszor az ember annak mélyére néz, ami egy népben és korban igaz és nagy, kiderül, hogy utánozhatatlan. Nincs itt semmiféle örök emberi. Egyszer volt egy titáni lény, Platón, mint Prométheusz, Zeusz tüzéből akart államot építeni, a villámmal akarta kormányozni a világot. „A görögség általánosítása, s egyáltalában az emberi általánosítása jellegzetesen nem

görög és nem klasszikus jelenség.” Valamennyi állam közül Platóné nem a legabsztraktabb és legirrealisabb, hanem a legkonkrétabb és legrealisabb és legszebb, és egyedül klasszikus, mert egyedül isteni.

És itt van a magyarázata annak, amit Burckhardt mond: a görög világ megértésekor „mint egy fal áll mindig a tények előtt a mítosz. De a pontos történettudomány legnagyobb ellensége nem a mítosz,... hanem a görögök javíthatatlan pontatlansága és az egzaktuság iránt való teljes közönye. Tárgyilagosságuk nem valamely tény dologi megalapozottságára vonatkozik, hanem mindig arra, hogy mi abban a tényben: a fontos”. A görög tárgyilagosság nem egzakt, hanem klasszikus. Mert a lényegeset fogják meg. És az a lényeges, ami megfoghatatlan. A görögök egyszerűen önmaguknak éltek, és nem a történelemnek. Önmaguknak, és nem az emberiségnek. A görög ember számára az életnek nem is volt másként értelme, csak ha művészileg megformált volt. Itt kell a tudománynak a görögséggel szemben mindig zátonyra futnia. Mert az élettelen szem, ami a tudományé, a művészetet és a költészetet, vagyis a művészi megformáltságot és a fontos megragadását nem látja. „*Den Mangel, verspüren, was Dichtung ist, nennet man wissenschaftlichen Sinn* – a költői érzék hiánya, ezt nevezik úgy: tudományos értelem” (George).

A görögség a tudomány számára nem alkalmas tárgy. Amit a tudomány megállapít, az csak egzakt, és nem a fontos körébe tartozik. De a görögség nem alkalmas általános emberi célok elérésére sem, és nem használható fel a megváltás eszközének. A görögség egyáltalán nem igazol semmit. Amit a görögség él, ahogy Platón a Szümposzionban mondja, az az: „*auto kath' auto monoeidész aei on* – önmaga önmagáért örök egylényegű lét”.

„Minden idő oly Szfinx, aki ha saját titkát megoldotta, a mélységbe veti magát.” Eltűnik, s nem marad meg belőle semmi, ahogy nem marad meg egy természeti jelenségből vagy szép nőből. Egyszer van, nem ismétелhető, nem állandósítható és fel nem idézhető. Az irracionális egyszerűség érthetetlen. És ezzel szemben minden ember tehetetlen. Csodálatos hajnal vagy tündöklő naplemente, izzóan szikrázó dél – az ember megrendülten bámulja, milyen szép, milyen nagyszerű és milyen megmagyarázhatatlan. S ez benne a legszebb: a tűnékeny és elsuhanó. Az elmúlás, ami maga az élet, hozzányúlhatatlan szűziességében felragyog, s máris örökre eltűnt. A művirág azért elviselhetetlen, mert nem hervad el. És ha az ember a megmagyarázhatatlanul tűnékeny élet előtt áll és szépsége fölött megrendül,

tudja, hogy nem kell mindent megérteni. Nem kell magyarázni. A nagy jelenségek érthetetlenek, és minél nagyobbak, annál érthetlenebbek. Így védekeznek az ellen, hogy hozzájuk lehessen nyúlni, hogy beléjük lehessen hatolni. Elmúlnak, nehogy felnyissák titkukat, és mélységbe vetik magukat, nehogy fel lehessen őket darabolni. A halál szépségük őre. A szépség, amely az istenek ajándéka az embernek, amit azért kapott, mert boldogságát elvesztette.

A görögség nem vár, nem búvóhely, nem menekülés, nem megváltás, nem eszmény. A legszebben élt, s ezért semmi a világon nem oly visszavonhatatlanul és örökre halott.

Igen, de lehetetlen hinni, hogy amit az ember egyszer elért, azt el lehessen tüntetni. Hogy van nagyság, szépség, erő, tudás, amit az ember már élt, s az elveszhet és megsemmisülhet. De hogy ez a nagy és szép és igaz és mély még mindig itt van, az éppen olyan érthetetlen, mint az, hogy elveszett. A világ nem magyarázható, nem érthető, nem ismerhető, hanem élhető. A dolgok nem azért vannak, hogy megértsék őket. Ez az elveszhetetlen és elmúlhatatlan éppen olyan irracionális, mint az, hogy elmerült, és nincs többé. S ezért a görögség kétszeresen megérinthetetlen: mert örökre elveszett, és mert nem múlhat el soha.

És itt van a görögség helyzetének értelme. Van, ezért mindazoknak, akik számára a világ így, ahogy él, nem viselhető el: a görögség a tökéletes és teljes és szép és isteni világ képe. De abban a pillanatban, amikor efelé az élet felé egyetlen lépést teszek, eltűnik, és kiderül, hogy kétezer éve halott. Eltörölhetetlenül itt áll fölöttünk, és – ahogy Nietzsche mondja – ítél fölöttünk. De mikor ki akarunk lépni az időből, amely sorsszerűen a miénk, akkor saját életünket le akarjuk tépni és tagadni, akkor éppen azt tesszük, ami teljesen ellen-görög, akkor eltűnik. Saját időnk megtagadásához a görögség nem segít. A görögség sohasem tagadta meg a korát, s így önmagát. S a tagadásra nem is hajlandó (még most sem) segítséget adni.

E szétzüllött és lealacsonyodott emberiségben megmaradni nem lehet. Mindazt, ami az emberben szép és igaz és nagy, azt e démonikus életrombolás felőrli. Nem lehet nem itt hagyni. De nem lehet belőle kilépni. Mert, ha benne marad, azt a gyalázatot éli, ami a koré; de senki se hagyhatja el, mert akkor feladja saját sorsát, s ez még az előbbinél is nagyobb gyalázatot.

És itt következik, mert itt kell következnie a görögség bírálataának.

1. Az ókortudat elemzése

A görögség hitelességének kérdése egyszer s mindenkorra elcsúszott. Nemcsak, hogy a mérték irracionális; a hitelességnek egyáltalán nincs is mértéke. A görög világot vagy intuícióval, vagy enciklopédizmussal szokták megközelíteni. Egyik se százszázalékos. Az elsőre legyen példa Hölderlin, a másodikra Wilamowitz.

Hölderlin görög világában tárgyi tényező nincs. Ahogy ma mondanák, szaktudása nem volt. Ez a világ azonban, bár személyes, mégis a teljes, igaz és szép benyomását kelti. Nem éppen a valóság teszi azzá; inkább az átélés mélysége és komolysága. Hitelességről szó sem lehet. Sok gondolatát a történetírók és filológusok elvetik. Mégis hallatlan hatása volt és van. Annyira, hogy a klasszikus filológia ma Hölderlint részben csaknem antik szerzővé léptette elő, és úgy hivatkozik rá, mintha a költő intuíciója egyenértékű lenne Pauszaniász személyes tapasztalatával. Íme a hiteles görögség megítélésénél a XIX. századbeli költő, mint elsőrendű forrás.

A második módszer Wilamowitz enciklopédizmusa. Az intuíció ebből a világból úgy hiányzik, mint az előbbiből a szakismeret. Minden megállapítást tárgyi tények alapoznak meg. Persze a tudomány elemzéséből kitűnt, hogy a tárgyi tény és megalapozás tulajdonképpen mit jelent. A Hölderlin-féle görög világ teljes, igaz és szép, mert az átélés mély és komoly; a Wilamowitz-féle világ töredékes, bonyolult és zavaros, semmit sem bíz az átélésre, mindent módszeres objektivitással kíván elérni. Ebből világ sose lesz, legfeljebb enciklopédia; nem lesz tudás, legfeljebb ismeret; nem lesz szépség, csak unalom, szárazság, végeláthatatlan jegyzetek és keresztül-kasul való hivatkozás. Az egész a részletprobléma ideiglenes megoldásának benyomását kelti. Persze a tudomány elemzése alkalmával az is kitűnt, hogy mi a hivatkozás, a probléma, a módszeres objektivitás. Sem a módszert, sem az unalmat, sem a jegyzeteket nem szabad lebecsülni. Éppen ez a tudomány irracionalitása, vagyis ez benne a vallás. Ez a rítus. Ez a tudományos ima. Szegényes és babonás, de ima. A tudomány pszeudovallásszerűsége és a módszeres szakismeret áltudásszerűsége sehol se tűnik ki jobban, mint ott, ahol intuitív élményt és enciklopédikus ismeretet kell összemérni. A legtöbben – ma éppúgy, mint ezelőtt – sem intuíció, se szakismeret fölött tisztán nem rendelkeznek. A kettő néha egyszerűbb, néha

kevésbé átlátható módon összevegyült. A tudós személyére és egyéniségére jellemző módon egy esetben úgy, hogy az intuitív elemet szégyellte és elrejtette, más esetben úgy, hogy arról tudomást se szerzett, vagyis a küszöb alatt hagyta. Úgy keletkezett aztán az a kiábrándító, hajánál fogva előráncigált, rendetlen és emészthetetlen ismerethalmaz, amiből kivétel alig van, és ha mégis, csak ott, ahol az intuíció a szakismereten elementáris módon átüt. A helyzet végül is az, hogy az intuíció megbízhatatlan, de a szakismeret nem kevésbé az. Az eredmény pedig: ha mindkettő hamis, a hiteles görögséget megismerni nem lehet, sőt a hitel mértékét sem látja senki.

A nehézség nem itt végződik, hanem itt kezdődik. Bár a hitelesség megállapítása reménytelen, tény, hogy a rómaiaktól kezdve a mai napig minden időnek volt a görögségről formált képe, s ez a kép az ember gondolkodásába tevékenyen beleavatkozott. „*Auseinandersetzung mit den Griechen*”, – ahogy Nietzsche mondja. Amit bármilyen görögségről írt mű, gondolt kép, eszme, vélemény felvet, az nem is a hitelességen fordul meg, hanem attól teljesen függetlenül valami egészen személyes, adott, jelen és élő valamin: az ókortudaton. Az ember számára a világ érzéki, időbeli, természeti, történeti, társadalmi valósága teljes egészében adva csak mint jelen van. Másként nem is lehet. Az ember csak a jelenben teljes, világszerűen kerek és minden oldalon szabad. Ami ugyanaz: csak a jelenkortudat lehet egzisztenciális, semmi más. Nem élhetek máskor, csak ma, egészen egyszerűen azért, mert ténylegesen ma élek. Egzisztenciám a mához van odanőve, s ez a mához való odanőtségem a jelenkortudatom. Elmúlt kort, időt, nyelvet, költőt, embert, fajt előbb át kell emelnem a jelenbe, hogy közvetlenül szemtől szembe állhassak vele, és szemügyre vehessem. Olyan művelet ez, mint egyik nyelvről a másra való fordítás. Nem mehetek oda, hát azt hozom ide. Itt aztán vagy intuitíven járok el, és az egészet egyszerre hozom át (Hölderlin), és lesz, ami lesz, elfelejtem a gépkocsit, a könyvnyomtatást, az elektromosságot, Dantét és Shakespeare-t, és visszaélem magam, ahogy lehet és tudom, vagyis megkísérlem a jelenkortudatomból való kilépést; vagy szakszerűen járok el (Wilamowitz), és akkor jelenkortudatomba türelmesen szép lassan vonást vonás mellé rajzolok, és fokról fokra felépítem az ókort. Az intuíció rossz, mert magamat a jelenről letépni nem tudom, s a kép, amit kapok, hamis; a szakismeret rossz, mert bármilyen pontosan rajzolok is, amiben rajzolok, az a jelen idő, a jelen kor, a jelen légkör és a jelen világ, s ez a kép is hamis.

Az ókortudat azonban nem olyasmi, amit az ember szándékosan felidézhet. Ókortudata mindenkinek van, mélyen eltemetve, mint előbbi inkarnáció vagy arkhaio-pszichológiai réteg, átöröklött szellem, vagy akár csak az anyag emlékezete. Most mindegy, hogy minek kellene hívni. Tény, hogy ami elmúlt, az valamiképpen jelen van az ember emlékezetében, még akkor is, ha az elmúlt korról és emberről nem hallott és nem tanult semmit. Az emberben az ókortudat, mint pszichológiai valóság eltemetve, de él.

Az ókortudat a jelenkortudattól azonban lényegében nem különbözik. Az előbbi az utóbbinak csak változata. Képessége arra, hogy visszatérhessen, tehetség, hogy elmerülhessen. Az ókortudat a jelenkortudat visszazuhanási lehetősége: a tudatsüllyedés egy neme.

A dolog azonban ott kezd érdekes lenni, amikor az ember észreveszi, hogy a mai élőlények igen nagy többségének nincsen igazi jelenkortudata. Nem is lehet. A többségtől ekkora éberséget követelni nem szabad. A ma élő emberek általában különböző távolságokban lemaradva, visszaesve, a visszaesett tudatoknak különböző fokain állnak. Mert a jelenben való élés tökéletes éberséget és a korban való jelenlét világos, elszánt, a korra igent mondó és a kort intenzíven a maga egészében elfogadó szellemet követel. Ilyen ember nagyon kevés van. Aki a jelent csak egyetlen pontban nem fogadja el, annak tudata azon a ponton már visszasüllyed. Aki az egész kort nem fogadja el, annak egész tudata visszasüllyed. Aki pedig a jelennel szemben más kort fogad el, mint a jelennél jobbat, az állandó tudatsüllyedésben él. Végül, aki az ókort fogadja el a jelenkor helyett, mint igazabbat és nagyobbbat, annak tudata az ókori arkhaio-pszichológiai rétegbe süllyedt.

Természetes, hogy a tudatsüllyedés végtelen veszélyét általában nem szokták ismerni. Sőt a legtöbben diadalfélét érznek: íme sikerült visszamenni. Nem gondolják meg, hogy a visszafelé út legnagyobb veszedelme az, hogy vissza. Vissza, vagyis nem előre. Az ellenkező irányba, mint ahogy menni kell. A visszatérésnek mindig mágikus értelme és jelentősége van. Részben a saját sors teljesítésétől való rettegés, részben a visszamenés a régihez, vagyis menekülés az ősokhöz. A lesüllyedt tudat helyzetét egy keleti úgy fogalmazná meg, hogy: menekül saját sorsa elől, és ezzel a meneküléssel legközelebbi inkarnációját készíti elő, ahol majd lényegesen lesüllyedtebb tudatban fog és kell élnie, hülyében vagy állatban. Európa szóhasználatában pedig: az ember méltatlannak bizonyul ahhoz,

hogy sorsát éberén élje, s ezért olyan homályba merül vissza, ahol egy már leélt világ foszlányai között kell lennie.

Az ókortudat az éberséget elérni nem tudó jelenkortudat visszasüllyedt része, amely szétmállott és feloszlott és már megemésztett világ maradványai között él, a halott ősök körében. Ha itt még valakinek ellenvetése lenne, és azt mondaná, hogy elvégre a visszafelé nem egyéb, mint vissza az eredethez és a forráshoz, az ősihez és a primitívhez, annak válaszul azt kell mondani: igaz, de a forrásnál csak annak van helye, aki ott született, az ősök között csak az élhet igazi életet, aki ősnek született. A primitív és ősi pedig? Nem szabad elfelejteni, hogy az aranykor, vagyis a forrás és az eredet nem történeti és nem pszichológiai és nem mitológiai kép, hanem az átvilágított egzisztencia megtisztult felsőfoka, a tiszta napszerűség, a *homo apricus*, ahogy a rómaiak mondták, amely nem kor, hanem az örök jelen lehetősége. A primitív pedig nem egyenlő az aranykorival, mert ez nem egyéb, mint a történet előtti lélek kései elkorcsosulása. Az ókortudat nem az aranykor megközelítése, hanem lelki visszaképződés.

A próba itt is, mint mindenütt, Nietzsche. Kétségtelennek látszik, ha valakinél, nála az ókortudatnak tényleges valósága volt. A kérdés felvetése a dolgok ilyen állapotában még korai. Annyit azonban máris meg lehet kockáztatni, hogy Nietzsche sem a Hölderlin-féle intuíciós, sem a Wilamowitz-féle enciklopédikus körbe nem tartozott. Sem a tárgyi megalapozottság nélkül való rajongó, sem az egzisztenciátlan szaktudós. Ez már csak úgy első pillanatra is mindenkinek világos. És még az is valószínűtlen, ahogy a lusta agyvelők, nehogy tovább kelljen dolgozniuk, szeretnék mondani: a kettő szerencsés összetétele. Persze, milyen jó lenne, ötven százalék szaktudás, ötven intuíció, és az egész meg lenne oldva. Az ókortudatnak Nietzschénél való jelentkezéséről van szó. A görög ember, természet, gondolat, szellem, művészet, életrend, társadalom, eszmék, morál, minderről van itt szó bőven, csak éppen egyetlenegről nincs. Nietzsche számára a görögség kultúra, a jelen pedig: lét. Kultúrát lehet csodálni, lehet például felhozni, s ezt Nietzsche teszi is. De soha egyetlen szó, utalás, mozdulat nem jelzi azt, hogy szemet vetett a görög létre. S ha valaki, egyedül ő tudta, hogy a görög kultúra tetszés szerint mindenki által megismerhető, a görög lét pedig soha. Mert a lét csak belülről látszik, belülről él és belülről van. Számunkra nincs más lét, csak a miénk. Minden lehet maszk, ruha, boldogság, elmélet, farsang, saját létünk nem lehet soha.

Kell egy pontnak lenni, és mindenki életében van is pont, ahol végzetesen valódi, ez a saját léte. S az ókortudat éppen itt véti el: a kultúrát összetéveszti a léttel, s azt hiszi, görög életet él, pedig csak görögöt olvas. Mindazt, amit a görögök alkottak, azt összetéveszti azzal, ahogy a görögök voltak. A görögséget legfeljebb egzisztenciálisan lehet megérteni, mint a magam létének részét és darabját, de soha meg nem érthetem magát a görög létet. Nietzsche számára csak jelenkortudat volt. Miért és hogyan? – hiszen Dionüszosz! Igen. Éppen ezért.

2. Természet és szellem

A görögség bírálatának első pontja, hogy a görögséget mint létet bírálni nem is lehet, csak mint kultúrát. De mint kultúrát bírálni értelmetlenség. Semmi sem lenne olyan ostoba, mint ruházatot, államformát elfogadni vagy elítélni. Bírálat csak létre irányulhat: a lét teremtő aktusára, ahogy Valéry mondja, mert a mű az, amelyben az alkotó minden ember nevében állást foglal a kozmoszban, és a bírálat nem a műre vonatkozik, hanem az elfoglalt álláspontra. Amit bírálni lehet és kell, nem a görögség, hanem az ember ókortudata. Itt kell tehát kezdeni.

Az ókortudatban a legelső feltűnő vonás az, hogy kétrészes: a természetet és a szellemet kapcsolja össze, és a lélek világát kihagyja. Van ennek alapja? Ténylegesen így volt a görögöknél is? Valóban ez történt náluk: a természet és szellem világát összefűzték, és a lelket zárójelbe tették? Nem tudni. Ha valaki ennek már csak a valószínűségét is megkockáztatná, elkövetné azt a hibát, hogy az ókortudatot összetéveszti magával az ókorral. Az ilyesmi ezek után megbocsáthatatlan. Előszedni szobrokat, s azokat magyarázni? Szótöveken és szavakon nyargalni? Kultúrelemeket önkényesen kombinálni? Intuícióra hivatkozni? A szobrok magyarázata, a szavak megfejtése, a kultúra elemeinek kombinációja jelenkortudatom összállapotától, vagyis tudatsüllyedésem mértékétől és minőségétől függ, amit akár intuitív képekben, akár szakismereti adatokban vetíttek ki. Mindez bonyolult pszichológiai mozzanat, de meg kell vallani, a görögség valódi létéhez semmi köze sincs. Egyszer s mindenkorra ki kell mondani, hogy a *scientia antiquitatis* nem egyéb, mint a *conscientia antiquitatis* alkalmazása.

Hogy mit jelent a lélek világát zárójelbe tenni, és elsüllyesztve fölötte a természet (*phüszisz*) és a szellem (*nousz*) világát összekapcsolni, az az imént felvázolt arculatból elég világosan kitűnt. A hiteles görögségről írt fejezetben, a görög valóságélményben, a görög időélményben, főként azonban az isteni jelző használatáról, *alétheiáról*, a klasszikáról és Zeuszról írt részekben az ókortudat azt tette, amit szokott: a közvetlenül és érzéki módon tapasztalt természetvilágot egyenesen belekapcsolta a szellem láthatatlan erővilágába, a természetet átszellemítette, a szellemet a természethez kötötte. Otromba képpel azt lehetne mondani, hogy a gyomrot

kiszedte, s a nyelőcsövet a vastagbéllel összevarrta. Az ilyen eljárás rendkívül hálás. Különösen megnyugtató, ha a valóságnak csak teljes éberséggel követhető és átélhető bonyolultságát valaki leegyszerűsíti és átlátszóbbá teszi (tudomány). Megnyugtató főként annak, aki ezzel a bonyolultsággal nem bír. De éppen olyan nyugtalanító annak, aki ezen az egyszerűsítésen keresztülrát, és ha nem is tudja pontosan, hogy miről van szó, de valaminek elsikkasztását homályosan érzi.

Lehet, hogy a görögség a lélek világát felszámolta, és a természet és a szellem körei között elosztotta, de mindenesetre autonóm valóságától megfosztotta. Lehet, mert a rendelkezésünkre álló görög szavak azt látszanak bizonyítani. W. F. Otto egészen jól meglátta, hogy itt miről van szó, és kétféle lélekről beszél, test-lélekről és szellem-lélekről. Kétségtelennek látszik azonban, hogy a görög psziché (*pszükhé*) szónak a mai lélek szóhoz semmi köze nincs. A psziché átszellemült természetet jelent, amint ezt a hellenisztikus Psziché-mítoszok és Psziché-szobrok is tanúsítani látszanak. Azelőtt pedig Pszichének nem is volt mitológiai realitása. Egyébként is, ha ennek ezek után még értelme lenne, rá lehetne mutatni arra, hogy hol és mikor süllyedt el a lélek. Az úgynevezett görög ókorban és középkorban ilyesmiről nem volt szó. Csak a homéroszi eposzok „óceáni hexameterének” tündöklő képeiben – amikor a végleges görögséget megteremtették – vészett el a lélek. Talán éppen Homérosz volt, aki elnyelte. Van szerző (többi között Peterich), aki Homérosz és a filozófusok ki nem békíthető ellentétét így magyarázza. Ez volt az, ami Xenophanész, Hérakleitosz, Platón haragját érthetővé teszi, hogy korbáccsal szerették volna kiverni a görög emberből Homéroszt. Lehet, hogy az eposzokban történt meg az a végzetes leegyszerűsítés, hogy csak *nousz* és *phüszisz* van, a lélek pedig semmi egyéb, mint átszellemült természet. Ettől kezdve az autonóm lélek a görögség életéből kiszorult, csak szektákban tudtak róla (orphikusok), és néhány műsztérion ezoterikus tudása lett (a lélek mint Szűz Anya tisztelete Eleusziszban). Mindez lehet, hogy így volt, lehet, hogy nem. Az ókortudat mindenesetre azt az állapotot jelöli, ami a Homérosz által nevelt görögség magatartásának látszik. Valószínűleg nem azért, mert a görögség tényleg ilyen volt. Hogy a görögség milyen volt, azt nem tudjuk, vagyis nem tudjuk, hogy tudjuk-e vagy sem. A hitelességnek mértéke nincs. Az ókortudatból azonban a lélek világa ténylegesen hiányzik: e kor egy világszférát elsüllyesztett, és a szakadék fölött hidat épített, a természetet összekötötte a szellemmel. Más

szóval az értelemmel, a belátással és tapasztalattal felfogható két világot egybekapcsolta, és az irracionális, homályos, legnagyobb részben tudattalan lélekvilágot eltemette. Egészen bizonyos, hogy ez az ok, amiért az ókortudat által bemutatott görög szobrok, épületek, költői művek, gondolatok, filozófiák, szokások olyan idegenszerűen világosak és átlátszóak. Még az is valószínűnek látszik, hogy ezért keletkezhetett az ókortudat több alapvető gondolata, mint amilyen az *alétheia* és a klasszika. Sőt még talán az is lehet, hogy olyan egészen könnyűnek látszott a görög embernek istenülni, vagyis a *theiosz anthróposzban* nem volt semmi különös csoda, hiszen a természetből a szellembe közvetlen út volt, egyenes és zavartalan kapcsolat, nehézség, szakadék nélkül, s a természet éppen olyan könnyen válhatott azonnal szellemmé, mint a szellem természetté: az ember éppen olyan könnyen léphetett fel az Olimposzra, mint az istenek leszállhattak az emberek közé. A hérosz maga ilyen híd-jelenség, a természet és a szellem határán álló közvetítő félisten-félember, féltermészet-félszellem, tökéletesen és teljesen a lélek minden nyoma nélkül.

Arány, harmónia, egyensúly, az anyag természetfölötti ragyogása, a szobrok és épületek alakja és szerkezete, a költői művek lenyűgöző varázsa, az egész görög világ emberen túli ragyogása, kivétel nélkül az ókortudat rendszeres munkája által vált azzá: megtanított bennünket arra, hogy a lélek-világtól eltekintve a természetet és szellemet egybefűzze. A klasszikától a platóni ideáig, a parmenidészi és püthagoreus lét-eszmétől és számvilágtól az euklideszi geometriáig és az alexandriai könyvkultúráig az ókortudat a lélekvilágot a görögségről minden atomjában lefaragta. És ha az ember meggondolja, hogy az ókortudat szerint a görögség volt az, amely a tudományt megteremtette, az emberi gondolkozásnak azt a par excellence helyét és módját, ahol a természet a szellemmel közvetlenül, a lélekvilágot kiküszöbölve kapcsolódik, akkor a kör be is zárul: az egész emberi lét olyan alakot nyert, amelyben a lét legfelsőbb ítélő formájával, a tudománnyal együtt a valóság legnagyobb nehézségét önkényesen elsikkasztja, és a lét egy egész világköréről tudomást nem szerezve könnyebb, megoldhatóbb és szimplább álvilágot teremt.

3. Az agón

Az az életforma, amely a lélekvilágot elsikkasztja, természetet és szellemet közvetlenül összefűzi: az *agón*. A nyilvánosság egy faja: az agónon mindennek látszania kell, de mindennek, ami látszik, láthatatlant kell láttatnia. Szellemet kell megjelenítenie. Mindent be kell mutatnia, mindent érzékelhetővé kell tennie, az egész szellemet természeté kell lefordítania. Az agón jellegzetes szavai: arisztosz, areté, hérosz, alétheia, idea, mítosz, olimpiai játék, olimpiai győző – természeti képek, amelyekben szellemi jelentőség és értelem él.

Az ókortudat hallatlan rendszerességgel dolgozott, lehet, már a reneszánsz óta, mióta a tudatsüllyedésnek ez a lehetősége megnyílt, és amióta az ókortudat a jelen tevékeny tényezője lett, de mindenesetre a XIX. század eleje óta, amikor az úgynevezett német idealizmusban diadalmas szellemiséggé vált. A mesterséges világ példája lett, követendő kényszer, a tökéletesség mintája. Legyetek klasszikusak! Temessétek el a lélek világát, és olyanok lesztek, mint a görögök, problémátlanok, világosak, ragyogók, szépek, harmonikusak és isteniek. A rejtett tan, ami ebben lappang: a lélek mint a természet és a szellem kapcsolatának sajátságos megbetegedése és megzavarodása.

A tudat lesüllyedt része az álvilág megteremtésénél nem állott meg, hanem az álvilágra a fensőbbbségét is kimondta. Kire érvényes? Minden európai emberre, Goethét sem véve ki. A világtörténetben példátlanul áll, hogy a visszamaradottság önmagát ilyen mértékben hüposztazeálta. Hogy ez miképpen történt, arról most ismét csak alig legyen szó. Jungnak az a feltevése, hogy Európa népei a kereszténységgel túl korán ismerkedtek meg, és – ahogy állítja – az európai a még teljesen barbár ösztönvilágára magasrendű keleti vallást rakott. A katasztrófa nem maradhatott el, a barbárság és a magasrendű szellemi vallás csak felületesen forrt össze. A két tényező egymással szemben állott, egymást marta, és állandó széthangzásban kollektív neurózist teremtett, szüntelen alternációt (Nietzsche definíciója: a vallás *alteration de la personnalité*) – amely az európai embert ezerötszáz éve destruálja. Anélkül, hogy az ösztönök magukat kiélték volna és megszelídültek volna, a kereszténységgel a még

csaknem animális erőket erőszakkal le akarták igazni. Ami persze nem sikerült, csak az ösztön kínlódott, és a kereszténység ellen lázadt.

A Jung-féle feltevésben a természetszellem kapcsolat magyarázatának lehetősége megvan. Talán alkalmas lenne annak megfejtésére is, hogy az európai ember tudatsüllyedését miért nem vette észre. Egyszerűen azért, mert a világ, amit maga köré konstruált, merő természet-szellemvilág volt, merő látvány és látszat és jelenség és agón, és az ember saját lélekvilágáról tudomást sem szerezhetett. Európa addig a világban nem tapasztalt erővel és módon kifelé fordult. Semmit abból, ami bent, a lélekben történt, nem vett észre és tudomásul. Tudata lesüllyedt? Azt se tudta, hogy van-e tudata. Hiszen még ötven évvel ezelőtt is azt tanították, hogy a lélek az agyvelő funkciója. A természet és szellem törvénytelen házassága, az elsüllyedt tudat minden erőfeszítése arra irányult, hogy önmagát tökéletesnek kiáltsa ki. Ha való lett volna, erre nem lett volna szüksége. Ami igaz, az nem csinál magának propagandát. Az egész életrend agonális lett, nyilvános, látványos, érzéki –, *sensate*, ahogy Sorokin mondja, extravertált, ahogy Jung mondja. Burckhardt, amikor a görögség életében az agónt észrevette, saját korát vetítette a görögségbe. Agonális volt a görögök élete is? Nem tudjuk, hogy tudjuk-e vagy sem. Az extravertált *sensate*-magatartás aztán elnyomott minden lélek-megnyilvánulást, és csak a természetszellem kapcsolatot emelte ki. Ezért válhatott a harmónia-eszmény uralkodóvá, s vele együtt az értelem-filozófia, a dogma-egyház, a racionalista tudomány és az antik embereszmény: a klasszika mint művészet, gondolat, társadalmi berendezés, életrend és metafizika. S ha a lélek most már jelezte volna is, hogy a veszély egyre nő, s a törvénytelen házasságból démonok születtek, amelyeket a jelent soha fel nem érő lesüllyedt tudat fel sem tud ismerni, nem is szólva arról, hogy megnevezze és megfékezze őket – senki se vett volna róla tudomást, egyszerűen azért, mert az ember egy idő múlva a lélek-világban teljesen megvakul. Azt hitte, a lélek valóban nincs. Ha pedig mégis észrevette, azt hitte, hogy beteges funkció, zavar, talán csökevény, talán elfajulás. Az animális ösztönökre túl korán ráhúzott szellemvallás a lélek világát elnyomta, s az elnyomott lélek, mint a sötétbe szorított korcs, bosszút állt, valóban démonokkal, szörnyekkel árasztotta el a gyanútlan embert. Ezekről a démonokról mindenki tudomást szerezhet, ha az európai emberiség utóbbi négyszáz esztendejének – és főképp a jelenkornak – infernális eseményeit megkísérli megérteni.

Mindez azonban csak feltevés, a legjobb súlyt se helyezni rá. Akár így volt, akár nem, már késő, nem tudjuk még azt sem, hogy tudjuk-e vagy sem. Lehet, hogy a lélek-világtól való menekülés idézte fel a tudatsüllyedést. A lesüllyedt tudat egy része aztán önállósult, és autonóm ókortudattá fejlődött. A *conscientia antiquitatis scientia antiquitatis* alkotott. Lehet. Egyelőre és most mindegy. Az is lehet, hogy az ókortudat az ember történetének azt a részét választotta ki, ahol a lélek tényleg háttérbe szorult, és ezen a történeti részen tükrözte önmagát. Közben abban a hiszemben volt, hogy ez a tükrözés valódi történeti korszak – a görög világ. Az ember a belső és külső világok egyensúlyának megőrzését már nem érezte feladatának, és teljesen kifelé fordult: elérzékiesedett, eltapasztalatisodott, eltényesedett – pozitívvá vált, naturalistává, racionalistává, tudományossá. Jung magyarázata maga is ebben az extraverzióban szenved. Feltételezi, hogy az egyensúlyt külső körülmények bontották meg: az animális ösztön és a magasrendű szellemvallás természetellenes kapcsolata borította fel. És ez a külső tényező váltotta ki az emberben bent a tudatsüllyedést. De a dolog fordítva is feltételezhető, úgy, hogy előbb volt a tudatsüllyedés, és ez váltotta ki a külső változást. Az is lehet, hogy a két folyamat egyszerre történt. Sőt az is lehet, hogy az egész a valóságot nem is érinti. Egy azonban tény. Amit az ókortudat agónnak nevez, jó idő óta életrenddé lett. Mi az agón? „*Entfesselung aller Kräfte im Weltkampf* – a világháborúban az összes erők felszabadítása.” És hozzá kell tenni: kifelé fordítása. Az erők mértéke a szem lett. Csak az valóság, amit látni. Agón: létem csak annyiban van, amennyiben a nyilvánosság előtt vagyok. Csak annyiban élek, amennyire látszani tudok. Csak az van bennem, amit ki tudok fejezni. Vallás, gondolat, művészet, metafizika, ember a közlátvány martaléka lett, az intimitás elveszett, a magánélet megszűnt, minden benső irreálissá és gyanússá lett, és semmi sem elfogadható, ami nem megfogható. Az agonális pozitivizmus, mint a gyorsan terjedő fekély, az egész embert és közösséget kikezdte. Az egész gondolkozást, az egész művészetet, az egész vallást kifelé fordította és látványossá tette. Pozitív, látható, adatszerű, tényszerű, megfogható, bizonyítható: mindez nem egyedül a tudományvallás rituáléja, hanem az egész modernnek nevezett ember agonális életrendjének meg nem dönthető oszlopa. A modern ember egész léte, ha a láthatót belőle elveszik, semmivé válik. Ahogy a modern ember metafizikája valóban abban kulminál, hogy ha mint látvány megszűnök, elmúlok, meghalok, akkor tényleg meg is

semmisülök. Ez a *Nichts* metafizikája, a modern nihilizmus. Az agónnak ide kellett érkeznie: a molesztár-látványhoz és a szerepegzisztenciához, a magánélettelen és bensőség nélküli jelenséghez, a merő képhez, felülethez, kosztümhöz, a fassade-arcokhoz és a pittoreszk léthez.

A jellegzetes agonális életet sorsnak hívják. Mi a sors? „*Schicksal ist außerhalb der Liebe zu sein* – a sors annyi, mint a szeretet körén kívül élni.” A sors valami szerkezetszerű, valami megkomponált, kigondolt, megformált alak, látvány és jelenség, amely semmi egyébre nincs tekintettel, csak arra, hogy önmagát kereken, szépen, harmonikusan és simán befejezze és teljesítse, mint a műalkotást. Ebből fakad a tragédia képe. A tragédia semmi egyéb, mint olyan sors, amit nem sikerült befejezni. A tragédia az összetört sors, a sikertelen műalkotás. A tragédia agonális kép, mint a többi, a harmonikus és kikerekített élet eszményéből fakad. Ha ez megtörik, ez a tragédia. A baj, a borzalom, a sikertelenség, a bukás –, összetörni, szétmorzsolódni.

A sors jellegzetesen természetszellem kapcsolat. Azon az életrenden épül fel, amely a lélek világát mellőzi és tagadja és elrejti. Nem ismer sem lágyaságot, sem meleget, sem szíves szót, sem áldozatot. Nem ismeri és nem akarja ismerni az érthetetlen megpuhulást és önfeledt felolvadást, ami éppen a lélekvilág jellemzője. A lélekvilág ura: a szeretet. Sors pedig annyi, mint a szeretet körén kívül élni. A szeretetnek nincs szüksége koncepcióra, kigondolt, megformált, látványnak szánt, tetszésre alapított életre. Mindig ott lép fel, ahol a legkevésbé várják. Tompít, olvaszt, megold, elsimít, mosolyog, megnyílik és önmagát feladja. Aki szeretetben él, annak nincsen sorsa. Mert nincs énje. A szeretet nem bukhat meg és nem törhet össze. A szeretet nem ismeri a tragédiát. A szeretet olyasvalami, amiből nem látszik semmi –, nem erény, nem előkelőség, nem hősiesség, nem győzelem. A szeretet a sors értelmetlen megolvadása: bensőség, és tökéletesen magánügy. Mert a szeretetben az én a világba olvad. És a szeretet az abszolút szabadság. A szabadság pedig az, ami a sorsot egyszerűen magába szívja és fölöslegessé teszi. Aki szabad, annak nincs szüksége sorsra. Ahol a sors van, ott van a szükség – *tükhé* és *ananké* összetartozik, ahogy szeretet és szabadság, mert ahol a szeretet és a szabadság van, ott van a lélek.

4. Dionüszosz

Most pedig a lényegre lehet térni. Mindenekelőtt néhány idézet: „*Die große Synthesis der Schaffenden, Liebenden, Vernichtenden*”. „*Die höchste Form des Willens zur Macht ist die Liebe.*” A Teremtés, a Megsemmisítés és a Szeretet nagy Egysége, a teremtő életakarát legmagasabb formája: a szeretet. Aki a hangot nem ismeri fel, annak el lehet árulni, hogy ezt a két feljegyzést Nietzsche tette, aki jegyzetekben maradt főművében egész sereg hasonlót írt. És most, hogy Nietzsche-hez ismét, ezúttal végképp vissza kell térni, már jól előkészítve, az összes fonallal egy kézben, a végső eredmény kimondásában nem szabad habozni.

Az első tény, hogy a klasszikus filológia (szerényebb és igazabb szóval az ókortudat) rendkívüli szerepe és középponti helyzete Nietzsche-től keletkezik. A reneszánsz idején, a XVIII. században, a német idealizmusban jelentékeny tényező volt, de csak a *Geburt der Tragödie* megjelenése, főként azonban Nietzsche későbbi és egészen kései művei tették a görögséget és a róluk szóló tudást kétségbevonhatatlanul diktatőrüké. Minden időnek van valamilyen szellemi magja, s ezt hol a filozófia, hol a társadalomtudomány, hol az asztronómia, hol a fizika őrzi. Nietzsche a klasszikus filológiát tette maggá, és az egész szellemiséget az ókortudománytól tette függővé. Hogyan tette? Egyetlen szóval, egyetlen névvel, a *Geburt der Tragödie* és Nietzsche varázsszavával, amely azóta az egész újabb életrend, történet, gondolkodás mágikus magja lett. Ez a név: Dionüszosz.

Most azonban a kérdések egész serege ront elő. Türelem. A dolog tulajdonképpen végtelenül egyszerű. Nem azon az úton, ahol az eltudományosított szellem kereste és keresi. Nietzsche-t senki sem értette, sem Bertram, sem Klages, sem Obenauer, sem Sesztov, sem Czysarz, sem Löwith, hogy az ember éppen csak a legfontosabb neveket említse. Pannwitznél kezdett valami derengeni, Jaspersnél folytatódott. Balthasarnál már megvilágosodott, és nem lehetetlen, hogy Würzbach már lényeges eredményt ért el. Valahogy úgy volt, hogy minden Nietzsche-ről írt műben egyedül fontosak a Nietzsche-idézetek voltak. A többit az ember szívesen nélkülözte. Würzbach okulva ezen, nem is tett mást, mint csaknem nyolcszáz lapon Nietzsche-t idézte, de nietzschei módon. Hogyan? Ahogy

Nietzsche idézte volna önmagát, és ahogy idézte is. „Különös – szólt egyik levelében –, hogy minden szavam és egész életem értelmetlen, ha előlről nézem, de visszafelé annál kevésbé az”. Visszafelé, vagyis az eredményből. És az eredmény? Hová jutott? Mi az a hely, pont, szó, amit elért? „Tudod – mondja önmagának –, de nem beszélsz róla.” „Tudom, de nem mondom”. „Ó, ha az ember mindent ki merne mondani, amit tud!” „Mondd ki, és törj össze!”

Előlről, vagyis a klasszikus filológus tanárocskából és a német idealizmus széplélek tudásából az egész Nietzsche érthetetlen. Ostobaság olyasmit írni, mint a *Geburt der Tragödie*, amely nem tudomány és nem filozófia és nem regény, és semmi. Nem is szólva a *Korszerűtlen szemlélődésekről* és a kései művekről. Visszafelé egyszerre más. A *Wille zur Macht*ből, a levelezésből, a hagyatékából, az utolsó években írt előszókból minden kiderül.

Az a gyanú, hogy Dionüszosznak a görögökhöz semmi köze sincs, már régen felmerült. Éppen a hivatalos tudomány fogott gyanút. De ez a tudomány az egész Nietzscheből egyetlen hangot sem értett, s így véleménye nem jelentett semmit. Azok, akik értették és becsülték, mert nem lehet érteni és nem becsülni, gyermeki ésszel azt hitték, becsülésüket úgy mutatják meg, ha védelmükbe veszik Dionüszosz hiteles görög voltát. Az eltudományosodott szellem! Mintha az egész azon múlt volna, hogy a görögöknek volt-e Dionüszoszuk! Később a dolog egészen megható lett. Nietzsche Dionüszoszáról elkezdtek könyveket írni, és körülötte egész mitológia támadt. Végül ma, kevés kivétellel mindenki az összes főesküt letenné, hogy az 1870 táján keletkezett Dionüszosz ténylegesen és hitelesen görög: már vitatkoznak rítusai, *müisztérion*jai, szerepe és története fölött. Senki se vette észre, hogy Dionüszosz az istenektől megfosztott modern ember világában új Isten –, éspedig a keresztényellenes isten: az Antikrisztus. „*Neue Auffassung der Religion* – a vallás tökéletesen új felfogása.” Aztán: „...*alles christliche durch ein überchristliches überwinden* – az egész kereszténységet a kereszténységfölöttivel legyőzni.” Ezek a gondolatok nyüzsögnek a pont körül, ahonnan Nietzsche visszafelé kell olvasni, vagyis helyesen kell érteni. Nem titok. Nem is volt soha. Nietzsche maga is mindig erről beszélt. Mindig azt mondta, hogy ez az, ami benne a legfontosabb. A kereszténységgel küzdött. De sajátosképpen nem úgy, hogy ellene küzdött, hanem azért küzdött, hogy kivívja, ami fölötté

van. Ami megmérhetetlenül nagy különbség. Az *Antichrist* és az *Überchrist* között lévő különbség.

Nietzschének, amikor Dionüszosz mágikus nevét először kimondta, csakúgy, mint minden korabeli klasszikus filológus tanárnak, ókortudata volt. Ami azt jelenti, hogy nem is élt a jelenkorban. Hogy mennyire nem, azt ő maga mondta ki, amikor szemlélődéseit korszerűtleneknek nevezte. De nem maradt sokáig korszerűtlen. Tanárságát feladta, mert tudta, hogy nem lehet valaki a klasszikus filológia tanára, és nem taníthatja a tudatsüllyedést, amikor már a veszélyre rájött, és egész erejét arra kellett fordítania, hogy saját idejét elérje. „*Es ist etwas Fundamental-Verfehltes im Menschen: er muß überwunden werden.*” A mágikus név megvolt. De csak a név volt görög, egyéb semmi. „*Auf immer trennt uns von der alten Kultur, dass ihre Grundlage durch und für uns hinfällig geworden ist.*” Az antik kultúrától véglegesen elválaszt bennünket, hogy annak alapja számunkra semmivé lett.

Az imént arról volt szó, hogy a görög világot kétféleképpen közelítik meg: a Hölderlin-jellegű intuícióval, vagy (és) a Wilamowitz-féle enciklopédizmussal: rajongással, vagy (és) szakismerettel. És már akkor úgy tűnt: Nietzsche a próba, mert ha valakinek, akkor neki az ókortudat tényleges lényge volt. Ezek után eléggé kitűnik, hogy Nietzsche miért nem rajongó, és miért nem szaktudós. Azért, mert Nietzsche ókortudatának csak előről van értelme, visszafelé nincs: vagyis az ókortudatnak nála csak akkor van jelentősége, ha az ember rosszul nézi, ellenben ha jól nézi, az egész mindössze annyi, hogy mágikus szót talált. Ebből a szóból aztán istent csinált. „*Das Ich will seinen Gott gebären* – Énem világra akarja hozni Istenét.” Ez a „*neue Auffassung der Religion* – a vallás új felfogása”, sőt ez a „*neue Art des Göttlichen* – az isteni tökéletesen új rangja.” Nietzsche énje világra hozta az új Istent, az istentelenség korában, a pozitivizmus korában –, olyan korban, amikor csak vallástudomány volt, és *priesterliche Verketzerung* – papság felügyelete alatt tenyésző eretnecség.

Istent hozni az istentelenné vált létbe: „egységet, a koldus Én-eken való átlépést, kiröppenést a hétköznapi, közösségből, valóságból, a mulandóság szakadékából –, a színültig telt, sötét, lebegő szenvedély felszabadulását, mámoros igent az életre –, a minden eleven lénnyel együtt való közös szenvedést és örömet, azt, ami az életet még legfélelmetesebb pillanataiban is szentnek érzi és tudja és tartja.”

Amikor az egész világ az ember végleges győzelmét kiáltozta, a tudomány, technika, civilizáció csúcsán Nietzsche rájött arra, hogy az ember kevés. Ez minden vallás alapja, a tudat, hogy az ember kevés. „*Der Mensch muß überwunden werden.*” Létünk csak akkor lét, ha Isten érinti meg. Embernek csak akkor van értelme, ha „isteni lény, aki a nagy kozmikus lét sorsában önmagát éli (*Göttliche Figur in der großen Gemeinschaft kosmischen Werdens sich selbst erlebt*)”.

Így most minden együtt van, aminek együtt kell lenni. Az ókortudatban lemaradva élő Nietzsche betört a jelenbe. Amit talált, az megdöbbenő volt: alacsonyrendű embert, lezüllött életrendet, ordenáré ízlést, rovartársadalmat, rabszolgaszellemet – röviden: istentelen létet. Mindezt abból a névből találta, amit magával hozott. Világosabban kifejezve: csak ez a név tette számára lehetővé, hogy amit látott, azt meglássa. Mert amikor az ember Isten szolgálatába áll, sorsának nem ura többé, az embert már az Isten éli, aki benne a Vezető, a Látó, a Gondolkozó, a Teremtő. Az ember kevés. Az embert túl kell lépni. Meg kell nyílni, hogy az Isten belém szálljon; sorsomat és Énemet rendelkezésére kell bocsátanom. Az út már nem az enyém, hanem az övé; a pálya már nem az enyém, hanem az övé; a gondolat, az ítélet, a látás, a mű már nem az enyém, hanem az övé. Az Én már nem egyéb, mint a nyomorult, akit az Isten ezen a sorson végigkorbácsol. Mert: „*der Mensch muss überwunden werden*”. S amit látott, azt Dionüszosz látta, amit gondolt, azt Dionüszosz gondolta –, Dionüszosz Philosozphosz – *der Philosophengott*: a gondolkozó Isten. S amikor látta az alacsonyrendű embert, a lezüllött életrendet, az ordenáré ízlést, a rovartársadalmat, a rabszolgaszellemet, röviden: az istentelen létet, amely a *bête religieuse*, a vallásos bestia zsákmánya lett, a jelenkortudat isteni éberségében elérte azt a lépcsőt, magot, ahonnan az egész sors, élet, szellem, mű, gondolat egyedül érthető –, azt a lépcsőt és magot, a legmagasabbat, amelyet tudott, de kimondani késett, amelynél nincs és nem is lehet nagyobb és magasabb – „Ó, ha az ember mindent ki merne mondani, amit tud!” – „Mondd ki és törj össze!”

Az ókortudattól azt, hogy a Dionüszosz körül támadt tévedések áldozata lett, nem lehet zokon venni. A tudós nem az az ember, aki finoman disztingvál. A szó megtéveszti, és azt hiszi, hogy csupán helyes, vagy hibás magyarázatról van szó, de magában a szóban kételkedni eszébe sem jut. Mindenki azt hitte, hogy Dionüszosz az a név, amely végre minden problémát megold –, hogy a rejtélyes görögség titkát megfejtik vele. Most

aztán a hiteles görögség kulcsát végképp megtalálták. Az cseppet sem zavart, hogy Dionüszosz nem volt homéroszi, nem volt olimposzi isten. Nem baj. Volt, aki azt mondta, azért nem, mert túl régi volt, túl igazi, túl görög (Otto). Volt, aki a műsztérionokban kereste, a szektáknál, a filozófusoknál. A nehézség, úgy látszott, csak a tény minősítése volt, de a tényt magát mindenki elfogadta, hiszen görög szó volt, ha eredete kétes is. Egyesek Ázsiából származtatták, mások északról, de valahonnan csak származnia kellett. Hogy a görögöknél Dionüszosznak távolról sem volt olyan jelentősége, mint amilyennek az ókortudatban lennie kellett volna. Hogy a legkevesebbet szereplő és a legkaotikusabb istenség, hogy kialakulatlan és formátlan, hogy nem plasztikus, még csak nem is klasszikus, mindez inkább érdekes magyarázatokra adott okot és alkalmat, és nem arra, hogy gyanút fogjanak. Nietzsche ugyan több helyütt tett zavart keltő megjegyzést, s a többi közt olyat is, hogy a görögök Dionüszoszt éppen csak hogy megtalálták, de távol voltak attól, hogy felismerjék és megismerjék – *dank ihrer psychologischen Oberflächlichkeit*: pszichológiailag túl felületesek voltak hozzá. Mert Dionüszosz *par excellence* lélek-isten, nem a természetszellem kapcsolat istene, mint az olimposziak: Zeus, Héra, Hermész vagy Aphrodité. A Dionüszosz-Apollón ellentét Nietzschénél éppen ezt jelenti: a lélekvilág és az Olimposz feszültségét. Dionüszosz a természet és szellem házasságában elnyomott lélek, a homályba szorított, de onnan felrobbanó és kitörő –, ez az isten az, aki az ókortudatban összekapcsolt természetet és szellemet belülről és alulról állandóan fenyegeti, aki előtör, és mint egy értelmetlen, irracionális valóság a kettőt szétveti, és magába olvasztva a lét teljes egységét megteremti.

De ha Dionüszosz lélek-isten, akkor már holtbiztos, hogy nem ókori, hanem modern. Hogy a görögségnek milyen létkérdései voltak, azt nem tudjuk. De azt biztosan tudjuk, hogy a mai ember létkérdése éppen ez: a természet és szellem által közösen elnyomott és homályban tartott lélek, s a léleknek ebből az elnyomatásból való elementáris feltörése. És semmi ok sincs feltételezni, hogy a mai létkérdés legmélyebb lényegét éppen a görög istenség fejezi ki. Sokkal valószínűbbnek látszik az, amit Nietzsche mondott, hogy a görögöknél bizonytalan jellegű és eredetű, de számukra teljesen másodrendű, nem is egészen értett istenség nevét találták meg, és ezt a nevet Nietzsche a mai lét magjába tette úgy, hogy a természet és

szellem által elnyomott lélek kitörését és elementáris kirobbanását az ő nevével jelölte meg.

Most a helyzet végül egészen világos. Ami pedig a „kereszténységnek a kereszténységfölöttivel való legyőzését”, „a vallás új értelmezését”, „az isteni tökéletesen új rangját” illeti, és a többi alapvető nietzschei kérdést, arra már az előbb, hangsúlytalanul ugyan, de a választ mindenki megkapta. Dionüszosz lélek-isten, a modern ember lesüllyedt tudatában a természet és a szellem törvénytelen összenövését széttörő istenség. „*Das grösste Ereignis steht bevor*: a legnagyobb esemény küszöbön áll.” *Antichrist*, de ugyanakkor ellenkezője: *Christus*, és mind a kettő fölött: *Überchrist*. Mert a lélek kiteljesedése: a Szeretet. Ez Nietzsche keresztényellenessége, kereszténysége és kereszténységfölöttisége. „A Teremtés, a Szeretet és a Megsemmisítés nagy Egysége” – „...a teremtő életakarat legmagasabb formája: a Szeretet.” Íme a nietzschei mag, a középpont, ahonnan visszafelé Nietzsche egész sorsa, szelleme, műve, lénye érthetővé válik. Ez az, amit tud, és kimondani késik, amit tud, de nem beszél róla. „Ó, ha az ember képes lenne mindent kimondani, amit tud!” „Mondd ki és törj össze!” – Nietzsche amikor Turinban összeroskadt, barátainak leveleket küldött, s nevét így írta alá: Dionüszosz, a Megfeszített. Kimondta, amit tudott. Kimondta, és összetört.

Isten kezében az emberi lét feltört dió. Megérdemelted azt, hogy áldozat légy? A legtöbben ezt a választ kapják: nem. Csak győzzél tovább, és elégedj meg. Nietzsche tudta, hogy nem ő, nem emberi énje, hanem a benne lakó és parancsoló Isten (*ein geopferter, ein gekreuzigter*) van jelen: Feláldozott és Megfeszített – *ein leidender Gott* – Szenvedő Isten. – Dionüszosz: a kereszténységnek a keresztényellenességgel való egyesülése a kereszténységfölöttiben. Krisztus és Antikrisztus egysége: az áldozat. „Az ember ne álljon meg annál, hogy imádkozik, hanem legyen áldás – *aus Betenden müssen wir Segende werden*.” A passzív vallás az ima, a teremtő vallás az áldozat. Az áldás áldozat.